

Тз/4000
ФС 341

Н. К. О. — СЕКТОР НАУКИ

**ЗБІРНИК
НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

ТОМ X

691/1/1

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр ФТЗ/44/ВЗ-41 Инв. № 2732991

Автор Вірник науково-дос-

Назва відомої кафедри історії
української курсування Т. 10.

Місце, рік видання Х., 1930.

Кіл-ть стор. 180 [ЗС: іл., таблиць схем]

-\\- окр. листів ил., карт.

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том 10 частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 29.10.01.

Ремис

М 1842-10

Н. К. О.
С Е К Т О Р Н А У К И

ЗБІРНИК
НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ТОМ X

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ ПАМ'ЯТІ
О. Я. ЄФИМЕНКОВОЇ

Рк 2432001
Т.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ

1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друк.“, „Картковому репертуарі“ та вщ. поважчих Укр. Акад. Книжкової Палати

Укр. Головайт. № 4050. 6 X. 1929.
Зам. № 1158. Тираж 1,000.

ПЕРЕДМОВА

В дев'ятім числі збірника науково-дослідчої катедри історії української культури вміщено праці секції української історії й культури. Все це — доповіді членів цієї секції, зачитані або в об'єднанім засіданні трьох її історичних секцій або на кафедрі. Збірник поділяється на дві частини. Першу частину присвячено десятиліттю з дня смерті видатного історика України, Олександри Яковлевни Єфименкової. Ім'я й наукова та громадська діяльність її тісно зв'язані з Слобожанщиною й Харковом, і тому наша кафедра визнала за свій моральний обов'язок влаштувати спеціальне засідання, щоб зачитати на нім огляд та оцінку її наукових праць і спом'янути її.

Я завчасно звертався до тих осіб, що могли б дати такі спомини, та, на жаль, відгукнулися з них лише двоє. Ми висловлюємо подяку особливо відомому діячеві на терені української культури — Г. М. Хоткевичу, що був зв'язаний з Олександрою Яковлевною дружніми відносинами й дав про них яскраві рядки, проказані ширістю і властивим йому літературним талантом.

Щодо наукових статей, то їх у нашому збірнику три; центральне місце серед них, безперечно, посідає стаття молодого аспіранта кафедри Білика — „Огляд головніших праць О. Я. Єфименкової“, що дає, на мій погляд, цінні й чіткі дані для наукової характеристики Олександри Яковлевни.

Я вже декілька разів давав загальну оцінку науковій діяльності Олександри Яковлевни і тому на цей раз поставив своїм завданням — висвітлити її наукову роботу в Харкові, де ми тоді з нею працювали одночасно й дружно, утворюючи з її чоловіком, П. С. Єфименком, так би мовити, триєдний гурток українських істориків-колоністів. Я прийшов на Слобожанщину з Києва, а вона з далекої півночі, двоє українців, а Олександра Яковлевна — росіянка, що почала енергійно працювати на терені української історії.

До цього дав статтю ще керівник етнографічної секції, проф. О. В. Ветухов. Виступав з доповіддю і член секції української історії М. В. Горбань, але для збірника доповіді не встиг обробити.

Другий відділ збірника присвячено виключно статтям членів секції української історії. Цих статей вісім. Три з них торкається соціально-економічних питань поч. ХІХ ст. на території лівобережної України (Харківщина й Полтавщина), А. Козаченка, Д. Солов'я й І. О. Назарця, вивчення панського господарства, кріпацьких виступів проти поміщиків. Четверта стаття, аспіранта Гніпа, дає ґрунтовний нарис початкової, шкільної освіти на Слобожанщині першої половини ХІХ століття, виключно на підставі нового архівного матеріалу; вона кладе початок вивчення історії нижчої шкільної освіти в нашій країні, становить сторінку з історії освіти на Україні, з історії й культури, її вивчення є основне завдання кафедри. В. Ганцова дає на підставі одної архівної справи етюд з історії польського повстання на Правобережжі 1830 р. Тему про

повстання 1863 року розробляю зараз і я, як сторінку з історії революційних рухів на Україні XIX століття, що над ними наша кафедра працювала й раніше одному з цих рухів, грудневому, присвятила навіть цілий збірник. Замітка М. Горбаня малює суд та кари над гайдамаками в Гетьманщині. В. Дубровський подає дані про загибель деяких справ з архіву генерального військового суду. Нарешті, стаття І. Єрофеева має напівісторичний і напівфольклорний характер; у ній він подає цікаві й цінні перекази й пісні про відомого Сірка, що мав свій хутір на Слобожанщині і там якийсь час перебував.

Керівник кафедри акад. Дм. Багалій

ХАРКІВСЬКА ДОБА ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРИ ЯКОВЛЕВНИ ЄФИМЕНКОВОЇ

(1879 — 1906 р.)

I

Десять років тому, в ніч з 17 на 18 грудня 1918 року, трагічно загинула на хуторі біля Вовчої Олександра Яковлевна Єфименкова. Її з дочкою Тетяною забили бандити, коли вона вчителювала на Харківщині, в школі, після приїзду з Петрограда, де вона, як професорка української історії, читала лекції на вищих жіночих курсах і звідки виїхала на Україну через скрутні матеріальні умови.

Шануючи її світлу пам'ять, великий розум і кебету, її невтомну наукову працю, особливо в галузі української історії, де вона залишила великий слід, беручи до уваги її громадську освітню діяльність у Харкові, де вона працювала разом із своїм чоловіком, відомим українським етнографом і статистиком, Петром Савичем Єфименком, понад двадцять п'ять років, науково-дослідча кафедра історії української культури присвячує споминам про неї сьгоднішнє засідання.

Програма засідання така: моя вступна доповідь про харківську добу наукової праці О. Я. Єфименкової, основна доповідь асп. Білика — огляд її наукових праць у галузі етнографії й історії, доповідь проф. О. К. Ветухова про її етнографічні праці, М. В. Горбаня, — про її соціально-економічні праці, Гн. Март. Хоткевича — спомини про О. Я. Єфименкову.

Моє вступне слово присвячене вузькому та майже зовсім не висвітленому питанню про харківську добу її життя. В десяти роковини з дня її передчасної смерті, про це конче треба згадати, бо з Харковом вона була зв'язана довгий час. Перебуваючи в Харкові, вона зосередила увагу на працях, присвячених його історії, як наукового центру з університетом і великим числом провідних громадських установ. Із старих українських національних традицій почав утворюватись осередок нового руху в галузі української історії і в нім взяла енергійну участь і Олександра Яковлевна разом із своїм чоловіком Петром Савичем.

Саме тоді (трохи пізніше, ніж Єфименки), 1883 року я переїхав з київської, як висловився Д. Ф. Кістяковський у своїм щоденнику, метрополії до харківської парафії, як представник українсько-руської історії в університеті, як колонії до слобідської України з Київщини, і ми втрьох почали дружно працювати на користь української історії в Харкові, кладучи перші підвалини харківської документальної школи української історіографії. Будучи свідком блискучої наукової діяльності О. Я. Єфименкової, добре ознайомившись з нею взагалі і як з людиною, я став відчувати велику пошану до неї, і цю пошану виявив у своїх оцінках її наукової діяльності, як за її життя так і зараз, після її смерті.

Перший огляд і критичну оцінку її праці я подав у своїй офіційній записці¹⁾ в історично-філологічному факультеті харківського університету, 1910 року, коли виступив з пропозицією дарувати Олександрі Яковлевні ступінь почесного доктора російської історії (6о ступеня доктора української історії тоді не було) без оборони дисертації. Думка про це виникла ще 1905 року у зв'язку із столітнім ювілеєм харківського університету, але офіційно справу порушено й виконано 1910 року, коли Олександра Яковлевна вже виїхала з Харкова до Петербурга, де її закликали на посаду викладача української історії на вищих жіночих курсах.

І я згадую зараз про цей перший докторат жінки - історика на Україні й у Росії з величезним задоволенням. І справді, треба згадати про тодішні реакційні часи після 1905 року, треба нагадати собі, що справа йшла про дарування вищого вченого ступеня жінці, що не мала вищої освіти, коли вчені ступені магістра і доктора давалось лише тим, що закінчили університети, та й то, звичайно, чоловікам, коли університетський статут не передбачав права жінок набувати вчений ступінь доктора.

Згадую про це з особливим захопленням і тому, що моя ініціатива і пропозиція зустріла повну підтримку й серед професорів харківського університету, особливо історико-філологічного та юридичного факультетів, яким були добре відомі ті чи ті висновки. Нарешті, треба додати, що цю мою пропозицію зустріли в Петербурзі з великим співчуттям професори історії і права, де в той час проживала О. Я. Єфименкова, викладаючи історію України на вищих жіночих курсах імені Бєсугужева-Рюміна

Професор і директор педагогічного інституту С. Ф. Платонов писав мені (звичайно, російською мовою): „Серед російських істориків Петербурга не один раз висловлювалось думку про те, що було б справедливо надати О. Я. Єфименковій за велике число праць і великий талант ступінь доктора російської історії. Я співчуваю в повній мірі цьому, але до мене дійшла чутка, що Ваш харківський університет розпочав цю справу. О. Я. Єфименкова, так зв'язана з Харковом і його університетом, що власне у Вас їй належало б одержати цей ступінь, на який вона має повне право за свої наукові заслуги. Тому я звертаюсь до Вас з проханням узяти на себе цю справу і подати пропозицію до ради. Будьте певні, що, виступаючи з пропозицією про докторат Олександрі Яковлевні, Ви маєте за собою співчуття Ваших товаришів у науці“.

Професор В. І. Сергієвич писав до мене: „У нас є думка, що було б вчасно дарувати О. Я. Єфименковій ступінь доктора. Така думка й у Вас в Харкові. Мені здається, що вона найкраще може здійснитись у Вас, під Вашим авторитетним проводом. Історики, що могли б подати оцінку поважних праць О. Я. Єфименкової, є в кожному університеті, але Ви — не лише історик, Ви особисто керуєте не одним факультетом, а університетом у цілому.“

Жіноцтво поставлено в нас у гірші умови для розробки наукових питань, особливо таких трудних, як наші стародавні двори, деревні, печища, громади й таке інше, а вона зуміла відшукати їх, оцінити їх значення, зібрати потрібні матеріали для їх вивчення та висловити з приводу їх свою оригінальну думку, що посіла відповідне місце в нашій вченій літературі“.

Наведені листи, з одного боку, підкреслюють тісний зв'язок наукової діяльності О. Я. Єфименкової з Харковом і його університетом, і, з другого боку, дають високу оцінку О. Я. Єфименкової, як історика, та доводять, що вона мала повне право на найвищий докторський науковий ступінь.

Удруге я подав оцінку наукових праць О. Я. Єфименкової зараз після її смерті в першій книжці записок історико-філологічного відділу Укра-

¹⁾ „Зап. Харк. у - ту“, 1910 р., кн. 2, стор. 1—22.

їнської академії наук¹). Утретє я подав оцінку її праць, особливо її історії українського народу, у виданій за мою редакцією її історії, в передмові редактора²). Нарешті, я подаю загальну оцінку праць О. Я. Єфименкової і встановлюю її місце в українській історіографії — в своїм нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті, характеризуючи харківську школу істориків лівобічної і слобідської України (стор. 61—64). Я зачисляю О. Я. Єфименкову до харківської історичної школи, бо її історичні праці щільно зв'язані з Харковом, як науковим осередком.

II

До Харкова Олександра Яковлевна й Петро Савич Єфименки переїхали 1879 року після короткого перебування у Чернігові й Саратові. До того часу вони довгий час проживали на далекій півночі, в Архангельськiм краю, де О. Я. Ставрoнська (це її дівоче прізвище) й народилась 1848 року, в селі Варзузі, Кемського (Кольського) повіту, Архангельської губернії. Освіти набула в архангельській гімназії, а потім п'ять років була вчителькою міської школи в Холмогорах. Походженням своїм вона була росіянка. 1870 року вона одружилася з відомим українським етнографом Петром Савичем Єфименком, засланим до Архангельської губернії за участь у таємному політичному революційному гуртку, що склався серед студентів харківського й київського університетів у кінці п'ятидесятих років. Про участь Петра Савича Єфименка в цьому гуртку, що мав зносини з Герценом і його „Колоколом“ в Лондоні, що серед його членів були Завадський, Португалов, Бекман, Муравський, Шинков та інші, оповідається, на підставі архівної справи, у статті Краснова про „Пасквільний Комітет“³). П. С. Єфименко своїм світоглядом, симпатіями й походженням був свідомий український народник. Таким він залишився й у засланні на Архангельщину, як це видно з його цікавого листування з О. Я. Кониським, виданого Возняком⁴).

Перебування на півночі примусило П. С. Єфименка вести службу й наукову працю в місцевій російській і чужорідній етнографії, і лише потрапивши знову на Україну — Чернігів, і Харків — він мав змогу присвятити себе праці на терені українському (1874 року він надрукував збірник „Малороссийских заклинаний“). Архангельська доба його життя була буйним розквітом його наукової творчості, присвяченої народньому побутові російської й чудської людности країни, і вона падає на шістдесяті роки ХІХ століття. Під керівництвом Петра Савича почала свою наукову діяльність й Олександра Яковлевна; Петро Савич замінив їй університет, або вищі жіночі курси. Я можу посвідчити, що в нього було особливе вміння притягати до наукової праці тих, що починали працювати. Особливо цінні були його бібліографічні вказівки з етнографії, історії України; шістдесятих років він надрукував покажчики джерел з історії України. Звідти стає зрозумілим, яку велику вагу мала наукова школа такого знавця й дослідника народнього життя в рештках і пережитках минулого; робиться зрозумілим і напрям спеціальних праць О. Я. Єфименкової, спочатку в галузі російської етнографії дослідження народнього життя, потім — історії північного землевладіння й, нарешті, в галузі української історії. Сімдесятих років Олександра Яковлевна надрукувала низку праць, що склали її наукову репутацію; серед них у галузі російської історії видатною є її класична робота — „Крестьянское землевладение на крайнем севере“.

¹) Записки 1919 р., стор. 104 — 113.

²) О. Я. Єфименкова. Історія укр. народу, Держ. вид. Харків, 1922 р., I, стор. I — X.

³) „Червоний Шлях“, 1924 р. № 4 - 5 - 6.

⁴) З років заслання П. Єфименка на Архангельщину (листування з Ол. Кониським, років 1863 — 1867). Збірник „За сто літ“, кн. друга, 1928 р., стор. 110 — 121.

Окрім Петра Савича, на її наукову діяльність багато вплинула й сама доба сімдесятих років, за якої вона жила. Тоді в суспільстві виявилось велике зацікавлення на ґрунті народництва питаннями про народ, про його звичаєве право, про юридичні звичаї чужородців, про організацію артілей та особливо про форми селянського землеволодіння. Тут вона висловила свою оригінальну теорію про так зване „долевое землевладение“, що аналогію йому вона потім знайшла в Литві й на Україні. Таким чином, Олександра Яковлевна Єфименкова переїхала до Харкова з усіма передумовами, потрібними для історичних праць України.

Визнаним усіма центром документальної розробки української історії був тоді Київ з професором В. Б. Антоновичем, що стояв на чолі історичного руху, спираючись на дорожочні матеріали Київського центрального архіву з історії правобережної України і керуючи фактично видавничою діяльністю київської тимчасової комісії давніх актів. У Києві з 1882 року почав виходити часопис „Киевская старина“, що об'єднав наукові сили всієї України для вивчення її історії, археології, етнографії, літератури й т. ін. Іосиф В. Б. Антонович зробився немов заочним керівником О. Я. Єфименкової в галузі української історії. Доказом цього є складена Олександрою Яковлевною її наукова характеристика й перші її праці в галузі історії правобережної України, де вона була в залежності від виданих ним актів центрального архіву. А „Киевская старина“ зробилась постійним притулком для наукових розвідок. Олександра Яковлевна й Петро Савич Єфименки, перебуваючи в Харкові, одночасно обидва вони міцно й органічно зв'язалися і з науковим життям Харкова і стали першими організаторами харківського історичного гуртка, що з нього виросла потім і харківська школа української історіографії. П. С. й О. Я. Єфименки взяли участь у діяльності харківського історично-філологічного товариства при університеті, а П. С. Єфименко поклав міцну підвалину для документальної розробки історії лівобережної України, перевізши з доручення історико-філологічного товариства, на чолі якого стояв тоді високоавторитетний професор О. О. Потєбня, з Чернігова до Харкова, так званий, архів „Малороссийской коллегии“.

Трохи пізніше Петро Савич зорганізував у самому Харкові, при губернському статистичному комітеті, науковий орган, присвячений Слобожанщині, харківський збірник, додаток до харківського календаря, куди притяг місцеві наукові сили. О. Я. Єфименкова зв'язалась на довгий час з історичною роботою в Харкові — виступала там з публічними лекціями, присвяченими українським письменникам — Сковороді, Котляревському, Шевченкові, провадила громадську працю в освітніх установах Харкова, і на підставі матеріалів харківського історичного архіву, що в той час був уже зорганізований і на чолі його стояв я, будучи обраний за доцента харківського університету 1883 року, складала ряд розвідок, присвячених історії лівобічної, слобідської України.

Родина Єфименок зробилась огнищем науково-громадської діяльності. Петро Савич редагував харківський збірник і притягав до співробітництва місцеві наукові сили, брав участь у харківській „Громаді“; він допомагав у Харкові, як і раніш, на півночі, Олександрі Яковлевні розшукувати архівні матеріали й теми для її розвідок. Олександра Яковлевна допомагала Петрові Савичу складати деякі статті його харківського календаря й харківського збірника, як, наприклад, „Замечательные уроженки и деятели Харьковской губернии“ й „Архивы Харьковской губернии“, і подала до „Харьковского сборника“ на 1887 рік цікаву статтю: „Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан“. Туди і я подав ряд своїх статей, там був відділ і бібліографії.

Не обмежуючись місцевим виданням збірника, О. Я. й П. С. Єфименки брали енергійну й постійну участь у „Киевской старине“, складаючи свої

статті, головним чином, на підставі матеріалів, харківського історичного архіву. П. С. Єфименко надіслав з Харкова до „Киевской старины“ з 1882 до 1888 року включно сімнадцять статей, майже виключно за даними архіву „Малороссийской коллегии“, що він сам перевіз їх на конях з Чернігова до Харкова. Про цей архів Петро Савич умістив статтю в „Киевской старине“ за 1882 рік (перша книжка, 193—198 стор.), де навів правильну думку історика, що „уважение к своему прошлому есть первый признак цивилизованного человека“. О. Я. Єфименкова, перебуваючи в Харкові, надіслала до „Киевской Старины“ за час з 1888 до 1895 року такі статті: „Двенадцать пунктов Вельяминова“, „Турбаевская катастрофа“, „Два наместника“, „Архиерейский подарок“, „Бедствие евреев в южной Руси в XVII веке“, „Очерки истории Правобережной Украины“. З них в основу перших чотирьох покладено матеріали з харківського історичного архіву; і є деякі матеріали з того ж архіву і в інших працях О. Я. Єфименкової.

Звертаємось до огляду праць О. Я. Єфименкової; в їхню основу покладено дані харківського історичного архіву. На першій місці щодо блискучого використання архівних матеріалів треба поставити її нарис „Турбаевская катастрофа“ („Киевская старина“, 1891, № 3 і збірник „Южная Русь“, т. II, стор. 144—174). Про цю працю, як зразкову сторінку соціальної історії лівобічної України кінця XVIII віку, розкаже нам М. В. Горбань, а я тут лише зауважу, що цю величезну архівну справу (понад тисячу аркушів) передав О. Я. Єфименкові для обробки й, знайшовши її в полтавським відділі архіву, зараз після того, як цей відділ передано на моє прохання з Полтави. О. Я. Єфименкова використала цю справу і вже після цього знайшла сама деякі додаткові дані в тім же архіві. Та я гадаю, що тепер треба було б усе таки переглянути цю основну справу „О турбаевских жителях, учинивших смертное убийство помещикам своим Базилевским“ в надії, що може деякі другорядні подробиці справи залишились невикористані Олександрою Яковлевною, бо порушували художню архітектоніку її оповідання, тим більше, що вона примушена була втиснути свій багатий матеріал у рамці журнальної статті. Гадаю, що деякі матеріали справи треба було б видати текстуально, особливо щодо господарювання Базилевських, що велося широко на нових умовах торговельного капіталізму.

Розвідка О. Я. Єфименкової належить до тих, якими може скористуватись усякий історик-марксист для того, щоб змалювати класову боротьбу на лівобережній Україні між колишніми вільними козаками Турбаїв і поміщиками Базилевськими, що перевернули їх в своїх підданих.

Дані про сільське господарство Базилевських також будуть дуже корисні і для окремого дослідувача і для того історика-марксиста, що викладатиме історію України за цю добу. Нарешті, треба також звернути особливу увагу в цій яскравій сторінці минулого на стиль і мову автора, здебільшого на форму, що має й матиме значення для поширення історичного знання серед широких робітничо-селянських мас людности. О. Я. Єфименкову справедливо треба визнати за історика-мистця щодо стилю й мови; і я відзначаю у своїй характеристиці праць О. Я. її чудовий артистичний стиль, що надає їй загальновідомої своєрідної форми. Щодо ідеології автора, то вона, як відомо, є народницька і не задовольняє з цього боку вимогам сучасного марксизму, але в даній розвідці, як і в деяких інших, О. Я. Єфименкова подає такий багатий матеріал для характеристики економічної бази суспільства і класової боротьби, як це доведено мною в попередніх статтях про неї, що цих праць О. Я. Єфименкової не може ігнорувати й сучасна марксистська історіографія. Дуже яскрава й цікава для нас і зараз є її стаття „Двенадцать пунктов Вельяминова“; тут ми маємо зразок вдумливої аналізи О. Я. Єфименкової й підходу її до архівних матеріалів; невеличкий розміром

архівний матеріал, що й до того не цілком повний, вона обробила так, що статтю читається з великим зацікавленням, бо окремих епізодів тут вставлено в загально-історичну рамку тієї доби.

Уміння знайти й подати яскраву характеристику доби для кожного історичного явища, що вона обробляє, свідчить про її широкий історичний світогляд. І тут, на тлі дванадцяти пунктів, що дав Вельямінову центральний уряд, нам подається характеристика відносин самодержавного Петра до України: про них О. Я. Єфименкова каже: „Петр со всей своей страстной и всеокрушающей энергией втиснул и Малороссию в ту общерусскую государственную тягу, которая была в Великоросии“. Але коли б лише цим обмежилась О. Я. Єфименкова, то це було б однобічно й недостатньо, і тому вона характеризує і той внутрішній соціальний процес боротьби між панством, що тяглося у дворянство, та поспільством, що його панство хотіло закріпачити. Такою вдумливістю, таким широким загальним історичним освітленням, соціально-економічним і почасти психологічним, що є вже елемент суб'єктивізму, пронизані й інші праці О. Я. Єфименкової. В її статті „Два наместника“ оповідається про харківського намісника Ев. Ол. Щербинина, першого правителя утворених 1780 року двох намісництв — харківського й воронізького. Це був той самий Щербинін, якому Катерина II доручила, після скасування слобідських полків, реформувати їх і перетворити на провінцію загальноросійського характеру. Через Харків проїздив, з доручення академії наук, 1781 року академік Зуев, на якого грубо нагримав Щербинін: „Вас в Академії ввічливости не вчать, так я вашу братію вже вчив, і тепер тебе провчу“. Після того, як Зуєва посадили під караул, він у рапорті до академії писав: „Тепер дійшла черга й до мене зрівнятися у своїх бідах з найвидатнішими мандрівниками по невідомих країнах“. Другий намісник, про якого доповідає О. Я. Єфименкова, був Леванідов, що хтів запровадити справедливість і щастя серед людної безглуздими обіжниками. „Бесплодием, — каже О. Я. Єфименкова, — поражено все, чем Леванидов думал исправлять тягостную медленность тогдашнего судопроизводства“. Причина невдачі заходів полягала не тільки в його персоні, а й у тих загальних умовах, що ставили непереможні перепони у діяльності. Про персону Леванідова сучасний харківський мемуарист Ярославський писав: Імператор Павел, бывши наследником престола, любил его и считал преданным себе, но Леванидов, оставя его, приласкался к фавориту Зубову и через него получил знатное именование, принадлежавшее вольному бискупу, и генерал-губернаторство“. Закінчує свою статтю О. Я. Єфименкова так: „Щербинину ничего не стоило выгнать из своего наместничества Зуева, казалось бы, совершенно гарантированного своим званием академика. Леванидову же едва ли удалось добиться того, чтобы в районе его владений булки были выпечены как следует. Все разрушать легче, чем созидать“. Стаття О. Я. Єфименкової „Архиерейский подарок“ малеяскраву картину кріпацтва на слобідській Україні, на підставі справи „обищущей свободы из крестьянства от протоиерея Могилевского Матроне Бувиной“. Дієвими особами цього маленького оповідання, каже Олександра Яковлевна, були перший єпископ слобожанської української єпархії Кристофор Сулима і протоієрей Могилівський, професор богослов'я харківського університету „духовный писатель, „за виразом Филарета“, рассудительный и занимательный“. Єпископ Сулима, з вельможного дворянського роду, подарував професорові Могилевському недорослу дівку, що вивіз її зі свого родового маєтку Пашківки, Ніженського повіту. Дівчина дізналась, що за указом 1823 року заборонено різночинцями тримати кріпаків; вона пішла геть від Могилевського й подала позов на нього про волю. Могилевський у своїй відповіді суду пояснює, що вона пішла від нього „единственно по развратности ее поведения и по безрассудному намерению искать себе вольности и жить в независимости“.

Справа тяглася понад вісім років і доходила, навіть, до сенату. „Просто это дело об ищущей свободы девке, но в нем, как солнце в малой капле воды, отражаются кое-какие характерные черты эпохи. Перед нами судебно-административные учреждения того дореформенного типа, который являлся представителем идеи, что не учреждения существуют для общества, а общество — для них, для наполнения безконечно глубоких карманов их служителей“.

„Нариси історії Правобережної України“ вже присвячені історії Правобережжя, хоч і цю працю писалось у Харкові, як і маленьку статтю О. Я. Єфименкової — „О бедствии евреев Южной Руси XVII века“, що складена з приводу книги Грекова „История евреев“, розділу, присвяченого в ній Хмельницькому і переслідуванням євреїв польської України козаками. Користувалась О. Я. Єфименкова літописом Ганновера і „Бедствиями времен“ — Егонія. Закінчується вона таким висновком про єврейські погроми тих часів: „мы видели еврейские погромы — слишком запоздалый возврат к старым преданиям; не научили ли они малорусский народ, что не на этом пути надо искать освобождения“. Високоцінна з фактичного боку є стаття О. Я. Єфименкової — „Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобжан“. Її складено на підставі справи харківського центрального архіву 1705 року „О конфискованных вещах, составлявших движимое имущество ахтырских полковников Ивана и сына его Данила Перекрестовых“. Крім цього, О. Я. Єфименкова скористалась матеріалом Григорія Федоровича Квіткі-Основ'яненка про одяг слобжан в його нарисі „Українці“. О. Я. Єфименкова справедливо зауважує, що речі багатого пана є типові і для інших клас тодішнього суспільства, різниця була тут у побуті пана й козака кількісна в цінності цих речей. О. Я. Єфименкова перелічує всі речі одягу чоловічого й жіночого, зброї, прикрас, посуду і на підставі цього реєстру робить цікавий і правдивий висновок, що люди того часу жили так, що про всякі нові потреби звертались не до крамниць, а до своїх власних запасів, а коли щось закупали у крамарів, то робили це не тільки для себе, але й для своїх дітей і внуків. Гроші тоді цінувались менше, ніж ці запаси. Все эти сундуки“, каже Олександра Яковлевна, — „с бесчисленными кафтанами, саблями, кусками материй — есть яркие симптомы того хозяйственного строя, который принято называть патриархальными. Отдельное хозяйство есть законченная экономическая единица, которая производит для собственного потребления, а избыток обращает в предметы роскоши. Деньги ценятся почти столько же, сколько и всякий другой предмет, составляющий богатство, и понятно стремление — поскорее обращать их в вещь. Они еще не выросли в капитал, своим ростом и оборотом постоянно создающий новые и новые ценности. Неподвижность обычая, крепко защищенного от влияния капризной и скоро проходящей моды, неподвижность, которая была результатом патриархального экономического строя, поддерживала его в свою очередь: всякий спешил обращать деньги в вещи, между прочим, и потому, что вещам не угрожало обесценивание вследствие изменившихся требований вкуса. Ахтырский полковник был уверен, что сабля, снятая его дедом с польского шляхтича в битве при Збараже, будет точно также украшать нарядный кафтан его внука. Увы, он не предчувствовал, как близки иные времена. Внуки выломали драгоценные камни из эфесов, чтобы украсить ими пряжки своих французских башмаков, перелили серебрянную посуду, побросали парчевые кунтуши. Медленными, но неотразимыми шагами, надвигался иной экономический строй, и в то же время вторгались иные обычаи, нравы, вкусы, моды, для которых меняющиеся экономические условия все более и более расчищали почву“. Так правильно і яскраво О. Я. Єфименкова малює поміщицьке господарство з самого початку XVIII століття, в якому збереглися ще основи натурального господарства, що перейшло у грошове господарство.

1905 року в Петербурзі був виданий в двох томах збірник праць О. Я. Єфименкової під назвою „Южная Русь“; це було видання товариства ім. Шевченка. О. Я. Єфименкова відмовилась від гонорару й передала його на користь українців-учнів вищих шкіл.

1906 року вийшла „Історія українського народу“ О. Я. Єфименкової, що одержала премію на конкурсі „Киевской Старины“ та була здійсненням нової схеми української історії.

1884 року О. Я. Єфименкова, перебуваючи в Харкові, поїхала на археологічний з'їзд до Одеси, взяла участь у його роботах і її обрано, разом зі мною за секретаря юридичної секції, а голова секції був професор Максим Максимович Ковалевський. На цьому з'їзді відомий професор — правник Енгельман зачитав доповідь „О происхождении общинного землевладения в Великороссии“ виключно на підставі праці О. Я. Єфименкової „Крестьянское землевладение на крайнем севере“¹). Брала участь Олександра Яковлевна і в інших археологічних з'їздах, наприклад, у Вільні, де робила доповідь. Проживаючи у Харкові, О. Я. Єфименкова брала участь у громадській праці — в харківській громадській бібліотеці (тепер державна бібліотека ім. Короленка), у видавничому комітеті „Общества грамотности“, у товаристві „Трудящихся женщин“. В тижневику „Неделя“ за 1891 рік вона надрукувала статтю про перші кроки діяльності книгозбірні; ця стаття починалась так: „История, которую мы намерены рассказать, до такой степени несвойственна нашим нравам и так напоминает деятельную, бойкую Америку, что для предупреждения всяких сомнений мы должны наперед заявить, что каждое наше слово может быть подтверждено документами да и каждый может легко познакомиться лично с тем единственным в своем роде у нас учреждением, которое мы описываем“. О. Я. Єфименкова брала енергійну участь у харківським видавничім комітеті, що того часу провадив свою працю під моїм головуванням і видав понад мільйон примірників дешевих книжок. О. Я. Єфименкова якийсь час була після мене головою комітету. В моїх паперах збереглася заява О. Я. Єфименкової до харківського видавничого комітету, що характеризує її уважне й серйозне ставлення до тих брошур, що видавав комітет. З нагоди святкування ювілею Гоголя, комітет видав біографію Гоголя, складену Хлебніковою¹). Олександра Яковлевна склала рукописну біографію Гоголя й комітет преміював її та надрукував рукопис Хлебнікової.

О. Я. Єфименкова, будучи членом комітету, визнала за потрібне висловити свої думки про працю Хлебнікової, вона уважно, з великим знанням справи розглянула цю працю Хлебнікової і довела, що ця праця має основну хибу, як книжка для народнього читання. „Автор имеет в виду, — писала О. Я. Єфименкова, — помимо биографических сведений, дать характеристику творчества Гоголя и оценку его произведений. Но, здесь, по моему мнению, автор стоит не только ниже своей задачи, но просто — вне ее. Он, очевидно, совсем даже не дал труда представить себе читателя из народа. Он берет готовые понятия, обратившись со времени Белинского в общие места, и повторяет их, перефразируя их на разные лады, без всякой попытки осмыслить их содержание“. І далі Олександра Яковлевна наводить низку виписок з брошури на доказ цього твердження: „Автор вместо уяснения прибегает к общим местам, которые принято употреблять в аналогичных случаях вообще, и считает дело сделанным. Вместо того, чтобы дать читателю несколько новых разумных понятий (т. е. понятий с определенным содержанием), мы представляем ему пустозвон фраз, к которым привыкло наше ухо и которые своею банальностью закрепили за собой право на существование в нашем

¹) Див. „Труды VI археологического съезда в Одессе“, т. IV, стр. 74 — 78.

²) Біографія Гоголя. К пятидесятилетию его кончины.

сознании. Преподнося их, мы не развиваем, а умственно развращаем читателя, приучая его к употреблению тех же бессодержательных фраз. Легкость содержания есть только психическая фикция, обуславливающаяся тем, что мысль, убаюкиваемая звоном знакомых фраз, ни на чем не останавливается и тем создается иллюзия как бы удобопонятности. Но то ли нужно нашему читателю? (11 февраля 1902 года)“.

Я навмисне навів тут ці сторінки з рецензії О. Я. Єфименкової, що досі не надрукована; вони малюють нам її погляд на те, чим повинні бути книжки для народнього читання, що видавались у самому кінці XIX століття харківським видавничим комітетом. О. Я. Єфименкова ставить може занадто суворі вимоги до цієї книжки, її власна ідеологія тут виявляється перед нами як ідеологія народницька, де різко відмежовується те, що писалось для інтелігенції і для народу. Тепер ми відкидаємо цю різницю, як і саму народницьку ідеологію автора, але характерне є і суворе ставлення О. Я. Єфименкової до самої себе, як до члена видавничого колективу, і її зацікавленість питанням з історії літератури. Серед доповідей і публічних лекцій О. Я. Єфименкової найвидатніші її публічні лекції про українського філософа Г. С. Сковороду — „Философ из народа“¹⁾ — та доповідь, що була зачитана в Москві, в московському психологічному товаристві, 5 листопада 1894 року, — „Личность Г. С. Сковороды, как мыслителя“²⁾. Обидві ці праці викликані ювілеєм Г. С. Сковороди (століття з дня його народження) й посідають почесне місце в літературі про Сковороду³⁾.

Харківське життя родини Єфименків було дуже просте, починаючи з приміщення й кінчаючи меблями (і тепер згадую скрипучу канапу в їхній кімнаті), одягом (вовча шуба П. С. Єфименка). Але ті квартири, в яких проживали Олександра Яковлевна й Петро Савич, приваблювали до себе всіх, хто мав наसолоду познайомитися з ними. З близьких знайомих О. Я. Єфименкової можу нагадати про Бориса Григоровича Столпнера, своєрідного єврея-філософа, автодидакта, самоука, що був близький Олександрі Яковлевні своїми філософськими поглядами, якими захоплювалась і вона. П. С. Єфименко брав участь у харківській громаді того часу, до якої входили ранніх шістдесятих років і знаменитий О. О. Потебня, а за мого часу П. С. Єфименко, дослідувач старозаїмочного землеволодіння О. Л. Шиманов, Микола Федорович Сумцов, Я. С. Станіславський, я та інші.

Науково-літературні нахили ми помічаємо й у родини Єфименків. Рідний брат Олександри Яковлевни — Л. Я. Ставровський проживав у Харкові, захоплювався визначенням ролі сонця. Менший син, Петро Петрович Єфименко (мого часу — гімназист Петя) захоплювався археологією і під моїм керуванням розкопував могили до археологічного з'їзду в Харкові 1902 р. Тепер він видатний археолог Союзу, особливо в галузі палеоліта. Старший син, Тарас Петрович, цікавився українським звичаєвим правом, а молодша дочка, Тетяна Петровна, мала художній талант і надрукувала в Петрограді, 1916 року, вірші „Жадное сердце“; вона й загинула разом з Олександрою Яковлевною 1918 року на хуторі під Вовчою.

Я й моя дружина, Марія Василівна, і наші діти, в т. ч. Ольга Дмитрівна, були у близьких, дружніх стосунках з усією родиною Єфименок підчас їх перебування в Харкові. З Харкова Єфименки виїхали до Петербургу, де Олександр Яковлевну Єфименкову було закликане на посаду викладача й професора української історії на вищих жіночих курсах. Про О. Я. Єфименкову, як професора в Петербурзі, ми друкуюмо спомини її слухачки.

¹⁾ Книжка „Неделя“, 1894 р., № 1 і „Южная Русь“, т. II, стор. 236 — 254.

²⁾ „Вопросы философии и психологии“, 1895 р., кн. 25 і „Южная Русь“, т. II, стор. 255 — 285.

³⁾ Дивись про це мою монографію „Г. С. Сковорода, український філософ“, Харків, 1926 р.

1918 року (вже за революції) О. Я. Єфименкова оселилася тимчасово на хуторі біля Вовчої і звідти почала було надсилати свої „Письма из хутора“ до часопису „Позашкільна освіта“ („Внешкольное образование“). Перший її лист до редакції, присвячений вивчання української історії у зв'язку з новими завданнями її, був викликаний Жовтневою революцією. Тут вона висловлює оригінальний погляд на українознавство, звертаючи увагу на внутрішню протиріччя цього слова. Українознавство — це є недиференційований початок знання; і ось дивно, що українське суспільство, що вже склалося в державу, має потребу в такому нерозвиненому українознавстві. Хіба хтонебудь говорить про фінознавство, а для нас, каже вона, українознавство потрібне. Тут О. Я. Єфименкова згадує про крилате слово професора Потєбні; коли його запитали, — чи можна визнати українську мову й українську народність за самостійні, — він на це відповів: „Так, коли цього забажають самі українці“. Тепер вони цього забажали. Але громадяни української республіки зовсім не знають своєї історії, не знають — до анекдотичности, і не лише маса, а й інтелігенція. І для пояснення цього О. Я. Єфименкова робить екскурс в історію України: „Я читала лекції на петроградських вищих жіночих курсах, маю, окрім знань з історії України, й деяку педагогічну практику, і хочу по змозі поділитися ними з читачами „Внешкольного просвещения“. Але це був перший і останній лист Олександри Яковлевни з хутора Любочка, бо незабаром на цім хуторі її забито. Я додав примітку до цього листа Олександри Яковлевни. „О. Я. Єфименкова, — писав я там, — має великий талант викладання історичних питань для широкого суспільства — популярного, яскравого, артистичного, але разом з цим і наукового, і оригінально-самостійного, і конче потрібно, щоб те, що складено нею, дійшло до українського тепер відродженого народу“. Вже після смерті О. Я. Єфименкової видано в шкільній бібліотеці „Харківського кооперативного видавничого союзу“ початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх (1919 рік). „Вибирала факти я, — пише Олександра Яковлевна в передмові, — щоб від типу ухвалених підручників дуже не відійти і в той же час подати учням деякі політичні поняття, допомогти виробити їх політичну свідомість, так потрібну їм тепер, коли вони є громадяни вільної України“. Розподіл матеріалу зовсім не звичайний. Свій підручник покійна О. Я. Єфименкова призначала для початкових шкіл Харківщини, виходячи з тієї думки, з того педагогічного правила, що ознайомлення з минулим треба починати з найближчого. „Так я й зробила, — пише О. Я. Єфименкова, — при чім, здійснити це допомогла мені книга професора Багалія „Історія слобідської України“, що щойно вийшла з друку. Другий відділ підручника — це історія наддніпрянської України з XIII століття. тобто краю, звідки наші предки прийшли на Харківщину XVII століття. Третій відділ — Московська держава і четвертий — історія Київської Русі“. Таким чином, учень уже з першої сторінки попадає в коло подій свого, історично молодого, рідного краю, а далі, з кожним відділом, все поширює свої знання рідного народу.

Мотивуючи окремий виклад історії Слобожанщини, історії наддніпрянської України й історії Київської Русі, О. Я. Єфименкова каже: „Різні частини України так різняться одна від одної своїм минулим, що одноцільний підручник навряд чи задовольнив би, навіть, елементарні вимоги щодо знання того минулого. Наприклад, Харківщина. Вона хоч і жила спільним життям з Україною лівобережною, але все ж мала деякі політичні особливості. Передбачаю дивування щодо розподілу матеріалу, що я вмістила Київську Русь у кінці, а не на початку, як це звичайно робиться. Але це розміщення зв'язано в мене з загальним пляном. Проти цього можна сказати хіба, що так не робиться, але по суті навряд чи можна що закинути. Історія Київщини своїм змістом так віддаляється від історії України взагалі й від історії Московщини,

що її „справді, можна розглядати цілком окремо. Зміст подій у підручнику, кажучи взагалі, звичайний, досить традиційний; на ньому, однак, що і зрозуміло, відбилася та доба, коли писалось цю книжку“. „Прийшла велика революція 1917 року,— каже О. Я. Єфименкова,— і Україна оголосила себе самостійною державою. Третього року війни (імперіалістичної) 1917 року, в Росії піднялась революція, що зворушила всю державу. Династію Романових скинули, Росія оголосила себе республікою. Україна відділилась, визнавши себе самостійною державою“. Кажучи про передумови революції в Росії, автор бачить їх у незадоволенні селянської й робітничої кляси: „Селяни, не можуть прогнати з землі, йшли до міста, ставали на фабрику; отже, росло число робітників, але й їм було погано — платня мала; ставлення хазяїв погане; серед робітників почали ширитись соціалістичні думки. Їх ширили освічені соціалісти, головним чином, студентська молодь. Соціалісти переконували робітників, що треба революцією переробити весь суспільний лад, зробити так, щоб знаряддя праці були власністю трудящих, щоб земля належала хліборобові, а фабрика робітникам“.

Написано книжку дуже простою українською мовою, хоч на ній досить помітний переклад з російської мови. Цей підручник був остання, посмертна, вже лебедина пісня О. Я. Єфименкової.

Олександра Яковлевна була людина з надзвичайно розвиненим розумом, з видатним хистом до аналізу й синтезу, з блискучим, яскравим, художньо-історичним талантом викладу, з високими думками й нахилом у бік філософії, з кришталеву-чистими душею й серцем, з надзвичайно підвищеною етикою й постійним шуканням правди й добра, що правила в неї за основу для історичних подій. Вона не стояла на ґрунті теорії історичного матеріалізму, керуючись народницьким підходом до історичних явищ, але, вивчаючи економіку і соціальні відносини, дала багато даних і для сучасного марксистського освітлення українського й російського історичного процесу. Все своє життя вона присвятила своїм рідним народам — російському, з якого сама вийшла, та українському, з яким майже злилася, і пам'ять про неї зберігатиметься, як певен, довгий час, у того й того народу.

Я вношу пропозицію: 1) надрукувати доповіді, присвячені О. Я. Єфименковій у черговім випуску збірника катедри; 2) збирати й надалі матеріяли для її біографії, в тім числі і спомини про неї; 3) скласти повну бібліографію її праць; 4) розшукати невидані рукописи й листування; 5) подбати про зібрання матеріялів для докладної біографії й оцінки наукової діяльності Петра Савича Єфименка.

ОГЛЯД ГОЛОВНІШИХ ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРИ ЯКОВЛЕВНИ ЄФИМЕНКОВОЇ

В ніч з 17 на 18 грудня 1918 року, на хуторі Любочка, кол. Вовчанського повіту, на Харківщині, забито Ол. Як. Єфименкову та її дочку, Тетяну Петровну, ще молоду, але обдаровану хистом поетичної творчості, російську поетесу¹⁾.

В особі Олександри Яковлевни російська й українська дореволюційні історичні науки втратили достойнішого свого представника, першу жінку, що поставила своє ім'я поруч з іменами видатніших учених, талановиту дослідницю народного життя та вмілого популяризатора науково-історичних знань серед широких кіл людности. „У свій час її ім'я було добре відоме спеціалістам української та російської історії, історикам права, особливо звичаєвого, широким колам старшого покоління української й російської інтелігенції і, навіть, сільському читачеві та дітям“²⁾.

Будучи росіячкою походженням, вона багато років своєї наукової діяльності присвятила дослідженню історичного минулого українського народу, історії боротьби його за соціальне та національне визволення, а підчас переслідування всього українського — вона з надзвичайною енергією та переконаністю виступила на захист пригнобленої культури. Олександра Яковлевна не замикалась, як деякі вчені, у вузькій науковій лабораторії, а, навпаки, поруч з інтенсивною науковою діяльністю, брала активну участь у громадському житті. За її допомогою та зусиллями було засновано „Харьковское общество взаимопомощи трудящихся женщин“, вона багато працювала над зміцненням і поширенням діяльності „Харьковского общества грамотности“, не кажучи вже про різні наукові товариства, вчені комісії та з'їзди, де Олександра Яковлевна була або бажаний гість, або ж постійний робітник та активний учасник.

Наукову свою діяльність Ол. Як. Єфименкова розпочала семидесятих років минулого століття на батьківщині, у м. Холмогорах, Архангельської губернії. Як відомо, характерне для цих років є: повний розгул реакції, придушення всього поступового, переслідування та закриття журналів і газет ліберального напрямку й запровадження жорстокого режиму репресій щодо вищих шкіл. І, наче у відповідь на реакційні заходи уряду, ширились у той час перші робітничі страйки та масові, революційні студентські рухи.

„Правительство не уступало, исключало студентов из университетов и других высших учебных заведений массами и рассылало исключенных административным порядком по разным городам и весям Российской империи“³⁾.

1) Див. Т. П. Єфименкова, збірка поезії „Жадное сердце“, Петроград, 1918 р.

2) Див. передмову акад. Д. І. Багалія до „Історії українського народу“, О. Єфименкової, вип. I, стор. 1, Харків, 1922 р.

3) А. А. Корнилов, „Общественное движение при Ал. II“, стор. 143, М. 1908 р.

Багато з них попадало й в глухі північні губернії, заносючи туди свої бунтарсько-народницькі ідеї та розповсюджуючи їх поміж широкими колами міської й сільської інтелігенції; не покладаючи рук, деякі з них працювали над вивченням економіки, етнографії, юридичних поглядів та побуту тубільної людности, збирали історичні документи, старовинні речі, записували пісні-перекази про історичне минуле краю та збагачували науку цінними літературно-науковими вкладами. Це були „етнографы - народники, в лучшем смысле этого слова; они вдохновлялись идеей служения народу, которое осуществлялось для них ревностным изучением его быта“¹⁾. З одним із таких політичних висланців з України за участь у студентських революційних гуртках шістдесятих років²⁾, відомим українським етнографом П. С. Єфименком і довелося зустрінутись Олександрі Яковлевні; під його впливом та за його допомогою вона стала збирати матеріали з етнографії та юридичного фольклору, що їх потім і покладено в основу її талановитих історико-юридичних розвідок. Петро Савич — „достойнейший представитель новейшего народоведения, выдающийся исследователь по обычному праву и этнографии“, маючи широку університетську освіту, доповнену багатьма власними спостереженнями та великою практичною діяльністю, блискуче допоміг Олександрі Яковлевні набути вищої освіти і став за вмілого керівника та радника в її наукових працях. „Я знав Петра Савича, — пише акад. Дм. І. Багалій, — і мушу підтвердити, що в нього було особливе вміння привабити до наукової роботи початківця і скерувати працю його на певний шлях. Особливо цінні були для осіб, що опрацьовували ті чи інші спеціальні питання, його бібліографічні вказівки в галузі етнографії та української історії“³⁾. Петро Савич справді був однією з колоритніших фігур української інтелігенції другої половини ХІХ століття (народився він 1835 р., а помер 1908 р.). Безкористовний працівник на науковій ниві, невтомний дослідник народнього життя далекої російської півночі й українського півдня, відомий громадсько-політичний діяч, великий знавець української старовини — він залишив після себе величезну, на жаль, тепер мало кому відому, літературно-наукову спадщину. Він перебував увесь час під безпосереднім доглядом поліції, переїжджаючи не по своїй волі з міста до міста, і йому довелося працювати переважно по невеликих, глухих містах, де не було потрібних книгозбірень та відповідного наукового середовища. „И тем не менее природный, сильный и глубокий ум, экстраординарная пылкость и страстное желание понять народную жизнь — сделали из скромного заседателя северного суда выдающегося исследователя по обычному праву и этнографии“⁴⁾. Цілком зрозуміло, яке важливе значення мали для Олександри Яковлевни повсякчасне керівництво та наукова школа такого знавця й дослідника народнього життя, стає цілком зрозумілий і напрямок її наукових праць — спершу в галузі російської етнографії та звичаєвого права, а потім із російської та української історії.

Крім того, на характер наукової діяльності Олександри Яковлевни, безперечно, мало вплив ще й загальне пошавлення сімдесятих років навколо розробки питань історії, етнографії та звичаєвого права. Як відомо, тільки з цих років відстали економічно й культурно народності втягуються в коло наукових досліджень, а також збирається у великій кількості предмети первісної матеріальної культури, старанно досліджується такі інститути первісного суспільства, як сім'я, віра, звичаї тощо. В соціології рішуче запанував того часу еволюційний погляд на історичний процес розвитку людства та порівняльно-

¹⁾ А. Н. Пыпин, „История русской этнографии“, т. II, стор. 346, С.-Петербург, 1891 р.

²⁾ Див. про це „Пасквільний комітет“, В. Краснова, „Червоний Шлях“ за 1924 р. № 4 й далі.

³⁾ „Записки харьковского университета 1910 г.“, книга 2, стор. 2.

⁴⁾ А. Н. Пыпин, там само, стор. 347.

соціологічна метода дослідження його. Прихильником порівняльно-соціологічної методи Олександра Яковлевна виступає вже в першій своїй праці „Народно-юридические воззрения лопарей, корелов и самоедов Архангельской губернии“. Звичаєво-правні погляди народу, побут, характер родинно-маєткових відносин — пише вона в ній — не являють собою чогось єдиного, однамітного, а, навпаки, складаються з нашарувань різних зачатків відповідно до тих епох, що довелося пережити народів. Дослідникові треба точно виділити явища новішої доби від явищ століть сивої старовини, а для цього потрібно вивчати елементи патріархального життя в чистих або, якщо мога, близьких до них формах. Залишки ж патріархального укладу в деякій мірі збереглися лише в чужородців, отже, дослідження їх може стати у великій послугі науці. Ми твердо переконані, що недалеко той час, коли дослідники звичаїв та юридично-правових поглядів російського селянства залишать шлях порівнянь його побуту з побутом цивілізованих народів, і звернуться до безпосереднього вивчення їх у свого народу та в народів, що стоять порівнюючи на нижчому щаблі розвитку. „На Востоке, у полудиких народов будут они искать разгадки многих явлений русской жизни, а не на Западе, среди цивилизованных наций. На этом плодотворном поле, лежащем ныне пустырем, ожидает наших ученых обширная жатва“¹⁾. В цій першій праці Олександри Яковлевна вмістила багато матеріялів та різних документів, що характеризують собою юридичні звичаї цих народів півночі. Вона широко скористалася друкованими й рукописними матеріялами, методологічно правильно розподілила весь матеріял на відділи: цивільне право, карне право, суспільний побут, суд і розправа, і подала до огляду кожної народності короткі екскурси з історії, економічного стану та їх етнографічних особливостей. Тяжкий економічний стан цих народів, примусове відбирання в них та продаж за безцінок земель, утиски й експлуатація з боку представників російського торговельного капіталізму, широке навмисне поширення між ними горілки, убогість та затурканість і, як наслідок, вимирання цих північних народів — змальовано тут з усією силою уміння й талановитости дослідниці.

Крім зазначеної праці, з-під пера Олександри Яковлевни вийшла ціла низка невеличких, але дуже цінних розвідок та статей з галузі селянського звичаєвого права, як от: „Народно-юридические воззрения на брак“, „Женщина в крестьянской семье“, „Семейные разделы“, „Трудовое начало в русском обычном праве“, та „Суб'єктивизм в русском обычном праве“. Як видно вже з наведених заголовків, темами їх є питання юридичні. І вибір цих тем стане зрозумілий, коли взяти на увагу, що другої половини сімдесятих і на початку вісімдесятих років на сторінках легальної російської преси широко обмірковувалось юридичні питання взагалі і, зокрема, питання селянського звичаєвого права, у зв'язку з наміченими реформами цивільного законодавства. Отже, питання, що опрацьовувала Олександра Яковлевна та висловлювала з приводу їх свої власні погляди, були, так би мовити, злободенні для тодішньої російської інтелігенції; в них Олександра Яковлевна подає багато нового матеріялу, талановито змальовує шматочки реального життя, протиставить йому мертву, зашкарублу у своїй догматичності букву тодішнього закону та висловлює нові, до того незнані, погляди на право, взагалі, і звичаєве право, зокрема. Так, у розвідці „Крестьянские юридические воззрения на брак“ Олександра Яковлевна висловлює свій погляд на характер правових норм, правильний, навіть, з погляду сучасного розуміння права. „Развиваясь органически необходимым путем, обычно правовые воззрения народа, — пише вона, — являются результатом всех социальных факторов и особенно — факторов экономических. Но, раз сложившись, юридические воззрения сами являются видным социальным фактором, оказывая свое влияние на все стороны жизни

¹⁾ Див. згадану працю, стор. 5, С - Петербург, 1878 р.

при преобладающем тяготении к стороне экономической, как наиболее родственной¹⁾. В наведеному уривку висловлено ту думку, що звичаєво-правові погляди перебувають у щільному зв'язку з усім укладом народнього життя, взагалі, і з тим, що складає його економічну структуру зокрема. „... и оставляют в пренебрежении юридические воззрения народа — значит не желать понимать народную жизнь, вообще, не понимают экономической стороны этой жизни, в частности“), додає автор²⁾. Народне звичаєве право завжди перебувало в непримиренних протиріччях з державним законодавством тому, що воно „представляет тот тип юридических воззрений, который может выработаться исключительно в среде трудящихся“³⁾, а писані правові норми, писане законодавство завжди знаходилося в руках нетрудящихся классов“. Звідси цілком зрозуміло, чому ні офіційна юриспруденція, ні законодавство не визнають за трудом самостійного юридичного значення. Навпаки, „экономический строй современных цивилизованных обществ таков, что должен невольно внушать идею о второстепенном подчиненном значении труда“⁴⁾. А між тим, у селян існує й діє своєрідне право, де головну роль відіграють трудові зачатки, що й просякають собою сімейно-маєткові відносини, право наслідування й погляди його на власність, взагалі, та земельну власність, зокрема. „Очевидно, кожний чув,— пише Олександра Яковлевна,— про, так званий, чорний переділ, цей ідеал селянства. Він не є міт чи вигадка, як деякі гадають, а цілком реальне явище, що заслуговує пильного, вдумливого та уважного ставлення. Переконаність не лише в потребі, а й у неминучості загального переділу землі, вичікування цього „слухного часу“ помічається у селянства скрізь. Це пояснюється селянськими поглядами на земельну власність, що „не может быть права частной собственности на землю, а может быть лишь право пользования, которое дается трудом в нее вкладываемым“⁵⁾.

Не може бути, на погляд селян, також права приватної власності й на продукти землі, на природні багатства, бо на них не витрачається людської праці. „У селян“, каже Олександра Яковлевна, „уважения к такому праву нет совсем, а есть лишь страх карающего закона“⁶⁾. Таким чином, на погляд селян, землею може користуватись лише той, хто вкладає в неї свою працю; якщо людські ідеали, скеровані на зміну теперішніх стосунків між трудящим та продуктом його праці, в майбутньому здійсняться, то „может быть, и право должно будет перейти к типу юридических воззрений, представителем которых является у нас крестьянство“⁷⁾. Трудовий, або економічний принцип проходить також червоною ниткою через усі стосунки селян і в праві наслідування, оскільки воно визначається звичаєвим правом. І хоч принцип цей набирає різних форм, згідно з особливостями й умовами, серед яких він діє, хоч він інколи ускладнюється іншими, чужими йому елементами, затінюється зовнішнім впливом законодавства, але все ж, навіть, з поверхового погляду, не можна не визнати його керівного значення. Участь у придбанні спільної власності в міру сил і праці в неї вкладеної, без якоїбудь залежності від тих чи інших кривих зв'язків — основний принцип селянського права наслідування.

Вищенаведені погляди на звичаєве селянське право лягли в основу знаменитої теорії „трудового начала“; засновники її у нас і були Петро Савич та Олександра Яковлевна Єфименки; свого часу ця теорія мала своїх при-

1) О. Я. Єфименкова, „Исследования народной жизни“, вып. I, стор. 1—2, М. 1884 р.

2) Там само, стор. 2.

3) Там само, стор. 138.

4) Там само, стор. 167.

5) Там само, стор. 141.

6) Там само, стор. 145.

7) Там само, стор. 138.

хильників і ворогів. „Обширный спор,— каже Н. Харузін,— возник в России по поводу теории А. Я. Ефименко, которая первая провозгласила принцип трудового начала в русской крестьянской семье. Ее теория имеет особенный интерес; во-первых, она сыграла большую роль и играет ее до настоящего времени; кроме того, относясь как бы специально к русской крестьянской семье, она в действительности затрагивает много общих вопросов, основных в развитии собственности“¹). Представники теорії „трудового начала“ не тільки говорили про існування трудового або економічного принципу у звичаєвому праві, а й, що саме головне, добивались юридичного визнання цього принципу законодавством, надання йому юридичного значення. А це вже була революційна акція. От чому такі буржуазні вчені, як проф. — Пахман, Кулішер, юристи — Мухін, Гольстен й інші, з усім жаром своїх професорських темпераментів, з усією ненавистю буржуа до революційних, певних і свіжих думок у галузі науки (а вони були офіційні представники її) — виступили з критичними замітками, статтями та говорили проти такого визнання із своїх професорських катедр. Так, В. Мухін у відомій своїй праці про „Обычный порядок наследования у крестьян“ перший розділ присвячує „опровержению теории трудового начала“²). Табачников у журналі „Гражданское и уголовное право“, 1885 рік, кн. 3, писав: „... освещение авторитетом закона смутных, неустойчивых, часто безнравственных, противоречивых и противных нашей культуре правоотношений, так называемого, у нас народного, а в сущности крестьянского, обычного права — было бы не только вопиющей несправедливостью, но и вопиющим злом“. Це було те протиріччя, в поглядах на право й закон, революційної й буржуазної думки, що як відомо, наших днів розв'язалось перемогою першої. „У нас,— писав В. І. Ленін,— с нашими противниками основное противоречие — в понимании того, что есть порядок и что есть закон. До сих пор смотрели так, что порядок и закон — это то, что удобно помещикам и чиновникам, а мы утверждаем, что порядок и закон есть то, что удобно большинству крестьянства“³).

За прогресивне явище Олександра Яковлевна вважала розлад великої сім'ї, бо вона є гальмо дальшого поступового розвитку народу, пригнічує й немилосердно експлуатує працю жінки. Доти, доки стосунки людини з оточенням триматимуться на зачатках патріархального порядку, доки особу буде подавлено родом, доки життя буде втиснуто в тісні рямці родової великої сім'ї — ніякий крок наперед неможливий. „Народ обречен на вечную неподвижность во всех сферах жизни, обречен быть мумией среди живых людей. Как для сказочной царевны в заколдованном сне, будут для него проходить годы, столетия, не производя в нем ни малейших перемен, а кругом будет кипеть и волноваться жизнь, разрушая и сметая старое и постоянно созидая новое“⁴). Але економіка є основна причина, що обумовлює собою ту чи ту форму суспільного устрою. Отже, „надо думать, что, с развитием промышленности с уничтожением остатков крепостного права и с новыми экономическими условиями, большая семья скоро совершенно исчезнет или будет падаться только как редкое исключение. Малой семье принадлежит будущее“⁵).

Пожвавлення сімдесятих років наукової розробки питань історії й соціології викликало появу на світ нових історичних журналів, збільшило розміри старих журналів, що тепер вміщують на своїх сторінках не лише невеликі розвідки, статті та замітки, а великі монографії історичного змісту та цінніші архівні документи. „В противоположность предыдущим условиям,— писав проф.

¹) Див. Н. Харузін, „Этнография“, вип. III, стор. 22.

²) В. Ф. Мухін, названа праця, стор. 12 — 30, С - Петербург, 1888 р.

³) В. І. Ленін, том XX, вид. третє, стор. 407.

⁴) О. Я. Єфименкова, „Исследования“, стор. 59.

⁵) Там само, стор. 67.

В. С. Іконніков.— издание архивных материалов достигает теперь значительных размеров¹⁾. Тепер публікується описи урядових архівів та видається збірники матеріалів, що переховується в них, а це, в свою чергу, розбуджує ще інтенсивнішу діяльність навколо наукового опрацювання цих матеріалів. „Если в прежнее время за недостатком специальных изданий труды по отечественной истории должны были искать приюта в общих периодических изданиях, то теперь, напротив, наша историческая литература не может жаловаться на недостаток места“²⁾. Сама Олександра Яковлевна у своїй прекрасній історико-етнографічній розвідці про південно-руські братства, відзначає, що „откуда ни взялась со своими услугами масса признанных и непризнанных историков“, що, як гриби після дощу, вискочили з літературних надр історичні журнали та в великій кількості посипались історичні романи, що „никогда читающая публика не предъявляла к литературе такого спроса на отечественную историю, как теперь“³⁾. Причинами цього характерного явища, безперечно, були не мода й не „гостинная интересность“, як це гадала Олександра Яковлевна, а ті гострі протиріччя російської й української пореформеної економіки, що так яскраво виявлялись у психології, настроях і напругах інтелігентів сімдесятників. Народник, що прийшов на зміну нігілістові, захопленому, під впливом дарвінізму, природничими науками, навпаки, захоплювався соціологією і, зокрема, історією; він, шукаючи опори своїм „соціалістичним“ ідеям у селянській самобутності, повторював за П. Лавровим: „В интересах современной мысли лежит разработка вопросов истории, особенно тех из них, которые тесно связаны с вопросами социологии“⁴⁾. Цими питаннями, як відомо, і були для народника, в першу чергу, громадське землеволодіння у селян та артільна організація народньої промисловости. Громада й артіль, за словами тоді ще народника Г. В. Плеханова, становили „практически осуществимую в России часть социалистической доктрины“, а через це й повинні бути взяті за „агитационный девиз русской социальнореволюционной партии“⁵⁾. І, наче у відповідь на ці вимоги часу, Олександра Яковлевна береться збирати матеріали, архівні документи, глибоко проробляючи їх; у наслідок цього й виходять з-під її пера дві великі, цілком самостійні наукові праці, а саме: „Артели в Архангельской губернии“ та „Крестьянское землевладение на крайнем Севере“.

В першій автор, подавши аналізу поняття артілі, зупиняється на тому, що в житті північного селянства артіль посідає виключно важливе місце, але, всупереч іншим народницьким дослідникам цього суспільного інституту, Олександра Яковлевна не вбачає в артілі „какой-то исключительной собственности ни славянского племени вообще, ни русского народа в особенности“. Навпаки, вона, на підставі даних своїх широких матеріалів, доводить, що артілі широко розповсюджені й поміж іншими народами півночі, починаючи від самоїдів і кінчаючи далекими якутами. Олександра Яковлевна не вбачає в артілі тої „социалистической ячейки“, що повинна бути запорукою неможливості розвитку „капиталистической язвы“, як про це гадали народницькі ідеологи. Вона доводить, що якраз артіль, у тогочасному розвитку її, і допомагає в деякій мірі накопичувати капітали в одних руках через повсюдне й повне використання її куркулями. Даними з матеріалів і власних спостережень Олександра Яковлевна доводить, що „артели теперь часто находятся под гнетом кулака, который обращает их в простое орудие для достижения

1) В. С. Іконніков, „Критико-библиографический обзор литературы, истории за 1874—1879 г.“, стор. 158, Київ, 1880 р.

2) Там само.

3) О. Я. Єфименкова, „Южная Русь“, том I, стор. 200.

4) П. Лавров (Миртов), „Исторические письма“, стор. 12, 1870 р.

5) Г. В. Плеханов, Сочинения, вид. 3, том I, стор. 122.

своїх цілей“¹⁾, що „значительная часть прибыли переходит к нему“²⁾ через селянську нужду та безпорадність. Так само за причини утворення артілі Олександра Яковлевна вважає не якусь самобутність народного духу, не колективістичні зародки його, а конкретні об'єктивні умови краю. „Относительно суровый климат и неблагоприятная почва“, пише вона, „неминуче спричиняються до утворення промислу, що його провадження обумовлювалось у старовину „исключительно деятельностью артельной, так как отсутствие механических приспособлений требовало в замену большую массу человеческого труда, а отсутствие централизованных капиталов мешало одному лицу стать к этой массе в отношении нанимателя“³⁾. В передмові до цієї праці автор точно обрисовує сукупність джерел, якими користується і, поклавши в основу виробничий принцип, класифікує в дальшій своїй викладі артілі на артілі для улову морських звірів та риби, артілі для полювання, артілі громадського виварювання соли, хліборобські артілі та підрядні й торговельні товариства, подаючи до кожного відділу докладні історичні відомості.

Відомий тогочасний спеціаліст проф. А. Ісаєв високо оцінив зазначену працю Олександри Яковлевни й відвів їй перше місце серед інших праць у цій галузі. „Особенное внимание“, пише він, „обращают на себя труды А. Я. Ефименко, представляющие прекрасный очерк артелей Архангельской губ. Монографии Ефименко можна признать, по истине, образцовыми“⁴⁾. Зазначена оцінка вченого спеціаліста цілком влучна й ні трохи не перебільшена. Справді, завдяки методологічно правильному науковому опрацюванню величезного сирого матеріалу, поруч з цікавими історичними відомостями, автор подає цінні документальні дані та власні спостереження над громадсько-економічним станом північного селянства, поруч із глибокою аналізою явищ тогочасної дійсності — подає певну наукову синтезу їх.

В роботі про селянське землеволодіння на далекій півночі, Олександра Яковлевна талановито розв'язує надзвичайної ваги історико-юридичне питання про характер стародавньої форми селянського землеволодіння, визначає його суб'єкта, з'ясовує характер поземельної громади та простежує еволюцію їх змін протягом XVI, XVII, XVIII, та початку XIX століть. Відомо, що в російській і в українській історичній науці питання про стародавню форму селянського землеволодіння посідало виключно важливе місце; та це і зрозуміло, бо розв'язання цього питання в той чи той бік обумовлює загальну історичну концепцію, висвітлення всього дальшого історичного процесу, історичне обґрунтування дійсності та накреслення розвитку майбутнього. Те чи те розв'язання цього кардинального питання минулої історії було за вихідний пункт для кожного історика в побудуванні його загальної схеми історичного розвитку. От чому навколо цього розв'язання точились гарячі дебати, складались історичні теорії та виникали цілі історичні школи; одні вбачали в стародавній добі нашої історії „родовой уклад“, другі — „вотчинный“, треті — „общинный“, „общинно-задружный“ і т. ін. Боротьба цих історичних течій сімдесятих років точилась з особливою напруженістю поміж, так званими „родовиками“ та „общинниками“. Останні, ідеалізуючи тогочасну поземельну громаду в Росії, переносили її на стародавній історичний час, як самобутню форму суспільного „общегития“, що не втратила свого значення протягом усіх попередніх століть і в дальшій своїй розвитку повинна стати за основну форму суспільної гармонії. Г. В. Плеханов, у передмові до „Истории революционных движений в России“ А. Туна, зазначив причини цього характерного для сімдесятих років явища. Він писав: „Возникновение народничества означало, что

1) Див. „Сборник материалов об артелях России“, том I, стор. 5, 1873 р.

2) Там само, стор. 61.

3) Там само, стор. 5.

4) А. Ісаєв, „Артели в России“, стор. V, Ярославль, 1881 р.

наши социалисты отступают перед трудностями социалистической пропаганды и агитации у крестьянства, и, совершая свое отступление, утешают себя верой в будущее „самопроизвольное“ развитие общины. И чем больше давали себя чувствовать названные трудности, чем решительнее было указанное отступление социалистов, тем более подготовлялась почва для идеализации общины и веры в ее будущий переход в высшую форму общежития“¹⁾.

У своїй праці Олександра Яковлевна поставила собі завдання — „уяснить вопрос о происхождении сельской поземельной общины“. „Принадлежит к самым крайним поклонникам народа и его общины, — пише вона, — я не убоюсь на два года всецело погрузиться в изучение архивных документов, чтобы почерпнуть себе желаемое знание у самих его источников. Через два года я вынырнула, но, увы читатель, вынырнула с полнейшим убеждением, что наша поземельная община вовсе не исконная форма нашего землевладения, как я до тех пор была глубоко и всецело убеждена, она — продукт относительно позднего времени, с одной стороны — заключительное звено длинного исторического процесса, с другой — плод внешнего воздействия“²⁾. На погляд Олександри Яковлевни за головну форму селянського землеволодіння на далекій півночі стародавнього часу був двір, велика родина; вона складалася з декількох невеликих родин, що й мали в неподільнім колективнім володінні земельні ділянки й потрібний реманент. Чим же визначалось обсяг такої суспільної одиниці, що становила ту силу, що об'єднувала її складові частини в одно ціле? І документи, що ними оперує в цій праці Олександра Яковлевна, дають на поставлене запитання категоричну відповідь: територіальний обсяг суспільної одиниці визначалось ріллею й ґрунтами, лісовими дачами й сіножатями, пожнями й ловищами, що вона колективною працею видирала з диких пустель тундри й лісу; силою, що з'єднувала окремі складові частини її, були — відсутність приватної власності, спільне прикладання праці та спільне споживання продуктів. „Село или деревня, что для Севера едино, есть обособленная земельная единица, в центре которой стоит двор или небольшая сумма дворов, к которым тяготеет известная совокупность земельных угодий, притянутая к этому центру трудовым захватом“³⁾. Таким чином, пише Олександра Яковлевна, перша стадія в організації землеволодіння на півночі в межах достовірної історії — є стадія колективної власності родин, комуна. Але, з бігом часу, родина все розросталась, кількісно збільшувалась, територія економічно-трудова впливу її поширювалась, процес прикладання колективної праці і споживання продуктів її — ускладнювався; у зв'язку з цим первісна комуністична одиниця дробиться на частки, при чому дробиться так, що кожний учасник розподілу одержує не визначені шматочки землі, а лише право на ту чи ту частину її. „Дело в том, что пещище, дробясь и делясь все таки продолжало смотреть на себя, со стороны поземельных отношений, как на целое, до дележа — простое, после дележа — сложное. Каждый участник дележа получал не определенный кусок земли, который он мог выделить из целого, а лишь право на известную долю в каждом из лоскутов полей и угодий, входящих в деревню“⁴⁾. Кожна частина колись цілого пещища була в повнім розумінні власником своєї долі, яку вона могла продавати, закладати, віддавати в посаг і т. ін. В разі, коли родині, що виділялась, надавалось менше землі, ніж треба було, — вона мала право вимагати переділу. Для характеристики цієї форми землеволодіння Олександра Яковлевна широко використовує багатий матеріал „веревних книг“, і на основі їх дає ґрунтовний нарис історії землеволодіння, талановито розв'язує ті прокляті питання минулої

¹⁾ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. 24, стор. 101 — 102, 1927 р.

²⁾ О. Я. Ефименкова. „Исследования народной жизни“, стор. XIV — XV.

³⁾ О. Я. Ефименкова. „Исследования“, стор. 366.

⁴⁾ Там само, стор. 367.

історії, що над їх розв'язанням бились учені протягом десятиріч, та вперше подає „точное, научное описание древнейшей формы русского землевладения“¹⁾. Олександра Яковлевна вважає „долевою“ організацію селянського землеволодіння за материнську форму, з якої, залежно від тих чи тих умов, могло вирости громадське й подвірно-дільничне землеволодіння. „Существенным из этих влияний было то, в каком отношении останется крестьянин к своей земле. Если он сохранит на нее право собственности, то неизбежно последствие — разрушение деревенской организации и возникновение участкового владения. Если же право собственности на землю будет отделено от земледельческого класса и перейдет к государству или к другому классу, то те стороны, под влиянием которых развивалось индивидуальное владение, замрут, и получат возможность роста и развития лишь те, которые будут поддерживать коллективность формы“²⁾. Збільшення людності за відносною земельною тісністю, захоплення земель на півночі монастирями, закріплення приватної земельної власності — довели до розкладу „долевой“ організації й розвитку подвірно-дільничної, що потім, пізніше, під впливом заходів держави та панівної класи, переходить у громадську форму землекористування. Ось у коротких рисах історична концепція Олександри Яковлевни, концепція — близька до дійсності, оскільки її правильно відбили архівні документи, що ними користувалася авторка. Цією гіпотезою Олександра Яковлевна, як справедливо відзначає академік Дм. Ів. Багалій, поклала новий шлях до розв'язання питання про справжній характер стародавнього землеволодіння до XV століття і ця гіпотеза була за один з головніших елементів у побудуванні марксистського розуміння первісної економічної організації людності Росії та України. Ця праця Олександри Яковлевни свого часу викликала велику дискусію в науково-історичній літературі; видатніші історики-марксисты-представники нової історично-революційної науки — Н. Рожков та М. Н. Покровський згодні з поглядами Олександри Яковлевни майже цілком, а видатніші вчені, представники буржуазної науки — В. Сергеевич, М. Владимирський-Буданов та інші відкинули їх, дехто частково, а дехто — цілком. В. Сергеевич, у своїх „Древностях русского права“, том III, цій праці Олександри Яковлевни присвятив цілий критичний огляд, де гостро критикує методу дослідження та головніші висновки її³⁾. Владимирський-Буданов у своїм матеріалі „Обзор русского права“ погоджується й цілком ухвалює „уяснение перехода родового союза в договорный двор“, та відкидає другу частину роботи, кажучи, що „переход двора в деревню возбуждает недоумения“⁴⁾. Але той і той визнають величезне значення висновків Олександри Яковлевни та всієї її праці в цілому. Сергеевич, наприклад, закінчуючи свій огляд, писав: „Мы указали на несколько недоразумений автора. Теперь все их можно свести к одной причине — некоторой неясности юридических понятий, в данном случае очень понятных, и которые никто Єфименко не поставит в вину. Несмотря на некоторые недоразумения, она совершила очень почтенный труд, который пользуется вполне заслуженной известностью и имеет не мало последователей“⁵⁾. За основну ознаку всіх цих розвідок Олександри Яковлевни є влучність добору тем, безтенденційність трактування питань та багатий і часто свіжий матеріал, що його покладено в основу скромних висновків. Правдиво відзначав один з численних рецензентів, що праці Ол. Як. Єфименкової „имеют большое значение. Они всегда самостоятельны, чрезвычайно богаты содержанием и проникнуты живым, неподдельным уча-

1) М. Н. Покровський, „Русская история“, том I, вид. шосте, стор. 16 — 17.

2) О. Я. Єфименкова, „Исследования“, стор. 226.

3) В. Сергеевич, „Древности русского права“, т. III, вид. друге, стор. 386 — 395, С. Петербург.

4) Владимирський-Буданов, „Обзор истории русского права“.

5) В. Сергеевич, „Древности русского права“, т. III.

стием к судьбе народа. Мы не ошибемся,— продолжуе той же рецензент,— если скажем, что, отчасти, под влиянием ее исследований, в известной части нашего общества в последнее время усиливались и укреплялись симпатии к народу¹⁾. Другий писав, що „совершенно права А. Ефименко, восставая против стремления втиснуть живое народное право в колодки старой юридической догматики, и в этом отношении на стороне автора стоит уже значительная и быстро увеличивающаяся группа русских юристов“²⁾.

В кінці сімдесятих років П. С. Ефименко відбув термін свого заслання і повернувся з далекої півночі знову на Україну; разом з ним переїхала й Олександра Яковлевна. З цього часу й починається її наукова діяльність на користь цієї другої батьківщини, але це не було органічне безпосереднє продовження наукових досліджень попередніх років. Навпаки, це була цілком відмінна характеристика і змістом наукова діяльність. Інакше й бути не могло. Тоді, коли першого періоду Олександрі Яковлевні доводилось збирати нові матеріяли й на їх основі висвітлювати та обґрунтовувати нові погляди з найголовніших питань історії російського селянства, історію селянства України треба було лише починати, треба було протоптувати перші стежки. Українська історіографія перебувала ще у стадії первісного збирання історичних матеріялів та перших спроб висвітлення історичного процесу по окремих районах. Тяжка політична ситуація ускладнювала умови зростання історичної літератури, унеможлиблювала бажаний і потрібний розвиток науки українознавства взагалі. Той національно-революційний рух української інтелігенції, що так яскраво позначився в кінці шістдесятих та на початку сімдесятих років, що виявився в закладанні мережі революційних гуртків, науково-громадських об'єднань,— був того часу придушений і розбитий царським урядом. Указ, з 18 травня 1876 року, про заборону українського друкованого слова, запроваджувалося з величезною жорстокістю, він сковував усі прояви громадської та наукової думки на Україні. Київський відділ географічного товариства, що своєю працею в майбутньому обіцяв збагатити українську науку, закрито 1876 року, видавничу діяльність припинено, київський університет розгромлено, найкращі представники української революційної інтелігенції musli емігрувати за кордон. „При малейшем шевелении,— писала Олександра Яковлевна,— шевелящееся тело плотно охватывалось петлями роковой невидимой сети. Сеть все запутывалась, все усложнялась, уплотнялась“³⁾. Навколо придушення будь-якого прояву української громадської, наукової й політичної думки об'єдналися реакційні сили з силами російських лібералів та поступовців. „Московские ведомости“ зі своїм прихвоснем „Киевлянином“, з одного боку, „Русское Богатство“, з другого боку,— були захоплені одною справою, всіх їх об'єднували спільні інтереси, одно — нацьковувати уряд на українофільство, допомагати урядові всіма силами придушувати його. В замітці „По поводу украинофильства“ Олександра Яковлевна з властивою їй одній талановитістю, енергією та переконаністю виступила на оборону української інтелігенції, кажучи, що „украинофильство всегда было протестом жизни против излишней государственной регламентации, протестом местной и областной самобытности против мертвящей и обезличивающей централизации“⁴⁾, що воно щодо цього стояло завжди „во главе тех культурных движений, которые время от времени появлялись в различных областных районах“. На думку Олександри Яковлевни, рухові української інтелігенції не вистачало лише певної твердої теорії; але в недалекому майбутньому ця теорія повинна виробитись, і „тогда“, казала Олександра Яковлевна, „для украинофильства начнется новый, более

1) Журнал „Дело“, за 1884 р., № 4, стор. 44 — 45.

2) „Русская Мысль“, за 1880 рік, кн. 5.

3) О. Я. Ефименкова, „Южная русь“, том II, стор. 208.

4) Там само, стор. 295.

светлий фазис существования“, коли, розуміється, зміняться хоч у деякій мірі зовнішні умови. Такий характер має і друга замітка Олександри Яковлевни, написана вісімдесятого року, про „Малорусский язык в народной школе“. Виступаючи в ній „в качестве исконного великорусского человека, лишь недавно заброшенного судьбой на Украину“, вона робить спробу „очистить этот простой, чисто педагогический вопрос от той грязи, которой его закидали в последние годы до потери всякого образа и подобия“. Тут автор виявляє широке знайомство з працями видатніших російських та західньо-європейських педагогів спеціально про українську мову, доводить потребу мови, і вимагає від міністерства Сабурова викладати в нижчій школі українською мовою. Для нас, — свідків небувалого зростання української науки та української культури, взагалі, така вимога здається більш ніж скромна. П'ятдесят років тому цю вимогу розцінювалось інакше. Не вважаючи на ці несприятливі умови, Олександра Яковлевна з великою енергією й запалом віддається дослідженню кардинальних питань української минулості. В цьому, у значній мірі, стали їй у пригоді збірки архівних документів, як от: „Архив Юго-Западной России“, „Акты Южной и Западной России“, „Акты виленской археографической комиссии“, „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край“ тощо. З особливою також увагою вона ознайомилася з розвідками та монографіями патріарха української історії — В. Б. Антоновича. Вони зробили на неї велике враження методом дослідження історичних явищ та їх трактуванням. „В. Б. Антонович своими исследованиями в современной малорусской исторической литературе занимает, несомненно, первое место“, пише вона у своїй першій статті, присвяченій характеристиці Антоновича, як громадського, політичного та наукового діяча. „Исследования Антоновича читаются очень легко, и при той рельефности, какая дается искусной группировкой фактов, несмотря на свою сухость, могут действовать на чувство и на воображение“¹⁾. Вона тут же подає досить влучну характеристику інших українських істориків: Максимович — людина з величезними знаннями, часто недобачає лісу з - за дерев своєї учености; П. Куліш — навпаки, зневажаючи дерева, женеться за видами того фантастичного лісу, що уявляється його тенденційній фантазії; Костомаров виступає здебільшого в ролі прекрасного оповідача явищ, і тільки в розвідках Антоновича „всегда сохраняются полное равновесие и гармония между идеей и фактом“. Праці з історії України В. Б. Антоновича, що до речі, були мало кому відомі, стали для Олександри Яковлевни, немов би за наукову програму, що має на меті ознайомити широкі кола української суспільности, в легкій і доступній для неї формі, з історичною минулістю України. Цю програму Олександра Яковлевна блискуче й виконувала протягом біля сорока років. З цього ознайомлення Олександра Яковлевна винесла свій погляд, що в минулому України („в исторической перспективе трех последних веков (XVI—XVIII в.в.) как будто не видишь ничего, кроме потрясающих драматических эпизодов, кроме потока человеческой крови и слез“²⁾). Першу свою розвідку вона й присвячує дослідженню вікової боротьби українського покріпаченого селянства з польським панством, що ввійшла в історію України під назвою „гайдамаччини“. П'ятдесят років минуло з часу її написання, а вона й досі є найкраща науково-популярна розвідка з арсеналу української історичної літератури. Вона й дотепер не втратила свого наукового значення, сучасні дослідники й зараз відводять їй місце між попередніми та після неї написаними працями про гайдамаччину. Зазначена розвідка Олександри Яковлевни, хоч і розрахована на широкого читача, хоч і написана в надзвичайно легкій і популярній формі, має науково-історичне:

¹⁾ О. Я. Єфименкова, „Южная Русь“, том II, стор. 310.

²⁾ „Южная Русь“, том I, стор. 3.

значення. На підставі архівних документів та мемуарів сучасників, правильно висвітлюючи соціально-економічне тло правобережної України XVIII століття, автор розгортає широку картину цих грандіозних своєю силою й могутністю історико-революційних подій, чітко визначає причини виникнення їх, характер та зміст. Услід за В. Б. Антоновичем, Олександра Яковлевна визнає, що всі рухи XVIII століття, під назвою гайдамачини, є рухи закріпаченого селянства; але всяке селянське зворушення, хоч би воно охоплювало великі маси, ще не є серйозний революційний рух, оскільки воно не має твердої й певної організації. „Это совсем не легкое дело выдвинуть ту первичную организационную клетку, которая обладала бы достаточной организационной силой, чтобы ассимилировать из окружающего подходящие элементы“, а без такої клітини всяке зворушення „останется механическим и даже помимо внешнего противодействия может улечься само собой“¹⁾. Роль організаційної клітини в гайдамачині відіграло, на думку Олександри Яковлевни, козацтво. У цій же розвідці Олександра Яковлевна підкреслює й моменти класової боротьби. Скрізь і завжди, каже вона, держава спирається виключно на якунебудь частину суспільства, і інтереси цієї частини відіграють найбільшу роль в так званих інтересах держави. А держава нового історичного типу, з інтелігентними (панівними) класами угорі, з народними (трудящими), суспільними класами внизу,—являє собою тонку кору, що охоплює і сковує бурхливу соціальну стихію та зі страшною силою давить на неї. „Пока это давление распределяется равномерно, оно парализует самого себя, но вот те или другие причины усиливают давление в известном месте; слышатся роковые удары, от которых содрогается тот, кто имеет уши слушать; кора содрогается подземными толчками“²⁾. Зазначена розвідка є наче продовження праці „Очерки истории правобережной Украины“, поповнення кінцевої частини її, а разом ці дві розвідки змальовують історичні події правобережної України з початку XVI до кінця XVIII століть. Найцінніша, всебічна, праця Олександри Яковлевни — це її монографія, присвячена висвітленню історичної генези українського дворянства; у ній вона з глибокою історичною аналізою викриває причини і шляхи переродження козацької старшини та військового уряду гетьманщини в панство. Надзвичайно яскравими й історично правильними рисами змальовує вона цей характерний для XVIII століття соціальний процес. Для остаточного завершення „цикла этой общественной метаморфозы“ потрібне було ціле століття, що й наповнене „страстной, хищнически-беззащитной погоней за наживой и землей, землей, землей“³⁾. Слідом за Лазаревським, Олександра Яковлевна визнає, що українське панство виросло на різних зловживаннях своєю владою та привілейованім становищі: „насилие, захват, обман, вимогательство, взяточничество — вот содержание того волшебного котла, в котором перекипала более удачливая часть казачества, превращаясь в благородное дворянство“⁴⁾. Таким чином, змістом цієї суспільної метаморфози було утворення за всяку ціну, всякими засобами — великої земельної власності й закріпачення селянства; при чому закріпачення відбувається надзвичайно швидко, всього лише декілька десятиліть. Цю інтенсивність процесу пояснюється щільними стосунками Гетьманщини з російським державним організмом, що мав у себе досить розвинене кріпацьке право, та тим, що козацька старшина була одночасно й за адміністраторів, суддів, землевласників і повновладних управителів того ж таки селянства. Абсолютно безпідставно закидає Олександрі Яковлевні відомий критик її Іван Джиджора, що нібито вона, збираючись писати цю розвідку, „мала вже згори усталений погляд на старшину, уявляла старшину свідому

1) „Южная Русь“, том II, стор. 36.

2) Там само, стор. 12.

3) „Южная Русь“, том I, стор. 156.

4) Там само, стор. 162.

щодо своєї цілі, зорганізовану, солідарну, з готовою програмою, виробленою в найменших деталях“¹⁾. І через це авторка примушена підбирати „до потреб своєї згори придуманої ідеї факти, ігнорувати хронологією, через що стаття відразу зраджує свою штучність“. Олександра Яковлевна запитує себе: „Чи можна гадати, що українське панство, не в окремих своїх одиницях, а в цілому, як кляса, було настільки політично розвинене, мало стільки досвіду й далекозорости, щоб заглянути в майбутнє і правильно накреслити свої клясові завдання“. І відповідає: „Нет, по всей вероятности, но поступало оно, тем не менее, вполне сообразно с интересами своей сословной группы“²⁾. В цій розвідці червоною ниткою проходить правильна думка про те, що процес переродження козацької старшини у дворянство, а також щільно зв'язаний з ним процес закріпачення селянства, відбувався з історично-об'єктивною неминучістю, іншого шляху не було. А в наслідок сталось те, що в кінці XVIII століття „первый ком снега вырос в снежную гору, задавившую все посполитские вольности. Тоненькая ниточка зависимости, первоначально связывавшая пана с посполитом, обратилась в мертвую петлю“³⁾. Але часто закріпачене селянство скидало зі своїх худих жилавих ший цю мертву петлю й накидало її на товсті в'язи „благородного“ панства. Так зробили турбаївці 1789 року, забивши на смерть дідичів Базилевських; після цього протягом майже чотирьох років господарювали вони, не визнаючи ніяких влад, аж поки за допомогою війська російському урядові пощастило вислати їх у „степные места“. Цей клясичний епізод з історії селянських рухів кінця XVIII століття прекрасно і всебічно відбито в розвідці Олександри Яковлевни „Турбаевская катастрофа“, що, як справедливо відзначає академік Д. І. Багалій, може бути за зразок блискучого використання архівних матеріалів.

Нові економічні умови несуть із собою не лише зміну у клясовій структурі суспільства, але й породжують нові побутові умови життя. Ніде так яскраво не виступає зв'язок між побутом та економічними умовами, як у речах хатнього вжитку. Виясненню цього куточка — залежності між побутом та характером господарства — присвячено статтю Олександри Яковлевни про „Старинную одежду и принадлежности домашнего быта слобожан“. „Все эти сундуки с бесчисленным кафтанам, саблями, кусками материи и т. п. — есть яркие симптомы того хозяйственного строя, который принято называть патриархальным“. Охтирському полковникові краще було бачити в себе на полиці, у світлиці, зайвий десяток дорогіших чарок, аніж знати, що в мідному сундуку його лежить зайва сотня червінців. За патріархальних умов господарювання багатство в такій його формі давало панові незрівняно більше задоволення, користи й, навіть, поваги. Він був глибоко переконаний, що шабля, знята його дідом з польського шляхтича десь під Збаражем, буде така ж дорога прикраса для багатого одягу його онука. „Увы, он не предчувствовал, как близки иные времена. Внуки выломали драгоценные камни из эфесов, перелили серебряную посуду, побросали парчевые кунтуши. Медленными, но неотразимыми шагами надвигался иной экономический строй, и в то же время вторгались иные обычаи, нравы, вкусы, моды, для которых меняющиеся экономические условия все более и более расчищали почву“⁴⁾.

Питанню про стародавні форми селянського землевладіння на Україні Олександра Яковлевна присвятила досить широку монографію про „Дворянское землевладение в Южной Руси“, написану за документами „Архива Юго-Западной Руси“ (т. I, ч. VI), „Писцовых книг Пинского староства“ та „Актів Юж-

1) Див. „Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові“, за 1906 р., т. 71, стор. 156 — 157.

2) „Южная Русь“, т. I, стор., 177.

3) Там само, стор., 167 — 168.

4) „Южная Русь“, т. II, стор., 207.

ной и Западной России". Користуючись методом аналогії, вона тут доводить, що первісна форма селянського землевладіння в литовсько-руських землях до половини XVI століття, так само як і на півночі Росії, складалась за принципом трудової займанщини. „Печище“ і „дворище“ є, на погляд Олександри Яковлевни, ідентичні форми, кожний член їх був у повному розумінні співвласник, отже і мав право на якусь ідеальну частину його. Так само, як і на півночі, під впливом тих самих причин, дворищна система розкладалась і остаточно зруйнування її завершилось аграрною реформою короля Сигізмунда-Августа. Щільний зв'язок з „Дворищным землевладением“ має стаття Олександри Яковлевни „Литовско-русские данники и их дани“ й доповідь її на X археологічному з'їзді в Ризі про „Архаические формы землевладения у германцев и славян“.

Три статті Олександра Яковлевна присвятила історії української літератури, а саме: „Котляревский в исторической обстановке“, „Памяти Т. Г. Шевченко“ та „Украинский элемент в творчестве Гоголя“, дві статті — дослідженню стародавнього судівництва українського селянства — „Народный суд в Западной Руси“ и „Копные суды в Левобережной Украине“, одну велику історико-етнографічну розвідку виясненню походження українських братств, дві статті-славетному українському філософові Г. С. Сковороді.

Всіх їх, як відомо, зібрало й видало 1909 року товариство ім. Т. Г. Шевченка, у двох випусках („Южная Русь“, т. I і т. II), що стали за наукову базу складання підручника історії українського народу. В підручнику Олександра Яковлевна найменше уваги звертає на зовнішні історичні факти, а більше аналізує соціально-економічні процеси.

Ми коротко охарактеризували головніші праці Олександри Яковлевни, що є продукт майже п'ятдесятлітньої напруженої й невинної наукової роботи та відзначаються багатством фактичного матеріалу й особливо — художнім викладом. Прекрасний хист її до наукової праці, її глибокий, оригінальний розум, талановитість і ясність викладу, цікавість та глибоке продумання теоретичного роз'яснення, тепле, сердешне ставлення до предмету дослідження — поклали на всіх працях своєрідний, науково-художній відтінок. Олександра Яковлевна щасливо об'єднала в собі й історика-критика, що критично ставився до історичних документів та історичних фактів, і вченого, що невинно збирав їх, і філософа, що приводив ці історичні явища й факти до певної системи, і мистця, що в доступній широкому колам формі розповідав про них.

БІБЛІОГРАФІЯ

ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРИ ЯКОВЛЕВНИ

- 1) „Деревня Тавра“. „Архангельские губернские ведомости“, за 1870 р., № 67. 2) „Крестьянская женщина“ — етнографічний етюд в журналі „Дело“, за 1873 р., книжка II—III. 3) „Артели в Архангельской губернии“. „Сборник материалов об артелях в России“, вип. I, 1873 р., вип. II, 1874 р., С. - П. 4) „Народно-юридические воззрения на брак“. „Знание“, за 1874 р., № 1. 5) „Одна из наших народных особенностей“. „Неделя“, 1876 р., № 3-5. 6) „Юридические воззрения допарей, корелов и самоедов“. „Сборник народных юридических обычаев“, т. I, „Записки русского этнографического общества“, т. 8, СПб, 1878 р. 7) „Трудовое начало в народном обычном праве“. „Слово“, за 1878 р., книжка 1. 8) „Семейные разделы“. „Неделя“, 1883 р., кн. 8. 9) „Распри из-за обычного права“. „Неделя“, 1881 р., № 5. 10) „Крестьянские землевладения на крайнем севере“. „Русская мысль“, за 1882 р., №№ 4-5, за 1883 р., №№ 6-7. 11) „Исследования народной жизни“, — „Обычное право“, вип. I, Москва, 1884 р. У цей збірник увійшли: „Народно-юридические воззрения на брак“, „Женщина в крестьянской семье“, „Трудовое начало в обычном праве“. „Семейные разделы“, „Суб'єктивизм в русском обычном праве“ і „Крестьянское землевладение на крайнем севере“. 12) „Литературные силы провинции“. „Неделя“, 1878 р., № 20-21. 13) „Из истории борьбы малорусского народа с поляками“. „Слово“, 1879 р., №№ 9 і 11. 14) „Южно-русские братства“. „Слово“, за 1880 р., №№ 10-12. 15) „По поводу украинфильства“. „Неделя“, 1881 р., № 25. 16) „Малорусский язык в народной школе“. „Слово“, № 1. 17) „Копные суды в Левобережной Украине“. „Киевская

старина", за 1885 р., № 10. 18) „Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан“. „Харьковский сборник“, за 1887 р., вып. 1. 19) „Национальность по Соловьеву“. „Неделя“, 1888 р., № 36. 20) „Архиерейский подарок“. „Киевская старина“, 1888 р., № 12. 21) „Два наместника“. „Киевская старина“, 1889 р., № 7. 22) „Бедствия евреев в Южной Руси XVII века“. „Киевская старина“, 1890 р., № 6. 23) „Малорусское дворянство и его судьба“. „Вестник Европы“, 1891 р., № 9. 24) „Турбаевская катастрофа“. „Киевская старина“, 1891 р., № 3-4. 25) „Дворянское землевладение в Южной Руси“. „Русская Мысль“, за 1892 р., №№ 4-5. 26) „Народный суд Западной Руси“. „Русская Мысль“, за 1893 р., №№ 8-9. 27) „Очерки истории Правобережной Украины“. „Киевская Старина“, за 1894 р., №№ 6, 8-11 і за 1895 р., №№ 4-5. 28) „Философ из народа“. „Неделя“, за 1894 р., № 1. 29) „Личность Г. С. Сквороды, как мыслителя“. „Вопросы философии и психологии“, за 1895 р., книга № 25. 30) „Архаические формы землевладения у германцев и славян“. „Вестник Европы“, за 1896 рік., № 12. 31) „Котляревский в исторической обстановке“. „Вестник Европы“, за 1900 р., березень. 32) „Памяти Т. Г. Шевченка“. „Журнал для всех“, 1901 р., № 2. 33) „Национальная двойственность Гоголя“. „Вестник Европы“, за 1902 р., липень. Переклад українською мовою надруковано в „Літ. наук. Віснику“, за 1903 р., кн. 5. 34) „Литовско-русские данники и их дани“. „Журнал министерства народного просвещения“, за 1903 р., січень. 35) „Двенадцать пунктов Вельяминова“. Статті й розвідки, починаючи від № 12 зібрані докупи „Южная Русь“, т. I і т. II. 1905 р., СПб. 36) „История украинского народа“, вып. 1 і 2, СПб, 1907 р., 37) „На Украине“, вып. 1. 38) „На Украине“, вып. 2. 39) „На Украине“, вып. 3. 40) „На Украине“, вып. 4. Видання редакції журналу „Юная Россия“, є переклади українською мовою. 41) „Начальное руководство по украинско-великорусской истории“, Харків, 1919 р. 42) „Рецензия на т. I. Истории г. Харькова“ Д. І. Багалія і Д. П. Міллера, вміщена в „Отчете о третьем очередном присуждении премии, учреденной харьковским земельным банком при Харьковском университете“, Харків, 1904 р., 43) „Письма из хутора“. „Внешкольное просвещение“, за 1918 р.

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРИ ЯКОВЛЕВНИ

1) На статтю „Крестьянские воззрения на брак“ — Н. Победоносцев, „Курс гражданского права“, СПб, 1896 р., стор. 82 й далі. 2) На ту саму статтю — Н. Н. Якушкин, „Обычное право“, вып. 2 стор., 15 — 28, Ярославль, 1896 р., 3) На ту саму статтю — Пахман, „Обычное гражданское право в России“, т. II, стор. 776 — 778. 4) На статтю „Трудовое начало в русском обычном праве“ — „Киевлянин“, 1878 р., № 49. 5) На ту саму статтю — „Саратовский дневник“, 1878 р., № 13. 6) Те ж — „Сибирь“, 1878 р., № 20. 7) Те ж — „Тифлисский Вестник“, 1878 р., № 37. 8) Те ж — „Северный Вестник“, 1878 р., № 17. 9) Те ж — „Русское Обозрение“, 1878 р., № 5. 10) На „Исследования народной жизни“ — „Отечественные Записки“, за 1884 р., кн. 4. 11) Те ж „Вестник Европы“ 1884 р., кн. 8. 12) Те ж — „Русское Богатство“, 1884 р., кн. 8. 13) Те ж — „Русские Ведомости“, 1884 р., кн. 1, 3, 4. 14) Те ж — „Исторический Вестник“ 1884 р., кн. 7. 15) Те ж — „Русская Мысль“, 1884 р., кн. 5. 16) На збірник „Южная Русь“ — „Южные Записки“, 1905 р., № 8. 17) Те ж — „Южная Русь“ — „Южные записки“, 1905 р., № 20. 18) Те ж — „Всемирный Вестник“, 1905 р., кн. 5 — 6. 19) Те ж — „Записки наукового г-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові“, т. 71, стор. 136 — 157. 20) На „Крестьянское землевладение на крайнем севере“ — В. Сергеевич, „Древности русского права“, т. III. Вид. друге, стор., 386 — 395. 21) Те ж — Н. Харузин, „Этнография“, лекции, вып. 3, стор. 136, 144. 22) На „Малорусское дворянство и его судьба“ — „Историческое Обозрение“, збірник Историчного товариства с.-петербургского университета, т. 8, стор. 187, 188. 23) На „Народный суд в западной Руси“ і „Конные суды левобережной Украины“ — І. Черкаський „Конные суды“, стор., 11 — 13, 18 — 22. 24) На „Историю украинского народа“ — „Україна, 1907, кн. 1, липень — серпень. 25) Те ж — „Былое“. 1907 р., кн. 1. На українське видання „Історії українського народу“ — „Комуніст“, 1922 р., № 90.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ОЛЕКСАНДРУ ЯКОВЛЕВНУ

1) „Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона“, т. 22, стор. 691. 2) Д. І. Багалій „Записки харьковского университета“, за 1910 р., кн. 2. 3) Те ж його, „Записки историко-філологічного відділу Укр. Акад. Наук“, вип. 1, 1918 р., 4) Те ж його. Передмова до укр. видання „Історії укр. народу“, О. Я. Єфименкової.

ПРАЦІ О. Я. ЄФИМЕНКОВОЇ В ГАЛУЗІ ЕТНОГРАФІЇ

Спеціально етнографічних робіт, у старому розумінні складу та обліку цієї науки, в О. Я. Єфименкової власне немає.

Але акад. Д. І. Багалій, даючи ще 1910 р. оцінку наукових праць О. Я. Єфименкової (з метою присудження їй докторства з історії — *honoris causa*)¹⁾, відзначає перший, найраніший період її науково-дослідницької творчості саме як етнографічний, відносячи сюди її „Словарь местного наречия Архангельской губернии“ (1870 р.), „Артели Архангельской губ.“ (1878 р.) і, навіть, „Народные юридические обычаи лопарей, корелов и самоедов Арханг. губ.“ (1878 р.), цебто вже й тоді він залічував до етнографії і звичаєве право.

А року 1928 Д. І. нещодавно, на пленарному засіданні катедри висловився так: „Тепер покласти різні межі поміж науками історії та руського права досить тяжко“²⁾, цебто тепер акад. Багалій повинен був би, перевидаючи свою „Оцінку“ ще раз, і перший випуск „Исследования народной жизни“ (О. Я. Є-ї), що має підзаголовок „Обычное право“³⁾, віднести теж до першого розділу її творів, до етнографічного (краще — етнологічного, в розумінні нашої етнол. секції). І він цілком правий. Така течія, такий погляд на дуже тісний органічний зв'язок поміж ранніми основами народнього „права“ й народніми прислів'ями існує давно і в нашій, українській літературі науковій, але він майже й досі перебуває десь у підгрунті. Чубінський, відомий організатор клясичної експедиції до південно-західного краю, ще 1861 року казав: „Многие пословицы не что иное, как приговоры древних народных судов, постановления общин; это, скрижали, уцелевшие в течение веков, в которых народ написал свою политическую деятельность; это остатки сельской автономии. Пословицы и теперь определяют многие юридические отношения, существующие в народе; ими и теперь решаются споры. Принебрегать пословицами — значит пренебрегать неписанными законами, в сфере которых совершаются отношения миллионов людей“⁴⁾. Отже і за першоджерела права були прислів'я, народня мудрість найраніша, що синкретично утворюється й відкладається в мові.

Значно пізніше ту саму думку, і, приблизно, в тій самій формі, висловив видатний знавець права проф. Таганцев: „Обычное право составляет единственный источник правообразования, все равно, является ли в форме устных преданий, живущих в рассказах и криме-“

¹⁾ Див. „Записки харьк. университета“, за 1910 р., кн. 2, стор. 1 — 29. (У скороченому вигляді, з деякими невеличкими змінами цю „Оцінку“ передруковано 1919 р. в I томі „Зап. іст.-філ. відд. У. А. Н.“, стор. 104 — 113).

²⁾ Тому на нашій кафедрі секції історична й правнича живуть і працюють спільно.

³⁾ Москва, 1889 р. Вид-во Касперова, стор. 382.

⁴⁾ „Несколько слов об обычае и значении сказок, пословиц и песен для криминалиста“, в „Чернигов. Листке“, за 1861 р., № 8.

ных делах, вволю выражающихся действиях и т. п., или же является точно и определенно формулированным в виде юридических пословиц и поговорок, целые века живет оно в форме устного, неписанного права, но и закрепленное на письме — не теряет своих основных черт¹⁾.

За революції, коли будуеться новий побут, коли зростає нове право, звичаєвому праву в усіх головніших частинах нашого Союзу надається дуже великого значення, особливо коли почалось ув'язування його з краєзнавчим рухом.

В РСФФР ще 1922 р. проф. Танаєвський видав „Програму для збирання сведений по обычному крестьянскому праву Вятской губернии“²⁾. 1925 р. виходить у Києві „Програма до збирання матеріялів звичаєвого права“; це, власне, капітальний труд (129 ст.), проведений протягом декількох років в окремій комісії при УАН, мало придатний для практичної роботи за ним у краєзнавчому, реальному напрямку. А юридична секція при інституті білоруської культури 1926 р. випустила приступнішу (21 стор.), коротеньку програму для вивчення родинного звичаєвого права, і там, у Білорусі, ця робота розвинулася більш-менш широко.

1927 р., в Ленінграді, Павлов-Сильванський випустив усього на одинадцять сторінок „Програму по изучению правового быта и правовых обычаев“³⁾, дуже цікаву й важливу. У стислій передмові він накреслює основні сучасні в цій науці напрямки, влучно формулюючи звичаєве право, як „отлитый в юридическую форму быт“. Тут уже спостерігаємо досить глибокий етнологічно-краєзнавчий підхід до розуміння суті звичаєвого права, його статички й динаміки.

„Обычное право, как научная дисциплина,— каже П.-С.,— изучает признаваемые обязательными, вследствие долгого и единообразного применения в жизни, взаимоотношения людей, регулирующие параллельно или в развитие законодательных норм уклад жизни, вытекающей из местных экономических и социальных условий существования и из культурных воззрений населения“.

„Юридические обычаи, определяющие правовой быт, создаются и живут под влиянием двух факторов: остатков уходящего в прошлое под натиском новой жизни правового быта, сохраняющего следы древнего права, остатков, имеющих лишь историческое значение⁴⁾, и, под влиянием элементов новых правовых отношений, складывающихся в связи с новыми культурными и экономическими условиями жизни, не зафиксированными еще законодателем, но требующими своего оформления и воплощения в нормах права. С т. зр. обоих приведенных факторов юридические обычаи заслуживают самого

¹⁾ „Русское госуд. право“, 2, стор. 130—131 (Пор. В. В. Иванов) ред. („Обычное право крестьян Харьк. губ.“ В. І, X. 1896 г. „От редакции, С. II).

²⁾ Це початок ухилу у краєзнавчий бік; 1923 р. в „Краеведении“ (ч. 2, стор. 102—111 знаходимо цікаву статтю Павлова-Сильванського — „Краеведение и обычное право“. Наприкінці 1924 р. друга вес. конф. у справі краєзнавства вносить у свої резолюції постанову про вивчення звичаєвого права.

³⁾ Ленінград, 1927 р., відбиток з часопису „Краеведение“, стор. 377—388. Тут охоплено справу широко („Юридич. символич. обряды и юридич. знаки, Сем. и брачное право. Наслед. право. Вешное право. Земельное право. Водное право. Право обязательственное. Уголовное“). Широку постанову питання див. у ст. С. Бельденікова „Сибирское краеведение, правовой быт и обычное право“ в журн. „Краеведение“ за 1928 р. т. V, № 8, стор. 451—466, з докладною бібліографією. Популярну ж замітку на Україні за останній час. див. у „Побуті“ (період орган. Вс. етнограф. тов-ства) ч. 2—3, стор. 11—13 за 1928 р. — В. Каменського „Звичаєве право України — теж справа його дослідження“.

⁴⁾ З цим, однак, сучасна етнологія й рефлексологія новітня не може примиритися.

глибокого внимания и научной разработки. В первом случае ими должен интересоваться историк права (додам від себе, — і етнолог), исследователь первоисточников права (може бути й мовознавець-філософ, як от Потебня), тесно связанных с генетикой культуры народов. Во втором случае они — достояние ученых, работающих над вопросами правотворчества, обязанных подмечать эмбриональные правовые явления (як згадані угорі прислів'я тощо), из которых жизнью должно создаваться действующее право¹⁾.

Гадаю, що цих, може надто поширених, витягів про розуміння суті звичаєвого права представниками різних галузей наук і за різні епохи, перед-революційні й за революції, буде цілком досить, щоб переконатися в тому, що на роботи О. Я. Єфименкової, в галузі звичаєвого права, по праву можуть претендувати й історики, і юристи, і етнологи. Отже, вважаю, що і другий розділ робіт Олександри Яковлевни, „Область правового фольклора“ за класифікацією акад. Багалія, до етнографії, без сумніву, стосується, про що говориться, до речі, і в самого Дм. Івановича в посиланнях на рецензентів Олександри Яковлевни.

А тепер я дозволю собі спробу — „відбити“ дещо і з останнього розділу, суто, ніби, історичного за „оцінкою“ акад. Багалія. Пробачте „мое дерзновение“. За зразом візьмемо монографію Олександри Яковлевни „О крестьянском землевладении на крайнем севере“ (відбитки з „Рус. мысли“, що їх передрук. в „Исслед. научн. жизни“, I, стор. 183 — 382), яку акад. Багалій вважає вже за суто історичну, і за яку Олександра Яковлевна могла „получать ученую степень магистра русской истории или (все-таки) государственного права в любом университете“²⁾.

Цю роботу вона зробила на підставі дворічного вивчення відповідних архівних матеріалів, різноманітних історичних документів, старовинних юридичних актів, „писцовых книг Новгород. земли“ і т. д., і т. д. Це ж типова крайова монографія історична. І все таки тут сила етнографічно-етнологічного матеріалу і краєзнавчого і, навіть, таких принципіальних питань, що стосуються й до мовознавців і до етнологів. Ну от хоч би уривок Олександри Яковлевни „Деревня — это земельная единица (для сучасного краєзнавця — „край“, яко господарча одиниця), во главе которой стоит двор или несколько дворов, к которым тяготеют все земли и угодья, все то, что к той деревне истари потягло“. (Пор. сучасне районування, за Буценком). Установлення Олександрою Яковлевною різниці поміж назвами, і по суті, „село“ і „деревня“ й походження етимологічно останнього — мимоволі напрошується до порівняння з розвідками про село й „деревню“ Потебні в IV вип. „К истории звуков“ — праці, що її однаково притягають до себе і мовознавці, і етнографи.

Не можна пройти мимо чудового етюдю „Wörter und Sachen“ про „веревцу, долевую деревенскую земельную организацию“, про цю саму міру землі „вервь“, або „веревочная сажень“, відкриту Олександрою Яковлевною³⁾.

Як нам, етнологам і мовознавцям, не зачепитися, скажімо, й за спробу Олександри Яковлевни роздумати таке складне й важливе питання, як спроба єднати терміни і зміст „соседи, сябры, шабры“, коли тут іде справа про походження сім'ї і власности, чого не може обминути жодний етнограф і етнолог старого й нового напрямку, до вирішення чого тяглися й тягнуться

1) Про такий напрямок у сучасній законодавчій роботі мені довелося чути влітку цього року в Москві, коли я був там у командировці.

2) Багалій, „Op. cit.“, стор. 9.

3) Це так близько стосується до моєї та Єрофієва статті „Старі міри, вага та грошевий облік“, етнограф. етюд. в „Роботах з метрології“, ч. 2, Харків, 1927 року, стор. 5 — 52.

і тепер наші видатні лінгвістичні сили¹⁾. І повз низку інших споріднених питань у цій монографії, ну хоч би взяти назву „родового имущества“ — „печищем“, або „долевого“ землеволодіння — „материнским“ (у зв'язку з рештками матриархату), хіба ми можемо пройти?

Та хоч загляньмо у збірник уже чисто історичних праць останньої доби, коли, на думку акад. Багалія, Олександра Яковлевна вже віддалася цілком історії, — „Южная Русь“ (I—II т., С.-П., 1905 р., близько 80 стор.). Ну чи можемо ми не зарахувати до етнографічних робіт її „Южнорусские братства“, або „Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан“, де, і за словами Багалія, О. Я. „роз'ясняет темный уголок из бытовой истории нашего края XVII—XVIII веков“ („Оценка“ стор. 20), хоч і на основі архівного опису конфіскованого майна.

А що сказати про „Парубоцькі громади“, питання, що останнього часу так приваблює до себе думку етнологів, бо тут збігаються стежки до різних важливих принципіальних питань.

Мета моєї цієї замітки — лише намітити обсяг того, про що десь іншого часу і в іншому місці доведеться говорити докладно.

Тут мені катедра дозволила говорити лише протягом десяти хвилин, щоб умістити все сказане на двох-трьох друкованих сторінках у черговому числі наших „Збірників“, що цими днями закінчується друком.

¹⁾ Раніше — Срезневський, Шляхов, акад. Соболевський та ін., а нещодавно акад. Б. М. Ляпунов „Семья, сябр - шабер“ (Этимологич. исследование). Ленинград, 1926 р.

ЄФИМЕНКОВА ¹⁾

Бувають люди, що сама згадка про них впливає, як запах ніжних квітів, як солодка далека музика; на уста злітає тихий усміх, а в серці так повно мрійної туги, жалошів за тим, що минуло.

Згадай лихо — то й байдуже:
Минуло — пропало.
Згадай добре — серце в'яне:
Чому не зосталось...

Бувають люди, що саме наближення до них починаєш вважати за щастя, що в присутності їх, навіть, у самій свідомості, що вони є такі люди, черпаєш бажання бути кращим і стаєш справді такий, у розмові з ними, в самім „общени“ з ними відчуваєш глибоке очищення, рух мислі й почуття, зростання свого людського „я“. І сходять вони, такі люди, зі світу, але жива пам'ять про них зостається навечно в душах тих, хто їх знав, згадка теплить заморожене звичайністю серце й неначе легше стає нести призначений долею хрест. І хоч недоладно звучить нашого часу така елегійність, але я іншими словами не можу згадати людини, що сама була елегією чистоти, що, як миро благовонне, виливала на близьких радість споглядання великої душевної краси, і що є — не для самого тільки мене — і досі найкращий спомин життя.

Коли саме я познайомився з О. Я. — не пам'ятаю, але це було ще за студентства. Мабуть, був я на третім курсі, жив, пам'ятаю, на Поштовім провулку, десь чи вибив чи звихнув ногу, і сидів дома. Прийшов до мене якийсь студент, назвався Антоновичем, прибув з Києва й завзявся згуртувати місцевих українців, щоб видавати книжки для народу. Добре. Зійшлися ми в помешканні Катренка, десь далеко на пісках. Це був літерат український, справжнє прізвище носив Катрухін, і служив на пошті за малого урядовця.

Так от цей Катрухін казав мені, що хоче мене познайомити з одною жінкою, що „прямо тобі як професор“... Не пам'ятаю вже, чи Катренко мене знайомив чи я сам знайомився, але пам'ять залишила мені таку картину. Ветеринарна вулиця. Вхожу у двір. Двоповерховий будинок у дворі. Праворуч, біля другого будиночка якихось дві фігурки, дівчаточка-підлітки. Оглядають задерикувато. Я з усією студентською повагою питаю, як пройти до О. Я. Єфименкової; вони показують пальцями на двері і пирскають сміхом. Це були — Танюша, дочка Олександри Яковлевни, і Катря Монтвід („Монтовідія“, як її звали потім приятелі), майбутня оперова примадонна, дочка жінки-лікаря великої приятельки О. Я.

Що ж, систематично оповісти і про своє знайомство і про свої враження — я не можу, але пам'ятаю, що якось я родині Єфименків сподобався

¹⁾ Спомини.

чи, як зрозуміліше звучить, „пришлася ко двору“. Мене тепер дивує, що могла знайти для себе цікаве людина такого масштабу, як О. Я., в розмові з голівусим студентом? А, між тим, розмов таких, і задушевних, довгих, я пригадую багато. Що вони давали О. Я. — не розумію, але що мені давали надзвичайно багато, то це я розумію, і розумію добре. А тут іще обіч Петро Савич, чоловік О. Я., людина такої кристалевої чистоти, що я от прожив уже багато літ, а таких більше не зустрічав. У мене немає слів описати, яка це була людина в щоденному житті. Сказати, що було щось дитяче в цім характері, це значить не сказати нічого, бо такий термін можна розуміти двояко. А іншого я не беру. Повна якась наївність у звичайних життєвих справах повне віддалення від меркантильності, прози, буднів. І коли я старатимусь передати це словами, то все одно в мене нічого не вийде. А от малюночок з життя.

Отож, як Антонович зібрав нас поки трьох, а сам четвертий, то розпочалось оте видання книжок. Сам Антонович („Муха“) належав до типу тих людей, що як стовпи придорожні: іншим дорогу показують, а самі по ній не ходять. Тому він швидко відшився, і якимось так вийшло, що вся робота впала на мене. Я її вів сам, видаючи книжечки під фірмою „Видано Вс. Й. Гуртом“. Треба було читати — „всі гуртом“; а яким там уже й гуртом, коли я був сам і шведь, і мнець, і в дуду грець.

Так от, для тих видань треба було грошей. По ті гроші я ходив до старих громадян, членів колишньої, давньої, розбитої урядом української громади. То були Станіславський, Шиманов, Павловський (Юніна я побачив уже на смертній постелі), між іншим, удався я й до Петра Савича за жертвами. Воно може якби тепер, то я розумів би — яково то жити з великою сім'єю (та ще й маючи хорих) на нікчемний заробіток однієї людини, але тоді я того не обраховував і йшов. Петро Савич ніколи не відмовляв, але не завжди міг щось дати. Часом же, коли в нього заводилась яка копійка, він давав, але суворо наказував: „Щоб О. Я. не знала“... Не тому, що О. Я. була б проти, а просто: О. Я., ведучи всі тяготи господарства, зробила б таку жертву по-господарському, з обліком інших обставин, а Петро Савич робив це по-євангельському. Є яка п'ятка чи десятка в кишені, — він витягне її й дасть. А що там буде завтра — чи є на хліб, то якимось... так...

Ну от і дасть мені П. С. гроші. І наказує. І раз, і два. Я примовляю, що не скажу. Сідаємо за чай. Петро Савич вертиться на кріслі. Йому неспокійно. Він думає: студент молоде-дурне, візьме й проговориться, П. С. прозить мені пальцем — не проговорись...

Але й цього мало. Він зривається з крісла й шепоче мені на вухо... А Олександра Яковлевна і бачить усе, і чує, і прекрасно розуміє, в чім річ, та тільки покиває головою з добрим-добрим своїм усміхом.

І от що цікаво. Українець, людина, що потерпіла за українську справу, що все життя горіла свічкою жертвовною за українську ідею, Петро Савич — не розмовляв українською мовою. Я, було, зі студентським запалом, вичитую йому це, а він каже:

— Я тоді почну говорити українською мовою, як вийде український словник...

Коли я зазнав П. С., — він був уже тяжко хорий. Сам не писав нічого, але, як у жарт, говорила О. Я. — „це мій архіваріус“. Він підбирав О. Я. матеріали до її робіт і був не абиякий помічник. Дуже любив музику, О. Я. — теж. Моя гра на бандурі їй подобалась, і я пам'ятаю себе на отому знаменитому дивані багато разів з бандурою в руках. Одна з кращих моїх речей — „Буря ча чорному морі“ — родилася з імпровізацій на отому самому дивані.

Олександра Яковлевна слухала музику, закривши очі. Це давало певний настрій не тільки їй. Згодом, як я вже одружився і грав на скрипці (а дру-

жина акомпанювала), дуже любила О. Я. прийти до нас вечором і послухати музики. І ото сідає в крісло, закриває очі й слухає. То я пам'ятаю, що це мене якось підіймало і я грав з більшим чуттям, з більшим запалом. Особливо любила слухати бетговенську „Крейцерову сонату“.

Як була чутлива О. Я. до музики, так і до мистецтва, взагалі. Не пригадую прізвища, але всі знають цю картину, то кожний вибачить мені мою забутливість... Називається „Бетговен“. В півтмі десь рояль, за ним музикант; ближче до переднього пляну — скрипаль, стоїть спиною до глядача, зігнувся, і в тій постаті багато чуття; видно, грає не тільки скрипка, а вся істота... На стіні маска Бетговена... Сидять, стоять слухачі. З них особливо виділяється фігура гарного чоловіка, що глибоко задумався, а поруч жінка... Лице її відбиває... навіть якусь розгубленість, муку від напливу прекрасного. Вона наче досі не могла собі уявити, щоб музика могла аж так порушити її серце, аж так перетривожити все ество, викликати всі таємниці наверх, а те, що здавалося таке відоме, зробити глибокою таємницею.

І от О. Я. мала відбиток тої картини й захоплено мені її показувала. І я захопився. О. Я. казала, що вона собі передплатить від видавництва такий відбиток. І я попросив собі за отої okazії.

— Скільки ж вам? — спитала О. Я. Як людина грамотна, вона розуміла, що студент може захоче подарувати комусь...

А я (тільки не смійтеся хоч ви, читачу, бо О. Я. вже тоді сміялась. Та й мені тепер смішно):

— Двадцять п'ять штук.

Ступінь своїх захоплень я, очевидно, перевів на цифри... І сміялась ж Олександра Яковлевна...

Або ще пригадую. В якомусь журналі, здається чи не в „Журналі для всіх“, — поганенький відбиток картини, теж не пам'ятаю чиєї. Назва, коли не помиляюся, „Рі“. На кам'яному ложі труп, коло нього — схилена в останній журбі жіноча фігура в темному покривалі. А коло того каменя — не то посипано, не то покладено чиєюсь рукою трохи квітів... рядочком... коло каменя. І так, пам'ятаю, захоплювалась О. Я. тими квітками, що ними автор так особливо вмів підкреслити красоту печалі.

Серйозний науковий розум і праця коло „сухої матерії“ не вбивали в О. Я. чуття прекрасного і вміння його знаходити і в музиці, і в малярстві, і в літературі, і в усякій творчості. От, пам'ятаю, як яскраво відчувала О. Я. поезію Ніцше. Звернув увагу О. Я. до Ніцше, мабуть, Стівнер. Це була особлива людина, харківці старші, мабуть, її пам'ятають. Низенький, з величезною вугластою, шишкуватою головою, єврей, з найдикішим єврейським акцентом, говорити не вміє, ледве склеює смішні фрази, говорячи захльбується, бризкає слиною — словом, половини тих „достоїнств“ було б для когось іншого досить, щоб раз назавжди загородити дорогу до публічних виступів. Але Стівнер виступав, і через п'ять хвилин тримав аудиторію в руках, і ви вже не пам'ятали ні правил граматики, проти яких він грішив немилосердно, ні, отого неможливого акценту, — силою мислі, залізною логікою він захоплював вас цілковито і не відпускав доти, доки сам не схотів. Дійсно, це була надзвичайна людина. Петро Савич, жартуючи, говорив: „Це бог з любови до свого народу дав таку голову“...

Захоплювалась Стівнером і Олександра Яковлевна. Пам'ятаю, як вона вказувала мені на особливості цієї натури, на цілковиту безсрібність, на повне, як кажуть простою мовою, „філософське“ ставлення до життєвих благ і нещастя.

Він сидів у Полтаві у в'язниці. Політичні об'явили голодування, і він пристав до них, хоч зовсім не належав до тої групи. Навіть, самі ті, що голодували, питають „А ви з яких причин солідаризуєтесь з нами?“ „Причин ба-

гато, а, нарешті, мені просто хочеться довідатись, як себе почуває людина, що довго голодує...“

Стовпнер був гарячий прихильник Ніцше, і, мабуть, він наштотхнув О. Я. на думку — познайомитися з творчістю цього філософа. О. Я. захопилася й зуміла своє захоплення передати мені. Як живе стоїть от передо мною це лице, оживлене якимсь, я б сказав, надхненням, навіть, „Ночь наступила... Слышнее стали речи бегущих ручьев... Моя душа тоже бегущий ручей...“ І я відчув ту красу поетичного мислення й могу сказати, що через О. Я. Ніцше відіграв значну ролу в моїм розвитку. Захоплення ним довго потім не кидало мене. Вже будучи за кордоном, на еміграції, я почав перекладати разом з М. Мочульським один твір Ніцше; це був перший переклад з Ніцше українською мовою. Ми його довели до кінця, але видрукувати не пощастило.

Особливо хотілося б мені ще підкреслити ставлення О. Я. до українства. О. Я. сама — росіянка, а отже зуміла стати за справжнє подружжя Петру Савичу і кровно зрозуміти його та його суспільність.

Олександра Яковлевна відчувала і вказувала в широкій літературі на присутність „двох душ“ в Гоголі й аналізувала мову Гоголевих оповідань; О. Я. сама писала оповідання з українського життя; О. Я. стала істориком України. Це все — не поверхові речі, це все — не бажання „увійти в інтереси близької людини“, це — глибоке ввіднення, це — спільність. І це відчував не тільки Петро Савич, це відчував я, це відчували всі, хто знав О. Я., але, що найцікавіше, відчували й ті, хто її й зовсім не знав. Скажу більше — це відчувала вся українська суспільність і то на стільки, що на великому українському святі відкриття пам'ятника Котляревському, що набуло особливого значення, власне, за царського режиму, не кому, як О. Я., росіянці, людині, що й не вміла розмовляти по-українському, було дано перше слово. Не розв'язуючи, розв'язала, власне відчула українська суспільність, що за інтереси української жінки краще всіх українок скаже ця урожденка Архангельської губернії. Це трапляється в історії, трапляється, хоч дуже рідко.

Що ж ще сказати? Про громадську й наукову діяльність говоритимуть і окрім мене, я ж хочу тут пригадати тільки те, що сам знав. Працювала О. Я. в „Обществе грамотности“. Те, що в виданнях цього т-ва появилася й моя річ „Добром все пересилиш“ (переклад з укр.), я глумачу, власне, бажанням О. Я. дати щось, коли не українське, то бодай у перекладі з українського. А те, що для цього вибрано не клясичний твір, а працю молодого письменника, я пояснюю вічною молодістю О. Я. Вона до кінця днів своїх розуміла і близько до серця брала інтереси молоді. Он, на обгортці видань товариства грамотности віньетку дано було зробити знов не відомому художникові м. Харкова, а молодому художникові-українцеві Северинові. Ця близькість до молоді й бажання дати їй дорогу — дуже характерна риса для О. Я. І те, що я особисто міг так близько підійти до О. Я., я пояснюю тільки тою самою рисою її вдачі.

І от, скільки не пригадую окремих випадків, на всьому почуваю печатку вдумливості і я б не підібрав іншого слова, — людяності.

Пам'ятаю, трапилося зі мною нещастя: я отруївся, і то так нещасливо, що лікар не знайшов уже пульсу. Ледве відволодали. Два тижні після того я лежав, мов по тяжкій операції, не міг поворухнути й одним членом. *О. Я. провідувала мене, а раз прийшла й принесла чимало грошей.

— Це вам на поїздку до Криму, бо тут ви не одужаєте.

— Які ж це гроші? Звідки?

— Нехай буде не ваша печаль. Гроші такі, що ви їх не маєте повертати, і такі, що взяти ви їх можете з чистим серцем. Словом, це від людини чи від людей, що шанують вас, як письменника й музику, і бажать вам здоров'я, щоб ви могли працювати далі.

І якісь такі ще знайшла аргументи, що я згодився й ото поїхав на місяць до Криму; це було десь чи в лютому, чи в березні, а якого року — не пам'ятаю. Отже, багато було таких випадків, що я мусів почути себе зобов'язаним О. Я., але їй нічим не міг віддячити, окрім дрібних послуг. Проте, життя висувало іноді такі моменти, що й моя поміч, під хвилю, не була зайва. Старша донька О. Я., як зараз її пригадую, висока, тонка (в батька), обличчя серйозне — захворіла психічно. Це підготовлялося, очевидно не відразу, аж нарешті виявилось в буйній формі. Треба було відправити хору до психіатричної лікарні, і О. Я. доручила це зробити мені. Я повіз, а в дорозі трапився пам'ятний для мене випадок. Ми сиділи в закритій кареті. Хора схвильована. На шії в неї чотки, велике таке намисто з ядерцями з голубине яйце, і довге до колін. Нараз, із блискавичною швидкокістю хора зриває з себе те намисто, і не встигаю я щось собі уявити, як вона кілька разів обмотує його кругом моєї шії й починає душити. Ще мент, і я вже задихаюсь. Боротьба зайва, а, зрештою, я відчуваю, що просто фізично не справляюся з хорою людиною (відомий факт, що психічно хорі можуть проявляти надзвичайну фізичну силу), от я, якось інтуїцією, зважуюсь на один експеримент (він іще раз мені прищався в житті, в цілком аналогічному випадку) — залишаю всяку боротьбу, більше — я обезвладжую всі свої мускули, хора відчуває у своїх руках пасивний шматок м'яса, і це відбиває в неї охоту душити й тиснути. Поволі я відчуваю, як петля на моїй шії слабшає, хору цікавить уже щось інше, вона кидає мене зовсім, і я тихенько розмотую чотки. Далі все було спокійно.

Пригадую, що О. Я. переїхала з Ветеринарної вулиці далеко угору, на Чернишівську, там тоді й будинків було мало. Мабуть, матеріальні обставини виселили О. Я. далеко. У тім помешканні я себе пам'ятаю мало, та, мабуть, уже не так часто я бачився з О. Я., — то був період молодого зав'язання: „Дядьку, прийми віз, а то перескочу“...

Далі настав 1905 рік. От зараз пригадався ^{це} один випадок. Ходили чутки по місті, ніби відбудеться погром інтелігенції, запевняли, що існує навіть список тих інтелігентів, що їх громитимуть; були й такі, що ніби й бачили той список, а в ньому — прізвище Хоткевича натретьому місці. Ці вісті особливо нервували мою матусю, і вона, буквально, не жила. Щодня обходила увечері домок — а ми жили далеко, аж на Гордієнківській вулиці — чи не облите його гасом. А раз, коли так обходила, не помітила хмар на небі, увійшла в сіни; дощ заторохтів по даху, і від вікон затупотіло щось біжучи (по вулиці). Матусі здалося, що то шумить уже вогонь, а тікають палії, і вона впала непритомна.

Цю атмосферу треба було чимсь розрядити, особливо після того, як матуся йшла раз із базару й ніби чула розмову ззаду себе: „Ну, як твій Хоткевич?“, „Та що ж, коли в них допізна світиться й ніхто не спить!“ Чи справді чула матуся таку розмову, чи їй хто це сказав — не знаю, але життя у постійній тривозі стало неможливе. До того ж, наближався й термін погрому, здається п'яте листопада. І я вирішив хоч на цей день виїхати з сім'єю з окраїни кудись до центру. Ну до кого ж? Ясно, що до Олександрі Яковлевни! Жили вони, тоді вже на Чернишівській. І от ми всім гамузом, з малими, зі старими, сунемось до О. Я., живемо три-чотири дні — поки нерви заспокояться. Тоді вертаємось назад.

А от іще якийсь уривчастий спомин. У грудні, п'ятого, з'їзд у Москві, а десь числа 19-го я в Харкові, але застаю тут повний розгром. Мене шукають, дома туси. Отже, я переховуюсь то там, то там. Казали мені, що навіть на старе помешкання, на Гордієнківській (я врешті звідти переїхав) прийшли шукати, а що там двір великий, то треба було великої аскетенції. Так от, мабуть, переховуючись у Харкові, у покійного С. І. Васильківського, я написав свою п'єсу „Лихоліття“ (потім додано заголовок „1905 рік“). Написано її було ро-

сійською мовою. І от, я, пам'ятаю, читав цю річ у О. Я. серед зібраної спеціально аудиторії. Це ж була, властиво, єдина тоді революційна п'єса, говорила вона про свіжі наболілі рани, а тому не диво, що ця річ робила вражіння. Пам'ятаю — за роялем стояв якийсь молодий чоловік і під час читання V акту почав істерично плакати, аж довелося припинити читання зовсім.

Потім — еміграція. Не вмію я листуватися взагалі, не листувався я і з О. Я., хіба за якоїсь нагоди. Сидів я в Криворівні (по-гуцульському „сидіти — власне і є „мешкати“. „А де ви сидите?“...) Приїздить двоє молодих — він галичанин, вона — „з Великої України“, це — учениця О. Я. на курсах. І от, привезла мені уклін з далекої півночі, бо О. Я. переїхала тоді вже до Петрограду.

А коли я після еміграції, тюрми й т. ін. опинився знов у Харкові, у злиднях, і жив десь на Холодній горі, — відчиняються раз двері, на порозі О. Я. Переїздом через Харків, маючи всього кілька годин, відшукала мене й зайшла провідати. Це була для мене велика радість.

Був я в Ол. Як. і в Петербурзі, здається, навіть, двома наворотами. А попадав я туди ось чому. Заволоділа мною думка влаштувати велику серію етнографічних концертів, де було б представлено всю Росію, всі її народності (я налічив їх 135). Я написав, навіть, приблизні програми концертів для деяких народностей, більш помітних (ці програми були друковані в „Сборниках историко-филологического общества при харьковском университете“, і відбиток окремих був. Видрукував при часописах заклик, щоб мені надсилали адреси й імена осіб — селян і робітників, що виділяються тим чи тим умінням — грати, співати, танцювати й т. ін. Дістав уже такі матеріали з усіх кінців Росії, але... самих фантазій для такої штуки мало, треба було „презренного металла“, а його в мене не було. Я кинувся його шукати, і от у тих пошукуваннях попав аж до Петрограду.

Жив я там в О. Я. Петра Савича вже не було на цім світі. Я довідався про це ще у Львові, там я редагував календар „Просвіти“, на 1908 рік, і писав некролог Петра Савича.

Багато гарних вечорів провів я в О. Я. тоді. Між іншим, пам'ятаю, О. Я. якимось способом — я, навіть, тепер не розумію яким — влаштувала мене читати короткий¹⁾ курс історії України на вищих жіночих курсах, щось вісім чи десять лекцій. Дали мені найбільшу аудиторію, слухачок збиралося душ по двісті. На вступі до першої лекції я запитав аудиторію, чи вона не перечитиме, коли я прочитаю свій курс українською мовою. Всі слухачки згодились на це. Одні — тому, що були українки, інші — з цікавості — як воно, мовляв, виходить... І тільки душ сім-вісім сказали, що вони прийшли сюди набувати знання, — а як вони їх набуватимуть, коли слухатимуть лекції незрозумілою мовою. Я відповів, що коли б читалось лекції, навіть, болгарською мовою, то й тоді вони не могли б сказати, що нічого не розуміють, а українська й російська мови — близькі між собою, і прочитав курс українською мовою.

А раз, пам'ятаю, кличе мене О. Я. до своєї кімнати. Дає якийсь папірець у руки. Читаю — „духовна“. Заповідає все своє майно, в разі смерті, Танюші.

— Тарас і Петро самі собі роздобудуть. А Танюша — я й не уявляю собі, як вона житиме без мене. Коли я заведу при ній мову про те, що я ж не вічна, що може прийти смерть, то вона спокійно відповідає: „Що ж, мамусю, і я умру в один день з тобою“... (Як пророчі стали ці слова: Танюша дійсно померла в один день з мамою)...

¹⁾ Через здоров'я О. Я. не віддавала Танюші до шкіл, а всю освіту їй дала сама. І на це у неї був час. Де його беруть оті великі люди?

Так от, О. Я. просила мене, щоб я підписався на тім заповіті, як свідок. Що ж?.. Говорити тут було нічого, і я підписав.

Дальший етап і останній — це побачення в Любочці. Дружина земського діяча Колокольцова Олександра Василівна жила у своїм маєтку Любочці, Вовчанського повіту, і О. Я., скористала запрошення Олександри Василівни і переїхали з Танюшею, до Вовчанського повіту. Приїхав туди і я провідати.

Багато де про що ми говорили. Між іншим, пам'ятаю, фразу О. Я. Я здивувався якось, що вона зберегла повну працездатність до таких літ.

— А знаєте чому? Тому, що ніколи не працювала ночами.

Я брав тоді участь у роботі видавництва „Союз“, і запропонував О. Я. дати щось із своїх робіт, беручися сам їх перекласти. Дала О. Я. дві роботи: „Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх“ і „Коротку історію України¹⁾“. На першій книжці не зазначено, що то перекладав я, у другій є моя передмова. Цієї книжки немає у мене зараз під рукою, але та книжка вийшла вже після смерті Олександри Яковлевни.

Мала, але надзвичайно характерна риса. І в тій рисочці — увесь, в увесь зріст портрет О. Я.

Я перекладав її роботу, де в чім не згоджувався з О. Я., і писав їй про те. І от збереглася у мене картка, де О. Я. пише, що вона, мені дає волю на всякі виправки, які б я хотів поробити, „бо я вірю, що ви не зробите нічого такого, що було б незгідно з моєю історичною совістю“.

Я думаю, — це багато. Професор, людина великої ерудиції, автор загально-визнаних праць — вручає свою наукову репутацію, вручає без просьби провірки коректи людині, що може й працювала сумлінно в галузі історії, але не має жодного права писатись істориком. Я гадаю, що мало знайдеться наукових діячів, що відважилися б повторити такий крок.

І, нарешті, останній спомин. Революція, фронти, уряди й годинникові стрілки. Я працюю в історичному архіві університету. Нараз вбігає, буквально вбігає, до мене ота сама дружина Тараса, що про неї я згадував раніш. Перериваючи оповідання слізьми, каже, що вони дістали звістку, ніби Олександрю Яковлевну й Танюшу вбито, і трупи залишено не поховані...

От і все, що я пригадав про Олександрю Яковлевну. Велика це була людина. Недурно М. Ковалевський казав, що він знав тільки двох великих жінок — Софію Ковалевську й О. Я. Єфименкову. Але наукові заслуги, громадська діяльність і т. ін. — це одно. Це те, що видно всім, це те, що оцінюється і для оцінки його існують навіть правила, рубрики, ранги, чини й ордена. А передо мною стоїть Олександра Яковлевна, як велика людина, в людському, а не в науковому розумінні слова. Радісно гадати, що бувають, існують такі люди на землі. З Олександрю Яковлевною можна було не листуватися роки, а все ж ви знали, що десь там є вона, Олександра Яковлевна, і що коли ви зустрінетеся з нею, то вона буде з тою самою ласкою в очах, з тою самсою прихильністю ставитись до ваших болів. Існує, навіть, термін „підтримувати приятельство“, „підтримувати знайомство“. Це дуже влучний термін, бо людські взаємовідносини є щось таке, що валиться, валиться, а його треба підтримувати, підтримувати... З Олександрю Яковлевною не треба було нічого підтримувати, там усе було міцне, і ви знали наперед, що коли зустрінете її і через п'ять і через десять літ, то на вас не повіє холодком. Олександра Яковлевна знайде для вас і щире слово, і товариську пораду, і все, що є кращого у зносинах між людьми. Хилиться чоло й коліно перед пам'яттю про людину, що була за зразок душевної краси й того вищого, що може мати в собі людина взагалі.

¹⁾ З робіт О. Я. я переклав іще, давно-давно, якусь її лекцію — трохи чи не про Гоголя. Надруковано в Л. Н. В.

Н. Б.

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ДОРОГОЇ ВЧИТЕЛЬКИ ОЛЕКСАНДРИ ЯКОВЛЕВНИ ЄФИМЕНКОВОЇ

Настане час — і для нащадків наших виросте велична постать історика й ученого — О. Я. Єфименкової, що посість відповідне місце в нашій науці. Мені хочеться згадати цю дорогу людину, згадати всякі дрібнички з її життя, за 1907 — 1912 роки, коли я вчилась на вищих жіночих курсах у тодішньому Петербурзі.

Коли згадуєш курси, професорів, то на першому пляні завжди встає образ Олександри Яковлевни. Своєю надзвичайною скромністю, простотою, своєю матеріальною непрактичністю — вона різко відрізнялась від своїх колег. Наш ректор, професор Фаусек казав, що він дуже шанує її наукову діяльність, поважає, як людину, але такої непрактичної людини не зустрічав.

Олександра Яковлевна дістала професорську катедру за свої наукові праці, хоч вона не мала вищої освіти, не оборонила дисертації.

Свою професорську діяльність почала Олександра Яковлевна важкого часу свого власного життя, коли всю зиму тяжко мучився від незцілюмої хвороби чоловік її, Петро Савич Єфименко, відомий український етнограф.

Після безсонної ночі приходила вона до нас на курси, від нас знову йшла до нього, і так, день за днем, усю зиму. Лице було змучене, стомлене, але підчас лекцій воно оживало, забувались неначе втома й біда, і ми з захопленням слухали її викладання. Не раз, після лекцій, вона казала: „Коли б ви знали, як мені важко, бо щоразу, коли їду з курсів, не знаю, чи застану його живого!“ І серце стискалось від болю, дивлячись на її змучене лице.

Олександрю Яковлевну було запрошено на професора катедри історії південно-західньої Руси. Так офіційно тоді звалась катедра історії українського народу. Катедри цієї ми, свідомі українки, добивалися цілий рік, і нарешті, наше бажання здійснилось. З осені 1907 р. починаються лекції. XI аудиторія повна. Цікавила перша жінка-професорка, цікавило декого, що це може бути за „хохлацька історія“. Свідомі українки йшли слухати історію свого народу.

Тихою ходою, бліда, замислена, в чорній сукні — сходить Олександра Яковлевна на катедру, починає тихим, ледве чутним, голосом викладати, але дедалі голос кріпше, і ми з захопленням слухаємо її неблизкуче формою, але глибоке змістом викладання. Перше враження було дуже гарне й таке воно залишилось до кінця.

Кінчається, бувало, лекція, слухачки підходять до Олександри Яковлевни, питають про „пособия“, радяться, де б дістати ту чи ту книжку. О. Я. на все відповідає, і тісним гуртком проводжають її слухачки через велику залю, коридор — до самої роздягальні, не підозріваючи, як душа її рветься додому. Дивишся, бувало, і думаєш: „хоч би скоріш її відпустили“. Так минула осінь і зима. На весні 1908 р. Петро Савич умер. Тяжко було О. Я. пережити цю

втрату, але фізично їй стало легше. За літо вона відпочила, поздоровшала, і зі свіжими силами знов стала до праці.

З великим захопленням працювали ми всі в Олександрії Яковлевни. Пам'ятаю деяких росіянок, що під впливом О. Я. працювали не лише над історією, але й над мовою, літературою, знайомилися з політичним життям України. Багатьом з українок бракувало тої енергії. О. Я. захоплювала молодь, вела за собою, давала можливість нам, свідомим, поширювати свої знання, і в цьому велика її заслуга. Глибиною своєї натури, красою й чистотою своєї істоти притягала О. Я. до себе й вела до накресленої мети.

Крім лекцій, вела О. Я. семінарії з історії України, а також з історії руського землевладіння. Теми її практичних робіт були різноманітні, обіймаючи собою історію, археологію, літературу, історіографію. З археології вів семінарії син її, молодий учений. Із своєї великої бібліотеки приносила О. Я. рідкі монографії, давала нам для рефератів. Через семінарії знайомились слухачки з творами Драгоманова, Полетики, Маркевича, Лазаревського і т. ін.

Восени 1908 р. минало двадцять п'ять років наукової діяльності О. Я., і ми ухвалили відзначити цей день. Після лекції попросили її залишитись, піднесли їй „адрес“ і великий букет білих квітів. Крім того, зачитано було телеграми з Києва, Харкова, що надійшли до курсів того дня від різних наукових організацій. Це була для О. Я. несподіванка. В теплих і чулих словах дякувала вона нам за привітання й, усміхаючись, несла свій букет, а ми гуртом проводили її до трамваю.

1909 року почались іспити в О. Я. Іспити були в неї вдома, на Петербурзькій стороні, на Газовій вулиці. Ми не боялись іспитів,— вони були для нас за щасливі хвилини. Увечері, у призначений для іспитів день і час, коли всі завдання було виконано, їхали ми на Газову вулицю.

О. Я., ще привітніша й ласкавіша, ніж на курсах, зустрічає нас, запрошує до кабінету, обставленого полицями з книжками, просить сідати біля столу, і іспит починається.

Питає багато, на дрібниці уваги не звертає. Іспит скінчено і якось шкода, що треба йти. Після іспиту починає О. Я. розпитувати про наше особисте життя, і нам оповідає про своїх дітей, про свою меншу дочку Таню, що її дуже любила, над освітою її багато працювала, і збиралась вивести в „большую літературу“, як вона казала. Таня тоді ще молода дівчина, друкувала свої вірші в „Вестнике Европы“. Поговоривши з О. Я., як з близькою людиною, ми повертались додому, і шкода було, що не доведеться вже бачитись і говорити з О. Я., хіба, що доведеться звертатись по яку допомогу чи пораду (по все це ми звертались лише до неї, і вона ніколи нам не відмовляла).

Вона допомагала нам засновувати наш український гурток на курсах і бібліотеку, влаштовувати різні лекції й вечірки. Взагалі, тяжких хвилин життя ми йшли до неї, і вона допомагала, як тільки могла.

Зацікавлення О. Я. не обмежувалось лише наукою. Ні, все прекрасне, як от музика, поезія, мистецтво — захоплювало її. Пам'ятаю, приїхав до Петербурга молодий маляр — українець, якого вона знала ще з Харкова, і влаштував виставку своїх картин. О. Я. їздила дивитись картини, і ділилася з нами своїми враженнями. Молодий тоді поет Олесь і композитор Я. Степовий — були її частими гістьми.

Останній мій іспит на курсах — був іспит О. Я. Склала я в неї історію кріпацтва на Україні. Через кілька днів після іспитів, розпрощавшись з О. Я., я виїхала вчителювати на Україну, уносячи з собою її світлий образ, найкращі спогади з курсового життя. Коли довелось учителювати, не раз ставали у пригоді її поради, часто згадувались слова О. Я.: „навчаючи — ми сами вчимося“. І тепер ще в пам'яті її чудесні лекції про Івана Вишенського та його

проповідь про рівність усіх людей, її вступні слова до лекції про люблинську унію: „запомните себе раз навсегда 1569 год — это поворотный год в истории украинского народа“, і почала викладати про наслідки цього року. І дійсно, ми „запомнили раз навсегда“ і цей рік, і історію нашого краю, і незабутню О. Я.

Вона зуміла передати нам любов до історії, взагалі, а до нашої — зокрема, зуміла виховати в нас повагу до пригноблених, а не до панівних верств суспільства.

Минуло кілька років після мого виїзду з Петрограда. О. Я. все працювала на курсах з тою самою енергією. Підчас розрухи й голоду мусіла залишити свою працю й переїхати на Харківщину. Тут у грудні 1918 р. чиясь неблаганна рука не здригнулась і позбавила життя О. Я., що їй у той час було вже сімдесят років. З нею загинула і її дочка.

Минуло вже десять років з дня смерті О. Я., а ще не було спроби освітити цю величну постать людини, вченого й педагога. Невідомо, де її рукописи, її бібліотека. Науковим колам слід би про це подбати, і час уже видати хоч коротеньку біографію тої, що все життя своє присвятила на користь українського народу.

Наш трудящий нарід повинен познайомитися з життям і творчістю Олександри Яковлевни.

ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ М. ХАРКОВА

(Матеріали для ономастики)

Харків був заселений, головним чином, переселенцями з задніпрянщини (правобічної України) й гетьманщини (лівобічної України), на самому початку другої половини XVII століття; перша ватага переселенців прийшла сюди приблизно 1655 р., отже, 1905 р. минуло 250 років з часу заснування Харкова, і я, з доручення колишнього харківського муніципального управління, склав укупі зі своїм учнем Д. П. Міллером всебічну історію Харкова за два з половиною століття (два великих томи й атлас плянів, мап, рисунків). Перший розділ першого тому присвячено заснуванню Харкова (7—26 стор.), де розглянуто перекази й думки про це моїх попередників, та висловлено мою власну думку, оперту, головним чином, на знайдені мною нові документальні дані.

1656 року Харків уже, безпечно, існував; у ньому проживала велика ватага переселенців, що захопила своїми подвір'ями харківське городище, (це був старий город, мабуть, ще домонгольської доби), як про це свідчить „отписка“ харківського воєводи Селіфонтова. Поселенці збудували на городищі фортецю 1656—1658 років. На харківському городищі осіла відразу велика ватага переселенців, що за своїм соціяльним складом поділялась на козаків, міщан і „пашенных мужиков“. У своїй історії Харкова, в додатку до першого розділу, я надрукував знайдений мною в московському архіві міністерства юстиції список харківців, що оселилися 1655 року (стор. 20). Всіх їх було поділено на шість сотень, на чолі сотень стояли сотники, а на чолі всіх сотень — отаман Іван Вас. Кривошлик.

Той список, що ми зараз друкуємо, має в собі імена й прізвища полкових „черкас“, чотирьох сотень козаків, „пашенных черкас“ одної сотні, цебто землеробів, на чолі її стояв також сотник, шість сотень міщанських і декілька окремих міщан.

На жаль, ми не маємо точної дати документу, але він, у всякому разі, пізніший, ніж надрукований мною раніш. А коли взяти на увагу, що в ньому згадується про Григорія Єрофеевича Донця, як сотника першої полкової сотні, і що отамана Кривошлика вже не було, а на чолі харківських полкових козаків стояв сотник Гр. Донець, то треба буде прийти до висновку, що цей список складено при воєводі Ситіну 1667—1668 років, коли справді в Харкові було чотири сотні полкових козаків, шість сотень міщанських, ще окремо 18 міщан та одна сотня „пашенных черкас“, — усього 1543 українця, куди не ввійшли, одначе, жіноцтво і діти¹⁾.

І ці числа, і наведений тут розподіл людности між собою — збігаються, збігаються навіть числа людей у сотнях (в першій полковій сотні, і там і тут, було 195 чол. за моїм підрахунком).

¹⁾ История г. Харькова, I, стор. 55.

Далі, нам відомо, що отаман Кривошлик підняв повстання 1668 року проти полк. Репки на його місце було поставлено Гр. Донця (стор. 81). Значить, реєстр складено або в кінці 1667, або на початку 1668 р. У Харкові тоді було, ще окрім цих 1543 чоловіка українців, 142 чоловіка росіян, а всього — 1827 чол., але це були лише чоловіки, а з жінками й дітьми було до 5000 чол.

Як розуміти поділ „черкас“ на стани: полкові козаки, міщани, „пашенные мужики“? Здається, що помітної різниці між козаками й міщанами в Харкові не було: і тих і тих було поділено на військові частини — сотні, на чолі тих і тих сотень стояли сотники, — це, значить, були військові організації. Різниця, на мій погляд, між ними полягала в тому, що міщанські сотні були виключно городянські — міста Харкова, а полкові належали до загальної організації Харківського слобідського полку, що в той час саме утворювався, це, взагалі, була доба утворення слобідських козацьких полків. Особливо цікава в нашому документі, як і в попередньому, ономастика — прізвища старих харківців, хоч, на жаль, їх подано в транскрипції російського судового писаря й тому — змосковщено. Але все таки ці прізвища дуже характерні, і коли б Гоголь свого часу їх зачитав, — йому не треба було б вигадувати своїх Перерепенків, Шпаньок і т. ін.

З приводу походження цих прізвищ я писав, що значна частина їх кінчалася на енко, і це означало, що, скажімо, Петренко — був син Петра. Але були на енко й прізвища іншого походження, як, наприклад, Сонченко, Суровченко, Дурасенко. Деякі пішли від назов рукомесл і промислів: Мельник, Токар, Перевізник, Колісник, Коваль, Котляр, Кушнір, Швець, Ткач, Кравець, Різник; від назов місцевостей, народів, рослин, звірів і предметів, як Кодацький, Кременчуцький, Волошений, Москаль, Журавель, Дудка, Стріха, Ломака, Тертя, Коритін, Рогатинка, Заяць, Сиріжка, Горобець; від різних рис людини — Тихий, Дурний, Кривий, Рудий, Чорний, Недбаєнко, Лисий і т. ін.; від батьків, та в російській редакції, — Іванов, Семенов, або від родичів, від тестя — Яков Шатков зять. Звертаючись до нашого списку харківців, у ньому бачимо такі ж типічні українські прізвища, як, наприклад, Тупиця, Колісник, Кобилко, Козар, Білоус, Зіньківський, Панченко, Гордієнко, Ріпка, Бородавка, Тимошенко, Половинка, Дудник, Фесенко, Гавриленко, Лихий, Деркаченко, Крупа, Твердохліб, Худолій, Уворихвіст, Стріха, Бородатий, Чорний, Донець, Топчій, Прокопенко, Ващенко, Подперезка, Семен Гуринов зять, Логвинов, Овчар, Осмачка, Мороховець, Перебийніс, Пивоваров, Маленький, Дробязка, Безручко, Закривидорога, Каркач, Кочерга, Шелест, Жук, Гаркушенко, Ващенко, Крися, Сич, Сірик, Черкашеник, Пчілка, Хміль, Поцєбняк, Воробець, Деркач, Сиріжка, Кульбака, Литвин, Кривошейка, Кубрак, Коновал, Сапливий, Самостріл, Ющенко, Козак, Лимар, Величенко, Шаповал, Скрипка, Буценко, Шматько, Пугач, Дементій зять попа Єремея, Контимір, Перекресть, Федор без отца, Лук'ян Жуков кум, Винник, Скрипник, Василій Каркачев брат, Коробочка, Гайдук, Грудина, Коробка, Татарин, Мужик, Рева, Остапенко, Семененко, Дорошенко, Москаль, Мазур, Горбань, Лях, Босьяк, Шевченко, Слюсар, Котляр, Сухомлин, Крамар, Шапошник, Тютюнник.

Тут особливу увагу на себе звертає Каркач, бо в одному пізнішому документі Івана Каркача названо першим осадчим м. Харкова. Потім є ще безпрізвишні, що, очевидно, живуть при своїх родичах (підкреслено мною), етнографічні прізвища (як Татарин, Москаль, Мазур, Лях), і сила прізвищ від різних рукомесл (Котляр, Слюсар і т. ін.). Це свідчить про розвиток рукомесла серед цих переселенців.

Нарешті, мною наведено багацько прізвищ, що й зараз ми їх добре знаємо, як, наприклад, Скрипник, Буценко, Мороховець, Гордієнко, Ващенко і т. ін. Гадаю, що наведені в списку прізвища не тільки цікаві тим, що це є перші харківські громадяни, а ще й тим, що являють собою матеріал для розроблення української ономастики. Такий зміст першого документа.

Другий документ — це офіційний лист харківського воєводи Єфросимова, 1659 року, до Москви, в розрядний приказ, про небезпечне становище Харкова, про надіслання „русских служилых людей“, з негативною характеристикою харківських „черкас“. Ця характеристика занадто сувора, але вона пояснюється ворожим ставленням до українських переселенців — російських, у словідських містах, взагалі, і харківських, зокрема¹⁾. Тут, між іншим, цікаві вказівки на великі розміри Харкова та його фортець і на існування ради. Вказівка воєводи на недбайливість харківців щодо оборони фортець була неправдива, і він сам її відкидає, доводячи, в якому тяжкому становищі були ці новоприбулі „черкаси“.

СПИСОКЪ КОЗАКОВЪ ПОЛКОВОЙ СЛУЖБЫ

Списокъ Харьковскимъ полковымъ черкасамъ: сотникъ Григорій Ерофеевъ сынъ Донець ... а у него сотни полковыя черкасы Иван Тулица, Лазаревъ Никифоръ, Лукьянъ Краснянской, Иванъ Чепега, Петренко, Шинкаръ, Мельникъ, Поповъ, Кременчужской, Швець, Кушнырь, Колтуненко, Яковленко, Погореленко, Ковалевской, Семень Ковалевского зять, Половинка, Колесникъ, Лашенко, Степанъ Лашенковъ зять, Петренко, Порхомишинъ, Варченко, Собыня, Буславченко, Тупальской, Кобылко, Склеренко, Чекмезъ - Краснянской, Панченко, Иваненко, Шинкаръ, Крыловець, Козарь, Хруль, Мартынъ Кириковъ свояк, Мошенко, Редый, Краснянской, Родченко, Старый. Бѣлоусъ, Верещага, Зинковскій, Старый, Шербань, Журавель, Панченко, Лютенской, Швець, Ивановъ, Кладка, Зинець Редый, Василь Зинцовъ зять, Островерхій, Антоновъ, Редый, Личканъ, Ганчаръ, Хандошка, Гордѣнко, Жалѣй, Кузьменко, Скрыпкой, Бодыренко, Клячко, Устивицкой, Цопка, Алейникъ, Свистѣльник, Рарогъ, Кандыбенко, Гриценко, Жувага, Гѣпка, Куземко, Зинковской, Дегтярь, Зинковскій, Н. Кушнырь, И. Кушнырь, Черкашенинъ, Бродовка, Першенко, Сосновиченко, Улей, Федоченко, Швець, Чпочка, Бѣлоусъ, Рыдско, Голькъ, Иванов, Федоченко, Тимошенко, Олейниченко, Василенко, Лавриненко, Гиренко, Тенетинской, Сонжаровской, Гребенниченко, Федоренко, Дуденко, Сѣлоковъ, Насоченко, Ивановъ, Зайко, Половинка, Глутчишинъ, Сермяжчишинъ, Дудник, Ушкола, Вѣрной, Фесенко, Деркоченко, Бондаренко, Гавриленко, Иваненко, Галиченко, Андреенко, Ерошенко, Ганничъ, Грицко Выбондов зять, Костя Лихій, Алаференко, Шулденко, Деркоченко, Пасечникъ, Селиваненко, Якименко, Федоренко, Высокій, Мартиненко, Алейникъ, Засяць, Крупа, Лысой, Андреенко, Маленкой, Сусна, Игнатовъ, Твердохлѣбъ, Стрелець, Худолѣй, Коломыець, Посюченко, Колибаба, Вартѣй, Засець, Алешенко, Стрыха, Емець, Сынолицевскій, Губарь, Чугой, Максименко, К. Максименко, Еличенко, Микитченко, Рудый, Шелкопаясь, Гриценко, Данило Юрченковъ зять, Рѣзникъ, Мельникъ, Малый, Коломыець, Глотавецъ, В. Сергѣевъ, А. Сергѣевъ, Колесникъ, Дегтярь, Крентюенко.

Сотникъ Степанъ Фоминъ сынъ Таранъ, Микифоръ, Кравецъ, Данцовъ, Корусъ, Васильевъ, Боршинъ, Великій, Бородатый, Сосновичъ, Савченко, Григорьевъ, Швець, Костырка, Бѣлий, Черной, Кривошея, Донецъ, Черной, Цолуйко, Сорцовъ, Лопа, Момать, Торанъ, Дмитреевъ, Зуй, Богатцкій, Галеской, Дубовикъ, Моковецкій, Белоцерковской, Пустовотъ, Корнаухъ, Середенко, Алейниковъ, Дриценко, Потягинъ, Рѣзникъ, Федоренко, А. Абраменко, К. Абраменко, Васильев. Глушко, Прокопенко, Помазанъ, Иваненко, Помазаненко, Салдатенко, Клишъ, Кобылецкій, Мельникъ, Черной, Великій, Кросиленко, Семеновъ. Старый, Максименко, Калачникъ, Колкоусный, Курган, Иваненко, Чепкого, Гурбенко, Гордѣнко, Ващенко, Москаленко, Бобиченко, Могстивой, Коламыецъ, Лудченко, Шестакъ, Василенко, Цыркунъ, Чюхиленко, Слепченко, Скобынской, Собынской, Прятченко, Богославченко, Бойченко, Лепеха, Подперязка, Донецъ, Руденкій, Бондаренко, Колонтаевскій, Токаренко, Старый, Ярошенко, Вотадной, Семень Гуриновъ зять, Колесникъ, Прядченко, Лаптѣй, Левскій, Марченко, Ющенко, Логвиновъ, Боробашъ, Кросиленко, Буль, Анощенко, Мельникъ, Данченко, Довшлевскій, Мостовый, Шинкаръ, Короткій, Колесникъ, Овчаръ, Онтасовъ, Тимошенко, Пашенко, Осмачка, Черной, Мотвилло, Марченко, Ломака, Яковлевъ, Мороховецъ, Лаптуръ, Алейник, Кондратенко, Осмадчинъ, Перебийнось, Пивоваровъ. И. Свиноренко, С. Свиноренко, Кондратченко, Чидсменко, Лаптуръ, Собынинъ, Бугъ, Мисевра, Рѣдка, Левонъ, Волкового зять, Лысый, Мураховецъ, Папинъ, Маленькій. Васильевъ. Старый. Коваль, Сидоренко, Собынинскій, Присядской, Иванъ Собынцовъ зять, Ортинъ, Набокъ, Тимченко, Швець, Маленькій, Поценко, Великій, Маленькій, Прокофій Попковъ зять, Харко, Короткого зять, Шинкаръ, Ярошенко, Петръ, Арточевъ зять, Дробязко, Фадковъ, Куликъ, Великій, Евтишенко, Усовъ, Гулченко, Десятникъ, Супруненко, Парпуленко, Осмотченко, Рометилловской, Григорьев, Рѣшетниченко, Шиленко, Мотыль, Прядчинъ, Лохвицкой, Великій, Михайловъ, Барабанъ, Ильченко, Прокопенко, Шульга, Шубникъ, Надточій, Шинкаръ, Швець, Мысѣнко, Безручко, Придчинъ, Еременко, Обозный, Левченко, Слепый, Шянкаръ,

¹⁾ Це все вияснено мною в моїх працях, присвячених історії Харкова і словідської України.

Швецъ, Мысѣнко, Кровецъ, Говоруха, Старый, Моковецкій, Иванов, Федоров, Бобиченко, Л. Стеценко, Г. Стеценко, Пивунченко, Ильяшенко, Швець, Игнатенко, Колесникъ, Алейникъ, Закривидорога, К. Бакуменко, Д. Бакуменко, Ярошенко, Сыщенко, Прядченко, Гавриленко, Краснянскій, Чорный, Новыцкій, Богушко, Царцеренко, Юрья Колонтаевскій, Ковалевскій, Рыбалка, Зубко, Конотопскій, Рѣзникъ.

Сотникъ Костя Федоровъ, у него, въ сотнѣ казаки: А. Федоровъ, Р. Федоровъ, Кушнырь, Суровченко, Чуръ, Цыпковскій, Гордѣнко, Коркачь, Мануйленко, Бобиченко, Жуженко, Песодкой, Швець, Калачникъ, Гоготинко, Кочерга, Долгополой, Бурля, Войченко, Шелестъ, Жукъ, Гаркушенко, Шинкаръ, Ващенко, Майгуръ, Петренко, П. Коваль, Ф. Коваль, Лощенко, Колачникъ, Луценко, Толстой, Чуговецъ, Ващенко, Вербиченко, Дуденко, Чугуй, Лютенской, Варчич, Панченко, Иванов, Бережной, Д. Матюшенко. М. Матюшенко, Криса, Надточій, Сычь, Сѣрикъ, Кровецъ, Ставицкой, Коленко, Куриской, Яненко, Лютенской, Пасечник, Серга, Мищенко, Мельникъ, Отненко, Федоренко, Косовець, Косай, Карсунцовъ, Рѣзникъ, Гасанъ, Стрѣль, Корсунецъ, Лашенко, Гурѣнко, Воскобойной, Волошенинъ, Матюшенко, Кондыбенко, Литвиненко, Андреенко, Слюсаръ, Богатой, Бондырь, Бойдакъ, Черкашенин, Макаренко, Кодацкой, Макаренко, Еременко, Люсой, Сухия, Ермоченко, Сидоренко, Луценко, Солдатъ, Кириченко, Мельникъ, Ф. Бѣльской, С. Бѣльской, Мельникъ, Ямченко, Иваненко, Силодовникъ, Черной, Иваненко, Мищенко, Сосковиченко, Бондырь, Мубѣнка, Леско, Петровъ зять, Михайленко, Пашенко, Биндаченко, Левченко, Колѣнко, Донецъ, Конишей, Машенко, Гайченко, Безручко, Пшеничній, Коломыецъ, Малишенко, Бреусъ, Тихой, Шульженко, Таронтоватой, Зинковскій, Перевозниченко, Монастырскій, Безугольной, Кривченко, Стрѣлецъ, Пчелка, Лютенской, Сахненко, Швець, Кривись, Ткачь, Жученко, Степаненко, Оношенко, Черной, Ярошенской, Иван Сточицкой зять, Борбашъ, Мартиненко, Хорольской, Корнаушия, Гурбенко, Тищенко, Иващенко, Старецъ, Федоренко, Гриценко, Трофименко, Лиско, Пустолѣвъ зять, Ерошенко, Долбенко, Михайло Макаров зять.

Сотникъ Мартин Гадичкій.—Процекъ, Глухій, Маленькій, Швець, Васильевъ, Петро Колесников зять, Бѣлоусенко, Черной, Тимченко, Рудый, Киченко, Сколозубъ, Романенко, Трофименко, Хмель, Андреенко, Дмитров, Сколозубъ, Лавриненко, Погребнякъ, Сидоренко, Коваленко, Ломака, Мижиричъ, Воробецъ, Семень Данцовъ зять, Колтуненко, Романенко, Гаврищенко, Церкуненко, Рѣшетниченко, Петренко, Гурбенко, Борисенко, Зинковскій, Кушнырь, Лимаръ, Подорожной, М. Колесник, А. Колесникъ, Кудлатой, Корнаушенко, Старой, Дибовикъ, Ромашенко, Кондратенко, Шлахтичь, Воробченко, Ф. Деркачь, В. Деркачь, Свитченко, Сироѣжо, Гуненко, Бѣседа, Войченко, Савко Тупальского зять, Деркаченко, Пленикось, Криченко, Емецъ, Якимъ, Елицовъ зять, Бравко, Зеленой, Давецъ, Ребий, Волошенинъ, Нагорной, Гриценко, Бурак, Малый, Кулбака, Токаръ, Манделенко, Мельникъ, Телюкъ, Григорьевъ, Маленкой, Остенинъ, Церкуненко, Литвинъ, Рѣшетников, Галасенко, Колесникъ, Строгой, Петро Андреев зять, Мендѣль, Миргородскій, Иван Бѣсѣдинъ зять, Еременко, Великій, Кривошлыка, Калинъ, Кушнырь, Андриушка Тарасовъ зять, Радченко, Щербатой, Зайка, Е. Колесникъ, Курбакъ, Коноваль, Швець, Иваненко, Игнатенко, Безпальченко, Журовленко, Г. Рѣзникъ, П. Рѣзникъ, Левонецъ, Коваль, Степанъ Бурлевъ шуринъ, Ващенко, Пасечникъ, Иваненко, Сайданенко, Черной, Лычинъ, Колесникъ, Курила, Федоренко, Запароской, Будъ, Судинъ, Кондратенко, Василій Елецовъ зять, Юско Ивановъ зять, Игнатъ Левченко, Алейникъ, Ретезевъ, Пеленица, Головченко, Коркачь, Феско Еновъ зять, Харошко, Высоцкой, Гриценко, Буть, Силивий, Игнатъ Кровецъ, Зинковскій, Сидоров, Васковъ, Фоменко, Ромаховъ, Кика, Гайдукъ, Дмитренко, Ермоль Воропаевъ зять, Мельникъ, Салодкой, Яков Денисовъ зять, Салодченко, Марко Малѣевъ зять, Швець, Денисенко, Погребнякъ, Корнаухъ, Столяръ, Кулининъ, Рыбалка, Коваль, Швець, Денисенко, Хаменко, Заяць, Ромахъ, Рѣшетникъ, Лавриновъ, Кушнырь, Денисенко, Воловикъ, Ю. Трофименко, Е. Трофименко, Монжуренко, Менделенко, Гриценко, Погребнякъ, Лукошенко, Оробецъ, Рѣзникъ, Торской, Горбаненко, Торской, Юшонко, Доценко, Сонжаровской, Пушкаля, Анищенко, Иваненко, Андреенко, Лысой, Климъ Андреев зять, Рѣзникъ, Прудѣнко, Бутко, Козакъ, Андреенко, Гугнивий, Карпъ Емцовъ зять, Кирило Тупольского зять, Микифоръ Собынской, Карпикъ, Лимаръ, Черкашеникъ, Титоръ Запароской, Якименко, Воловикъ, Срѣбной, Иваненко, Федоренко, Кроснянкой, Лютенской, Сахненко, Швець, Кровецъ, Ткачь, Зинковской, Галтвенской, Петров, Степаненко, Оношонко, Черной, Гриценко, Оношоненко, Максименко, Панчошенко, Иван Сточицкой зять, Барбашъ, Мартиненко, Харченко, Губаренко, Еременко, Швець, Еременко, Тищенко, Иващенко, Бородаенко, Иваненко, Тимошенко, Величенко, Левченко, Федоренко, Марченко, Федоренко, Гриценко, Трофименко, Михайло Пустолѣвъ зять, Рѣшетникъ, Михайленко, Бѣченко, Середа, Запароской, Бѣседа, Федоренко.

ПАШЕННЫЕ ЧЕРКАСЫ ХАРЬКОВА ГОРОДА :

Сотникъ Фома Черной, Лаврентьев, Рѣшетникъ, Афанасьев, Протасовъ, Маленкой, Мыщанецъ, Зайка, Павловъ, Ивановъ, Степановъ, Юрченко, Матьѣевъ, Колесникъ, Шеповаль, Васильевъ, Андреенко, Петровъ, Галиченко, Трофимовъ, Васильевъ, Сонжаревской, Лукощенко, Глухій, Кобыльнянко, Васильевъ, Федоровъ, Петренко, Родіоновъ, Ивановъ, Полуяненко, Тарасовъ, Григорьевъ, Трофимовъ, Михайловъ, Колужной, Федоровъ, Паненко, Мартиновъ, Алексѣевъ, Васильевъ,

Кузминь, Залюбовченко, Остапенко, Ръзникъ, Петровъ, Маленко, Лопатенко, Григорьевъ, Ершикъ, Кириченко, Василенко, Калачникъ, Игнатовъ, Швець, Ръзникъ, Саханов, Кушнырь, Ивановъ, Данило Злого зять, Петръ Прятчинъ братъ, Бондырь, Колесникъ, Склеренко, Климовъ, Скрыпка, Нагорный.

СОТНЯ МЕЩАНСКАЯ

Ефремъ, Анощенко, Ивановъ, Сергъевъ, Афанасьевъ, Холоща, Степановъ, Передеренко, Ткачъ, Ръзникъ, Дутко, Шинкаръ, Павловъ, Лукошенко, Винникъ, Зеленской, Колесникъ, Слюсарь, Алейникъ, Семеновъ, Колесникъ, Шинкаръ, Колюжной, Буценко, Бондарь, Ръзникъ, Бражникъ, Шмотко, Рудый, Гаврило Коромидынъ зять, Дроботенской, Гадицкой, Кушнырь, Василенко, Пугачъ, Васильевъ, Сергъевъ, Родионовъ, Кондратовъ, Середа, Долженко, Кушнырь, Тыбалка, Тищенко. Иван всяко зять, Цыркуненко, Ивановъ, Ръзникъ, Кравецъ, Лимарь, Череватой, Ръзникъ, Сахненко, Дементей зять попа Ермья, Контымирь, Василий Андреевъ зять, Сидоренко, Романенко, Лукьян Климовъ своякъ, Хукликъ, Лаврентій Дутчин зять, Ивановъ, Запятка, Десятникъ, Ткачъ, Жученко, Колесникъ, Шетникъ, Ивановъ, Назаренко, Степановъ, Ивановъ, Мелешенко, Перекрестъ, Бороденко, Старый, Федоръ безъ отца, Дмитренко, Ивановъ. Алексій Маличинъ зять, Пушкаля, Постонной, Петров, Иванов, Купковской, Шемченко, Штешна, Короленко, Андреевъ, Ахтырской, Тимофей Пушкалинъ зять, Малика, Павелъ Погребняковъ зять, Федоровы, Кривый, Радченко, Дехтярь, Коноваль, Кушнырь, Ръзникъ, Рыбалка, Лукьянъ Жуковъ кумъ, Винникъ, Михайловъ, Иваненко, Павловъ, Юско поповъ своякъ, Еремьевъ, Кривый.

СОТНЯ МЕЩАНСКАЯ

Иван Скрыпникъ, Погребнякъ, Илья Енинъ зять, Сидоровъ, Телигусъ, Мищенко, Нахленко, Шимченко, Василий Коркачевъ братъ, Подвысоцкій, Иван Томилинъ зять, Дроботко, Юрьевъ, М. Григорьевъ, И. Григорьевъ, Василий Темгузовъ зять, Шупенко, Никифоровъ, Бондырь, Шматковъ, Романъ безъ отца, Иван Сушковъ зять, Андреевъ, Дорофей, Паленицынъ братъ, Ивановъ, Безугольный, Кушныренко, Колесникъ, Сосновикъ, Коробочка, Гайдукъ, Швець, Бердникъ, Данецъ, Ладыга, Ереминъ, Затонной, Харитоновъ, Грудина, Ена, Швець, Болховець, Мацуца, Каплуненко, Тарнашинъ, Колесникъ, Наумовъ, Григорьевъ, Наумовъ, Гавриловъ, Швець, Григорьевъ, Кушнырь, Удовинъ Колодезной, Якимъ Волошениновъ зять, Гарасименко, Пътуунъ, Лукошенко, Фомиинъ, Онофривъ, Ивановъ, Лабко, Винникъ, Григорьевъ, Гуриненко, Колесникъ, Степановъ, Васильевъ, Андреевко, Рудый, Шаповаль, Дубовиченко, Донецъ, Трофимовъ, Чаенко, Тимофеевъ, Максимовъ, П. Кровецъ, С. Кровецъ, Васильевъ, Покотило, Коробка, Салодовникъ, Ръзникъ, Якимовъ, Сахновъ, Рыбалка, Романовъ, Кудренко, Рудый, Рыбалка, Григорій Сипливого зять, Степановъ, Васильевъ, Григорій Афанасьевъ брат.

СОТНЯ МЕЩАНСКАЯ

Петръ Алейникъ, Прокофьевъ, Тачъ, Родионовъ, Михайловъ, Улищенко, Яковлевъ, Васильевъ, Григорьевъ, Сотниковъ, Данецъ, Бѣлковъ, Дьячикъ, Федоровъ, Колесникъ, Ивановъ, Баженко, Муженко, Бондырь, Шинкаръ, Солодовникъ, Шербина, Матвѣевъ, Анищенко, Григорьевъ, Дехтярь, Иван Удовиченковъ зять, Колесникъ, Швець, Ивановъ, Нераденко, Григорьевъ, Тимченко, Ивановъ, Борисенко, Бондарь, Жидикъ, Зинковскій, Петровъ, Колесникъ, А. Ткачъ, С. Ткачъ, Туръ, Пронченко, Кривичъ, Бондырь, Колесникъ, Тачъ, Кушнырь, Швець, Сотниковъ, Григорьевъ, Максимовъ, Малой, Прокопенко, Лившиенко, Кондратенко, Пикулинъ, Сапроновъ Славской, Молченской, Мартиненко, Матвеевъ, Игнатовъ, Максимовъ, Лукошенко, Свегошенко Ивановъ, Яценко, Зинковской, Андреевъ, Микитинъ, Павловъ, Ивановъ, Андреевъ, Федоръ, Бѣлашевъ зять, Бѣлошенко, Лавриновъ, Люборецъ, Литвищенко, Ильинъ, Мирочникъ, Ермоловъ, Рыбалка, Павелъ безъ отца, Кровецъ, Пивоваровъ, Дубникъ, Бондырь, Татаринъ, Кондыбенко, Лавриновъ, Романенко, Ильинъ, Игнатовъ, Алейникъ, Мужикъ, Колесникъ, Гарковецъ, Антоновъ, Черкашевинъ, Кононовъ, Лазаревъ, Ивановъ, Хурсовъ, Костентиновъ, Черкашенинъ, Данила Гарковцовъ зять, Демьянъ Губаревъ, Яковлевъ, Семеновъ, Кривиченко, Алексеевъ, Алейниченко, Ананъ, Кузменко, Уласовъ, Кривичъ, Марченко.

СОТНЯ МЕЩАНСКАЯ

Абрамъ, Кушнырь, Гавриловъ, Мартыновъ, Никонъ, Стадникъ, Мищенко, Сергѣенко, Ерема Вакулинъ зять, Жученко, Юрченко, Костентиновъ, Семеновъ, Гриценко, Василенко, Дева, Остапенко, Гавриловъ, Дехтярь, Таранъ, Гончаръ, Микола, Омеляненко, Трофименко, Дементеевко, Матвѣенко, Такачъ, Строгий, Коломыецъ, Степаненко, Гончаръ, Филиппенко, Григорій Дубовиковъ зять, Бѣлякъ, Шкорупа, Дроботъ, Колесникъ, Клименко, Омеляненко, Романенко, Федоренко, Волошенинъ, Степко, Макаренко, Високъ, Василенко, Микинка, Петренко, Гиренко, Фесенко, Степановъ, Колесникъ, Чередникъ, Андреевко, Макаренко, Ероколайникъ, Даниловъ, Ильченко, Яковлевъ, Стеценко, Илешенко, Игнатенко, Еременко, Кононенко, Романенко, Офременко, Гавриленко, Андреевко, Фененко, Стеценко, Кузменко, Фесенко, Кондратенко, Гриценко, Иваненко, Федоренко, Ващенко.

СОТНЯ МЕЩАНСКАЯ

Сотникъ Гапонъ Ващенко.

Бондырь, Андрееенко, Савченко, Иваненко, Юрченко, Гурченко, Семененко, Мищенко, Кондратенко, Дорошенко, Илешенко, Романенко, Омеляяненко, Кровецъ, Еуфимовъ, Иваненко, Мартиненко, Тимошенко, Сѣриченко, Максимов, Иваненко, Демченко, Солодовникъ, Темной, Зинченко, Третьяченко, Микищенко, Статникъ, Иваненко, Дмитренко, Яковенко, Трофименко, Черкашенинъ, Фесенко, Бондырь, Микищенко, Токаренко, Панченко, Иваненко, Назаренко, Гриценко, Мищенко, Лавриненко, Гавриленко, Ващенко, Гриценко, Семененко, Андрееенко, Броворшикъ, Волосенко, Москаль, М. Иваненко, С. Иваненко, Рѣшетникъ, Науменко, Павловъ, Кушнырь, Федоренко, Ткачъ, Татцко, Голубенко, Волянченко, Кривой, Сопроненко, Иваненко, Ю. Степаненко, К. Степаненко, Лапата, Мартиновъ, Митя Афанасьевъ зять, Игнатенко.

СОТНЯ МЕЩАНСКАЯ

Сотникъ Остапъ Иваненко, Ренка Иваненко, Куроленко, Лаврененко, Иваненко, Павленко, Степаненко, Федоренко, Гитченко, Безсмертний, Мазуръ, Посеря, Еременко, Кузменко, Савченко, Гриценко, Омеляяненко, Алексѣенко, Романенко, Чигренко, Дмитренко, Савка Семеновъ, зять, Бутко, Щербаль, Григорій Кабаковъ зять, Павленко, Близиюченко, Юрченко, Лавриненко, Глушинъ, Шинкаръ, Степаненко, Безутленко, Андрееенко, И. Алексѣевъ, Ф. Алексѣевъ, Ященко, Федоренко, Максименко, Гриценко, Ютченко, Корнаушенко, Хорольской, Федоръ Роговъ зять, Сосновики, Ерелець, Великій, Василецъ, Морозъ, Ярошенко, Иваненко, Пятацкій, Маленькой, Глухий, Ларечек, Харигонъ, Сапроновъ своякъ, Васильевъ, Черкашенинъ, Тимошенко, Слѣпый, Жиленко, Рыбака, Ющенко, Петренко, Еременко, Лубеный, Бровдайка, Погорѣлецъ, Горбань, Войченко, Мищенко, Петренко, Рябенкій Черной, Швець, Перевозненко, Гриценко, Губаренко, Еременко, Демко Бакумовъ зять, Мищенко, Сергѣенко, Дехтярь, Нениченко, Близнецъ, Семененко, Иваненко, Жеданенко, Савченко, Григоренко, Науменко, Ефименко, Олейникъ, Давыдовъ, Близинокъ, Даниленко, Тимофеевъ, Прядченко, Мужикъ, Погореленко, Нѣмецъ, Иваненко, Семененко, Романенко, Гриценко, Грушко, Ерощъ Сироцкаго зять, Чухиль, Лисица, Бѣлякъ, Терещенко, Костенко, Журба, Семененко, Иваненко, Матвѣенко, Иваненко, Савченко, Иваненко, Ермоченко, Иваненко, Назаренко, Гриценко, Босьякъ, Авдѣенко, Васильевъ, Федоровъ, Омеляяненко, Иваненко, Ляхъ, Денисенко, Яковенко, Федоровъ, Федоренко, Степаненко, Омеляяненко, Герасименко, Панченко, Семененко, Ющенко, Гавриленко, Иваненко, Никитенко, Илько Засѣдовъ братъ, Харченко, Федоренко, Макаренко, Моисеенко, Гавриленко, Клименко, Павленко, Василь Деркачевъ зять, Мартиненко, Ивановъ, Тимченко, Левченко, Игнатенко, Юсипенко, Михайленко, Федоренко, Петренко, Федоренко, Степаненко, Васченко, Федоренко, Проценко, Семененко, Остахенко, Игнатенко, Михайленко, Герасименко, Курило безъ отца, Андрееенко, Якименко, Федоренко, Степаненко, Якименко, Алексѣенко, Иваненко, Иващенко, Дмитро Выползовъ зять, Федоренко, Яценко, Ющенко, Гурбенко, Мищенко, Швець, Козалевскій, Семененко, Федоренко, Гриценко, Ващенко, Ю. Швець, Я. Швець, Шапаль, Понтавской, Швець, Гарбань, Швець, Головка, Пелѣй, Великій, Помазанъ, Швець, Горогоровской, Максимъ Сергѣевъ зять, Литвинъ, Черной, Санжаровской, Масюченко, Всякой, П. Швець, Я. Швець, Поленица, Шевченко, Криворукой, Швець, Андрееенко, Игнатенко, В. Коваль, О. Коваль, Ф. Коваль, Федка Сливчинъ братъ, Я. Коваль, Ф. Коваль, И. Коваль, С. Старый, Ф. Старый, Андрееенко, Сабельникъ, Коваль, Краснянской, Слюсаръ, Коваль, А. Котляръ, К. Котляръ, Безпалой, М. Коваль, С. Коваль, Василий Корягинъ зять, Коваль, Старосвѣцкой, Савченко, Черкашенинъ, Соловей, Ткачъ, Максименко, Швець, Песотченской, Синолицевскій, Юрченко, Чернавой, Швець, Старой, Бутко, Сухомдинъ, Суминенко, Олейникъ, Кашпуръ, Хужнякъ, Стриценко, Горбань, Кожевникъ, Костя Гриценковъ братъ.

МЕЩАНЕ

Логвинъ Федоровъ, Ангилецъ, Колтунъ, Череватой, Исаевъ, Васильевъ, Григорьевъ, Лютенской, Гринскій, Ивановъ, Л. Кременчуцкой, Д. Кременчуцкой, Тютюнниковъ, Н. Крамаръ, К. Крамаръ, Шапочникъ, Кипротой, Перекрестъ.

(КНИГА БѢЛГОРОД. СТОЛА № 56).

ДМИТРО СОЛОВЕЙ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

(З архівних джерел¹⁾)

1. ПРО КУПЦІВ, ЩО ПРОВАДИЛИ РОКУ 1801 ТОРГІВЛЮ ПРИ ПОРТАХ ТА ПРИКОРДОННИХ ПУНКТАХ

Історія торгівлі на Україні — це є галузь ще досить мало досліджена в історичній науці. Отож і не дивно, що, беручись вивчати її, дуже часто відчуваєш брак конкретного фактичного матеріалу, що допоміг би цілком оживити та обрисувати всі ті складні процеси, що відбувалися в цій ділянці нашого минулого економічного життя. Зокрема, ми ще дуже мало маємо фактичного й особливо цифрового матеріалу, спроможного дати динаміку, що стосується історії торгівлі на Україні, навіть, у першій половині ХІХ століття, а надто в першій чверті цього століття, не згадуючи вже про старіші часи.

Розшуковуючи й приробируючи оцей фактичний матеріал, ми й натрапили серед справ канцелярії слобідсько-українського губернатора за рік 1801, що зберігаються тепер у харківському краєвому архіві, на „связку (№ 24) о протестованных векселях и других обязательствах, а равно и о купцах торгующих при портах, на 402 листах“, що складається з щомісячних повідомлень, надсланих з головних тодішніх адміністративних центрів губернії.

Оскільки ця справа дає можливість додати до висвітлення виучуваного нами питання кілька, хоч і дрібних, але нових і характерних фактичних деталей, — ми й подаємо їх тут з надією, що низка подібних фактичних даних, будучи приробирана, кінець-кінцем, дасть можливість накреслити цілком ясну картину торгівлі на Слобожанщині в першій половині ХІХ століття, заповнену багатим і барвистим конкретним змістом, а це з свого боку допоможе вже й змалювати торгівлю цілої України.

Відомості зазначеної нами передніше „в'язки“ надсилали до канцелярії цивільного губернатора: з Харкова, Сум і Острогозького — городові магістрати; з Богодухова, Охтирки й Ізюма — ратуші, а з Куп'янки, Старобільського, Змієва й Богучарського — городничі.

Із цієї справи видно, що протягом цілого 1801 р. окрім Харкова ніде в Слобідсько-Українській губернії не було купців, що провадили б торг при портах та прикордонних пунктах. Богучарський городничий з приводу цього так писав: „В здѣшнем городѣ купцовъ торгующихъ при портахъ нѣтъ, равно закупокъ и законтрактованія большими партіями російскихъ произведеній и товаровъ для заграничнаго отпуска не производится“.

¹⁾ За допомогу у відшукуванні матеріалів автор висловлює щире подяку співробітникам Харк. Ц. І. А. на чолі з Є. М. Івановим, особливо ж М. Х. Грібіну та К. С. Ушаковій, що їм він найбільше надокучав всілякими своїми проханнями вчас роботи — 28. IV. 1928.

Щождо Харкова, то тут було два купці першої гільдії, що провадили торгівлю у прикордонних пунктах. Один з них — Борис Іванович Каменєв, що мав оголошеного капіталу 16.100 крб., провадив торгівлю при радзивилівській прикордонній митниці, а другий — Тодот Доротеєвич Карпов, що мав оголошеного капіталу 16.050 крб., провадив торгівлю при петербурзькому порті. Фабрик і заводів не було ні в того ні в того. Тільки й того, що Каменєв мав у Харкові дерев'яний будинок, а Карпов — мурований, в нижньому поверсі якого містилися й крамниці.

Повідомляючи про все це губернатора, магістрат додає, що „для сказаннихъ торговъ оныя купцы отъ общества аттестатов не имѣють“.

Таким чином на початку ХІХ століття, увесь безпосередній, через місцевих купців зв'язок торгівлі Слобідсько - Української губернії з торгівлею закордонною обмежувався лише двома харківськими, що правда, першогільдійськими купцями.

На жаль, використовуване тут нами джерело зовсім нічого не каже про те, в чому ж саме полягала та торгівля у прикордонних пунктах передніше згаданих харківських купців: що із закордонних товарів вони привозили до губернії і що вивозили з губернії для закордонного експорту; які були розміри тої торгівлі й т. ін.

Що ж стосується напрямку безпосередніх купецьких зв'язків Слобожанщини з закордонним ринком, то він є цілком ясний, навіть, із цих коротких даних. Він ішов, як уже ми бачили, з одного боку, через західній австрійсько - український кордон (Радзивилів) і, з другого, — через західньо - руський приморський кордон (Петербург).

Отож, закордонні товари, як видно, діходили на Слобожанщину, на початку ХІХ століття, переважно посереднім шляхом, через московських та інших купців, що наїздили сюди на великі, а частково й на менші ярмарки. Нарешті, ці товари закуповували купці — слобожани по інших містах, у російських купців. Цими ж посередніми шляхами, треба гадати ішли й деякі продукти Слобожанщини на світовий ринок.

Тут ми говорили, звичайно, про легальний довіз закордонного краму; що ж стосується потайного, пачкарського довозу закордонного краму, то його або ж зовсім не було на Слобожанщині, далекій від прикордонної смуги, або ж був дуже незначний. Принаймні, місцева влада ніби пильно шукала цього пачкарського краму, але не знаходила. Так, із справи канц. харк. цивільного губернатора № 57, за той же 1801 рік, ми довідуємось, що городничі, нижні земські суди та ісправники щомісяця перевіряли, шукаючи „неклеименныхъ“ закордонних товарів. Проте, цією перевіркою за весь рік ніде не виявлено будь - якого пачкарського краму в межах слобідської України.

2. ПРО РУХ ТА РОЗПОДІЛ МІЖ СТАНОВИМИ ГРУПАМИ ОПРОТЕСТОВАНИХ РОКУ 1801 ВЕКСЕЛІВ

Далі, ми маємо в цій же, передніше згаданій, справі № 24, реєстри опротестованих векселів та інших грошових зобов'язань, що їх, на підставі „указа правительствующего Сената 1-го департамента отъ 12-го февраля 1798-го года“, надсилали щомісяця, протягом усього 1801 року, городові магістрати, ратуші й городничі до канцелярії губернатора, відки їх вже, у зведеному вигляді, пересилали „въ отдѣленную изъ правленія государственного ассигнаціоннаго банка особую экспедицію“. Ці реєстри дали нам можливість скласти шляхом, що правда, дуже морочливої й забарної роботи, таблиці руху протестування векселів та їхнього розподілу між векседавцями та векселедержцями у восьми головних містах тодішньої Слобідсько - Української губернії: Харкові, Сумах, Острогоському, Богодухові, Охтирці, Ізюмі, Куп'янці й Ста-

робільському. В інших двох тодішніх адміністративних центрах: Змієві й Богучарському, кажучи словами зміївського городничого, „въ протестації никакихъ векселей и расписокъ не имѣлось по неимѣнню въ сихъ городахъ протестаторовъ“.

Одна з таблиць дає таке змалювання руху кількості й грошової суми опротестованих року 1801 в Слобідсько-Українській губернії векселів:

Табл. I

Місячний рух протестування векселів та інших грошових зобов'язань у містах Слобідсько-Української губернії року 1801

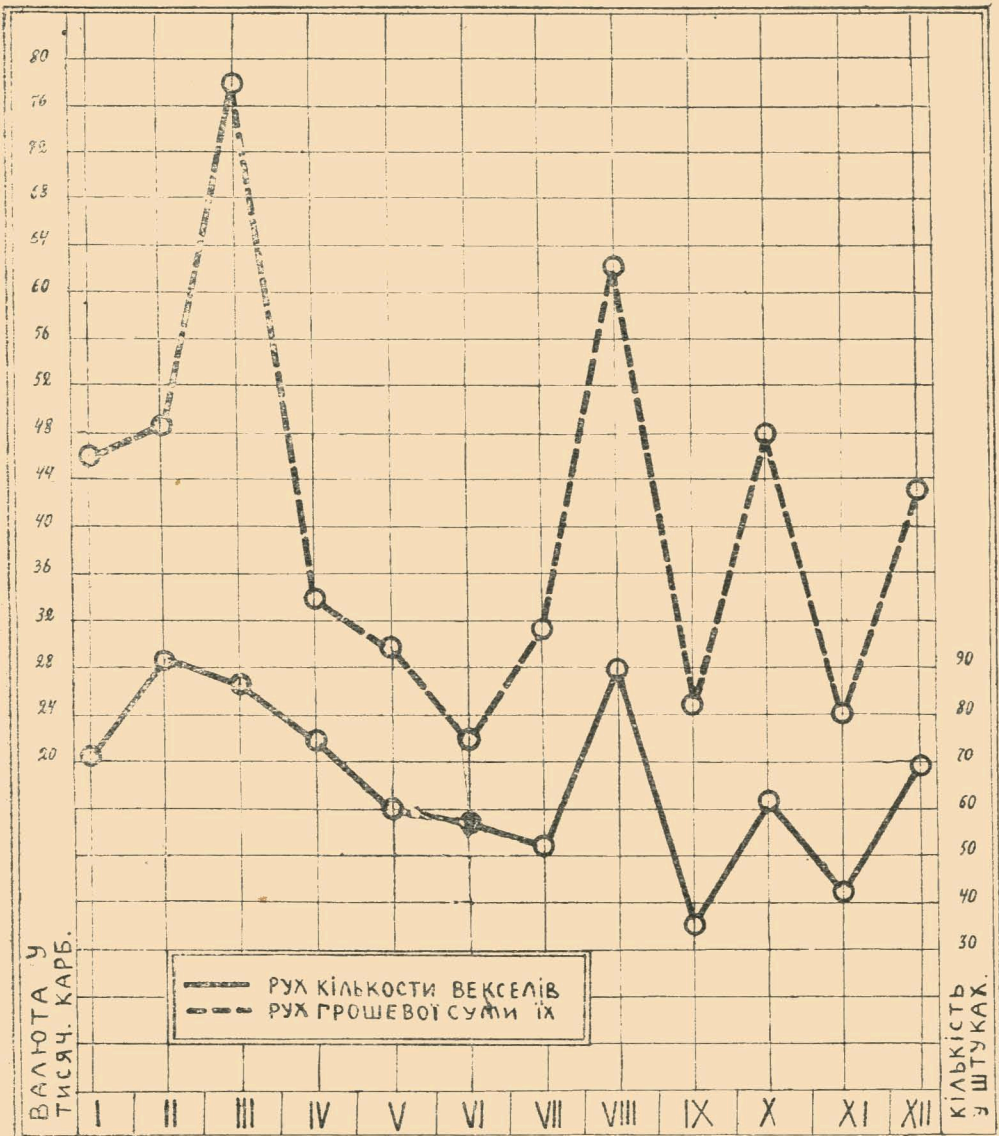
Місяці року 1801	1. Скільки векселів 2. На суму крб.	Міста Слобідсько-Української губернії								Разом по цілій губернії
		Харків	Суми	Остро-гозьке	Ізюм	Куп'янка	Богодухів	Охтирка	Старо-більське	
а	б	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Січень	1	55	4	3	—	—	2	6	1	71
	2	39.054	710	625	—	—	301	4.886	560	46.136
Лютий	1	27	45	7	—	4	3	4	2	92
	2	19.914	18.402	1.797	—	6.596	393	1.086	557	48.745
Березень	1	49	12	8	9	1	3	1	4	87
	2	63.100	4.679	3.420	5.416	230	183	75	635	77.738
Квітень	1	35	10	13	4	4	2	7	—	75
	2	16.509	2.311	5.431	1.559	6.965	105	895	—	33.775
Травень	1	32	5	8	3	3	2	4	3	60
	2	21.380	2.875	2.940	803	600	299	356	298	29.551
Червень	1	30	7	7	2	4	2	3	2	57
	2	16.559	708	1.097	664	1.120	418	662	570	21.798
Липень	1	36	3	2	4	—	2	4	2	53
	2	24.235	1.927	575	1.160	—	3.050	352	113	31.412
Серпень	1	70	2	3	4	—	5	4	2	90
	2	47.249	450	1.617	1.562	—	8.784	390	1.500	61.552
Вересень	1	16	7	6	3	—	3	1	—	36
	2	15.000	8.125	955	465	—	569	30	—	25.144
Жовтень	1	50	3	3	3	—	2	1	—	62
	2	43.689	635	770	2.725	—	165	200	—	48.184
Листопад	1	14	12	7	7	1	1	1	—	43
	2	14.032	5.486	1.155	1.788	1.100	100	100	—	23.761
Грудень	1	22	20	9	6	—	1	10	1	69
	2	15.662	14.890	8.647	814	—	203	748	960	42.924
Разом за рік	1	436	130	76	45	17	28	46	17	795
	2	336.383	61.198	30.029	16.956	16.611	14.570	9.780	5.193	490720

Розглядаючи цю таблицю, особливо ж графічне змалювання помісячного руху кількості й грошової суми опротестованих векселів та інших зобов'язань (див. графік на стор. 58), ми спостерігаємо досить характерну картину хвилястого спадання цього руху протягом цілого року, починаючи з лютого й березня, себто від місяців найвищого піднесення, при чому особливо тривале зниження ми спостерігаємо за квітень-липень, що охоплює другу половину весни й першу половину літа.

Кульмінаційне піднесення руху кількості й грошової суми опротестованих векселів, що припадає на лютий-березень, частково залежало певно від строків найбільших тодішніх слобожанських ярмарків — харківського хрещенського.

(січень) та сумського збірного (початок великого посту), а частково можливо від призначення строків виплати за вексями на кінець реалізаційного в сільському господарстві періоду, так само як тривале зниження цього руху у квітні - липні припадає на особливо безгрошевий період у сільському господарстві, на період найінтенсивнішої, найтяжчої сільсько - господарської праці в полі та на городі.

Графік помісячного руху опротестованих на Слобожанщині векселів року 1801

Наступні піднесення руху опротестованих векселів — у серпні, потім з меншою силою — в жовтні і ще з меншою — у грудні — так само мають, певно, тісний зв'язок, з одного боку, зі строками великих ярмарків: успеньських —

харківського й сумського (серпень), далі покровського харківського (початок жовтня і введеньського сумського (кінець листопада), а з другого — з певними періодами осінньої реалізації сільсько-господарських продуктів.

Все це є покищо лише деякий здогад, бо твердо говорити, на підставі даних, що стосуються лише одного року, про сезонні впливи на місячний рух опротестування векселів, звичайно, дуже трудно. Для цього треба мати такі самі дані по губернії за кілька сумежних років, а ми їх покищо не маємо; їх треба ще розшукувати, і шляхом тяжкої, морочливої й забарної праці — зводити в таблиці.

Але, окрім характерних особливостей помісячного руху, передніше наведена нами таблиця дає ще й дуже ясний та характерний територіальний розподіл опротестованих векселів

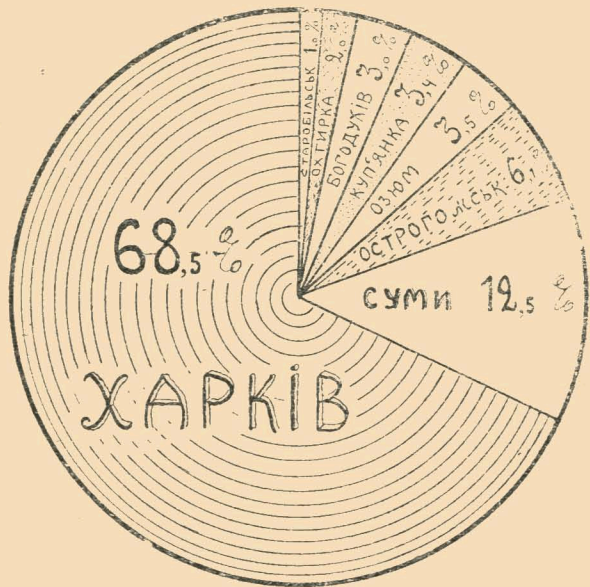
та інших грошових зобов'язань. Головна маса цих опротестованих зобов'язань, а саме — 54,8%, усієї кількості й 68,5% їхньої грошової суми припадає на Харків. Далі, значну кількість протестів векселів ми знаходимо в Сумах — 16,4% кількості й 12,5% грошової суми. За Сумами йде Острогозьк — 9,6% усієї кількості опротестованих векселів і 6,1% їхньої суми. Решта міст змагається за чергові місця: одні дають більшу кількість опротестованих векселів за меншої їхньої грошової суми, інші, навпаки, — більшу суму опротестованих векселів за меншої їхньої кількості. Отож, якщо поставити їх у чергу, залежно від розмірів грошової суми опротестованих року 1801 векселів, то ця черга буде така:

Ізюм — 3,5% грошової суми опротестованих векселів і 5,7% їхньої кількості, Куп'янка — 3,4% суми і 2,1% кількості, Богодухів — 3,0% суми і 3,5% кількості, Охтирка — 2,0% суми і 5,8% кількості і Старобільське — 1,0% суми і 2,1%.

Цікаво також відзначити, що в той час, як у всіх дрібніших містах: Острогозькому, Ізюмі, Куп'янці, Богодухові, Охтирці і Старій Білій (Старобільському) на один опротестований вексель припадає пересічна сума в 407 крб., у Сумах ця пересічна норма підноситься до 471 крб., а в Харкові навіть до 772 крб. на один вексель.

Ці дані відсоткового розподілу опротестованих векселів року 1801 між містами Слобідсько-Української губернії, а також про пересічні норми грошової суми чи то валюти, що припадає на один опротестований вексель, наочно змальовують ступінь розвитку на початку XIX століття торговельно-промислового життя в зазначених пунктах, висуваючи на перше й безсумнівне місце Харків, що про його автор опису Слобідсько-Української губернії року 1802 писав як про „главнѣйшее мѣсто всегдашней торговли“ на цілій Слобожанщині, на друге, також безсумнівне, місце — Суми і, нарешті, на третє, менш помітне, місце — Острогозьк.

Наочний відсотковий розподіл грошової суми всіх опротестованих на Слобожанщині року 1801 векселів між містами, де їх було явлено до протесту

Звернемося тепер до питання, хто ж були ті векселедержці, цебто кредитори, позичкодавці? В чийх руках було зосереджено ті капітали, що їх давалось у позику, і сплата їх не була вчасно проведена дебіторами, чи то винуватцями, в наслідок чого повстали протести?

Відповідь на це питання дає оця друга таблиця.

Табл. II

Розподіл опротестованих року 1801 в Слобідсько - Українській губернії векселів між векселедержцями (кредиторами, позичкодавцями)

Векселедержці (кредитори, позичкодавці)	1. Скільки векселів		Міста Слобідсько - Української губернії							Разом по цілій губернії
	2. На суму крб.	Харків	Суми	Острогозьке	Ізюм	Куп'янка	Богодухів	Охтирка	Старо-більське	
а	б	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Дворяни (поміщики, військові, чиновники)	1	53	22	21	26	3	18	24	5	172
	2	45.294	11.632	8.823	10.541	705	13.490	7.736	701	98.922
2. Купці	1	332	83	33	14	13	3	9	5	492
	2	277.190	43.343	12.864	2.988	15.831	262	909	3.017	356.404
3. Міщани й посадські	1	17	11	6	1	—	1	7	2	45
	2	4.272	1.766	541	472	—	267	624	285	8.227
4. Міські казенні й військові обивателі, мешканці	1	20	3	10	1	—	3	4	1	42
	2	6.794	3.084	7.220	230	—	346	131	70	17.875
5. Канцеляристи, духівництво, учителі, аптекарі, лікарі	1	9	2	—	1	—	2	1	1	16
	2	486	90	—	1.000	—	100	300	50	2.026
6. Військові та інші мешканці слобід та сіл, козаки	1	3	7	—	2	1	—	—	3	16
	2	2.072	1.156	—	1.725	75	—	—	1.070	6.098
7. Селяни: двірські, економічні, підданці	1	1	—	1	—	—	1	1	—	4
	2	175	—	200	—	—	105	80	—	560
8. Ніженські греки, колоністи, цисарські підданці	1	1	2	5	—	—	—	—	—	8
	2	100	127	381	—	—	—	—	—	608
Усі разом	1	436	130	76	45	17	28	46	17	795
	2	336.383	61.198	30.029	16.956	16.611	14.570	9.780	5.193	490.720

Але перед тим, як перейти до її розгляду, треба зробити кілька зауважень, що стосуються матеріалу та складання цієї таблиці. Серед повідомлень про протестовані векселі є чимала кількість позначень про перекази такого, наприклад, характеру: „вексель его жъ господина полковника Ласкина переказанъ отъ Костромского купца и фабриканта Василия Ашастина на господина Генерал - майора Матвѣя Платова на 4.470 руб. „або“ явила вексель къ протесту Сумского уѣзда помѣщика титулярная совѣтница Марья Данилова,

по переказу Сумського купця Федора Татарінова, Сумського уѣзда, на помѣщика Маіора Івана Савича, данной 1800 года, августа 25 дня, з срокомъ в 6 мѣсѣць сумою на 315 руб.“ і т. д.

Отож, провадячи групування векселів по векселедержцях - кредиторам, ми відносили їх не до тої групи, до якої належали явители векселів, а до тої групи, до якої належали переказувачі їх, вважаючи цих останніх за перших кредиторів, за першоджерело позиченого капіталу. Так, в обох передніше наведених прикладах ми вважали за кредиторів купців.

Щоправда, можна було розробити матеріал, розподіливши його окремо по явителях векселів до протесту, і знову таки окремо по переказувачах тих векселів, але ми ухилилися від цього ускладнення через те, що це дало б мало чого нового, а часу, через незручність і складність статистичного розробітку зшитого архівного матеріалу, забрало б дуже багато.

Далі, треба зауважити, що не завжди в надсланих реєстрах ми маємо такі докладні пояснення того, хто був кредитор і хто дебітор, як це ми бачили у наведених передніше взірцях. Часто, наприклад, трапляється побачити в реєстрі неясне повідомлення про „жителя“, „обывателя“, що міг бути в дійсності й дворянином, і купцем, і міщанином, і, навіть, селянином і т. д. Проте, цих випадків не така вже й сила, щоб вони могли змінити загальну картину, що її дають таблиці друга, а далі четверта. Нарешті, треба зауважити, що в реєстрах надсланих з Ізюма систематично немає пояснення того, хто були векселедавці, а зазначалося лише явители векселів до протесту, але й це кінець - кінець не може цілком порушити і змінити правильності загальної картини розподілу опротестованих векселів між головними становими групами векселедавців, що її змальовує складена нами четверта таблиця.

Після цих зауважень, що стосуються якості матеріалу та вартості таблиць на підставі його складених, а також способу їх складання, перейдемо до розгляду здобутих нами цифрових показників.

З таблиці другої видно, що за головного кредитора було купецтво. Воно одержало 492 векселі, що становить 61,9⁰/₁₀₀ загальної кількості, явленої до протесту, і кредитовано було ним по зазначених векселях на суму 356.404 крб., що дає 72,6⁰/₁₀₀ загальної суми всіх опротестованих зобов'язань. Значно менша, хоч іще дуже помітна, роля в цій справі належить також дворянству: ним явлено було, із загальної кількості протестованих, 172 векселі, що становить 21,6⁰/₁₀₀, на загальну суму в 98.922 крб., що становить 20,2⁰/₁₀₀. Щодо кредиторів усіх інших груп, то на їх усіх разом припадає 131 явлених до протесту векселів або 16,5⁰/₁₀₀, а розмір виданого ними кредитування іще менший, а саме — він досягає всього лише 35.394 крб., або 7,2⁰/₁₀₀. Ця картина, що ми її маємо тут по цілій Слобідсько - Українській губернії, лишається в головних рисах така сама і для Харкова та Сум нарізно, і лише в дрібніших містах, де було мало купецтва і торгівля не розвинена, картина відрізняється в бік відносного зменшення ролі купецтва в кредитуванні і збільшення ролі інших груп, особливо ролі дворянства. Але, це підкреслюємо, в дрібніших містах, де й самих то векселів було мало протестовано.

Характерно також, що розмір кредиту на один вексель пересічно й по цілій губернії разом дорівнює:

у кредиторів - купців	724 крб.
„ „ - дворян	575 „
„ „ інших груп	270 „

Кожної з інших груп окремо ми тут не беремо, бо за малої кількості показників там, безперечно, велику ролю відіграють випадки. Це можна буде зробити лише тоді, коли ми матимемо подібні дані за кілька сумезних років, де випадковість у загальній масі буде зрівнено.

Отож, оскільки купецькі капітали були за головне джерело, з якого текли до дебіторів у вигляді позики гроші, то цікаво запитати, що ж то були за купці?

Деяку відповідь на це подає наблизний підрахунок. А з того підрахунку виявляється, що з 492 векселів, які одержало купецтво, близько 200 кредитувало харківське купецтво, близько 80 — московське, а решту — купці: частково місцеві, слобідські — острогозькі, сумські, чугуївські, ізюмські, охтирські, зміївські, валківські, куп'янські, богодухівські, біловодські, слов'янські, але більшістю — купці інших, позаслобідських міст. Тут особливо виділяються кількістю кредитованих векселів купці: калузькі (до трьох десятків згадувань), курські (до півтора десятка згадувань), тульські (до десятка згадувань); далі йдуть купці, починаючи від більшої кількості згадувань до меншої: переяслав-заліські, кучеванські (с. Куча на Поділлі?), путивльські, болоховські, полтавські, ніженські, корочанські, шуйські, карасубазарські, хорольські, перекопські, нерехоцькі, воронізькі. Нарешті, по одному разу, здається, згадується за купців із міст: Бірюченського, Глухова, Білгорода, Орла, Рильська, Бахмута, Суджі, Новомосковського, Ковеля, Юр'єва Польського (Володимирської губ.) й інших.

Сам уже реєстр зазначених міст (а ми ж тут говоримо про саме лише купецтво і маємо справу лише з протестованими векселями, що становлять порівнюючи незначну частину загальної кількості векселів, що були в обігу) свідчить про досить складну й розвинену систему кредитових та торговельно-промислових зв'язків Слобожанщини на початку XIX століття з різними близькими та далекими кутками тодішньої європейської Росії.

Оскільки виявилось, як ми вже знаємо, що значну кількість векселів кредитувало харківське купецтво (до 200), то цікаво буде відзначити тут вагу в цій справі двох харківських першогільдійських купців — Каменєва й Карпова, про яких раніш згадувалося, що вони провадять торгівлю при портах та при кордонних пунктах. Після розгляду щомісячних реєстрів, надісланих харківським магістратом, явлених до протесту векселів, виявилось, що Борис Іванович Каменєв за весь 1801 рік подав до протесту 1 вексель, виданий йому поміщиком на суму 944,⁶⁰ крб. та 5 векселів на суму 3.644,³⁹ крб., виданих купцями й посадським; останні векселі кредитував Каменєв спільно з іншим купцем Курдюмовим у невідомій нам пропорції.

Іншу і, треба сказати, незвичайно цікаву картину здобули ми, підраховавши векселі, що подав до протесту Тодот Карпов, цей, так би мовити, купець — зайда, що осів і глибоко пустив коріння в Харкові. Ось гляньте! (Див. табл. III на стор. 63).

Тут ми бачимо, що Карпов, який оголосив на рік 1801 свого капіталу 16.050 крб., протягом року, окрім своїх торговельних операцій, що безперечно, відтягали значні його засоби, кредитував дворян та купців по 56 опротестованих лише векселях на суму 86.212 крб., що становить 17,⁶/₁₀₀ грошової суми опротестованих того року в Слобідсько-Українській губернії векселів. Отже, коли ми візьмемо до уваги, з одного боку, те, що деяких місяців сума поданих ним до протесту векселів перевищувала 15 — 25 тисяч крб., а з другого, що протестовані векселі, безперечно, становили порівнюючи невелику частину загальної суми всіх кредитованих ним векселів (інакше бути не могло), то стане цілком ясно, що в руках Карпова було засереджено того часу великі капітали, що про їх не можна собі уявити на підставі офіційно „на совість“ оголошеної ним суми в 16.050 крб.

Кого ж кредитував, кому позичав свої капітали першої гільдії купець Тодот Карпов? Відповідає на це та ж сама, третя таблиця. Виявляється, що його клієнтами були переважно дворяни; їхніх векселів опротестував Карпов аж 44, на суму 76.560 крб., що становить 88,⁸/₁₀₀ опротестованої ним суми, в той

Табл. III

Помісячний розподіл явлених до протесту року 1801 Харківським 1-ої гільдії купцем Тодотом Карповим — векселів неакуратних платників (векселедавців)

Місяці року 1801	Опротестовано Т. Карповим векселів						Разом	
	Поміщицьких, дворянських		Купецьких		Невиявлених		Кількість векселів	На суму крб.
	Кількість векселів	На суму крб.	Кількість векселів	На суму крб.	Кількість векселів	На суму крб.		
а	1	2	3	4	5	6	7	8
Січень	5	7.713, ⁹⁷	1	659, ¹⁶	1	65, ⁰⁰	7	8.438, ¹³
Лютий	—	—	—	—	—	—	—	—
Березень	10	19.982, ²³	5	5.241, ⁷²	—	—	15	25.223, ⁹⁵
Квітень	1	1.372, ⁰⁰	1	1.000, ⁰⁰	—	—	2	2.372, ⁰⁰
Травень	—	—	—	—	—	—	—	—
Червень	6	792, ⁶⁵	1	1.600, ⁰⁰	—	—	7	2.392, ⁶⁵
Липень	2	2.735, ⁰⁰	—	—	—	—	2	2.735, ⁰⁰
Серпень	11	14.409, ⁴⁰	2	946, ⁸⁰	—	—	13	15.356, ⁰⁰
Вересень	3	4.500, ⁰⁰	—	—	—	—	3	4.500, ⁰⁰
Жовтень	5	15.854, ³¹	1	140, ⁰⁰	—	—	6	15.994, ³¹
Листопад	—	—	—	—	—	—	—	—
Грудень	1	9.200, ⁰⁰	—	—	—	—	—	9.200, ⁰⁰
Разом за рік	44	76.559, ⁵⁶	11	9.587, ⁴⁸	1	65, ⁰⁰	56	86.212, ⁰⁴
у ⁰ / ₁₀₀ ⁰ / ₁₀₀	78, ⁶	88, ⁸	19, ⁷	11, ¹	1, ⁷	0, ¹	100, ⁰	100, ⁰

час, коли купецьких векселів він опротестував всього лише 11, на суму 9.587 крб., що становить 11,¹/₁₀₀ опротестованої суми.

Закінчуючи цей еккурс про двох видатних харківських купців, треба сказати наостанку, що підчас розгляду реєстрів опротестованих векселів, ми не спостерегли й одного випадку опротестування векселів виданих цими двома купцями.

Повертаючись тепер знову до розгляду загальних даних про опротестовані року 1801 в Слобідсько-Українській губернії векселі, зупинимось на другому в важливому питанні — хто ж користувався з того кредиту, що на 72,⁶/₁₀₀ йшов, як ми вже знаємо, з купецької кишені й на 20,²/₁₀₀ з дворянської? Хто ж були оті векселедавці, оті дебітори, винуватці?

Відповідь на це питання дає наступна четверта таблиця (Див. табл. IV на стор. 64).

Ми бачимо, що картина розподілу векселів між групами людности тут зовсім інша. Головний дебітор, головний винуватець тут уже дворянство, — воно видало 313 або 39,⁴/₁₀₀ опротестованих векселів на суму 293.568 крб., або 59,⁸/₁₀₀ опротестованої грошової суми. На частку ж купецтва припадає лише 275 або 34,⁶/₁₀₀ опротестованих векселів на суму 145.024 крб., що становить 29,⁶/₁₀₀ опротестованої грошової суми. Нарешті, тут, хоч і мало, але досить

Табл. IV

Розподіл опротестованих року 1801 в Слобідсько-Українській губернії векселів між векселедавцями (дебіторами, винуватцями)

Векселедавці (дебітори винуватці)	1. Скільки векселів 2 На суму крб.		Міста Слобідсько-Української губернії							Разом по цілій губернії
	Харків	Суми	Остро- гозьке	Ізюм	Куп'янка	Богоду- хів	Охтирка	Старо- більське		
а	б	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Дворяни (поміщи- ки, військові, чинов- ники)	1	192	35	21	—	15	19	24	7	313
	2	223.747	19.923	13.849	—	16.511	8.569	7.684	3.285	293.568
2. Купці	1	170	63	31	—	2	2	5	2	275
	2	93.735	36.240	10.034	—	100	3.060	835	1.020	145.024
3. Міщани й посад- ські	1	55	23	9	—	—	1	11	2	102
	2	14.503	4.137	2.784	—	—	158	768	642	22.992
4. Міські мешканці, обивателі	1	3	6	8	—	—	3	1	1	22
	2	750	198	1.674	—	—	2.305	5	88	5.020
5. Канцеляристи, ду- хівництво нотарі, учителі, лікарські учні	1	5	—	2	—	—	1	1	—	9
	2	812	—	570	—	—	112	300	—	1.794
6. Казенні й вій- ськові обивателі козаки, поселяни, мешканці слобід .	1	7	2	4	—	—	2	4	2	21
	2	1.576	450	1.083	—	—	366	188	60	3.723
7. Економічні й ко- ношенні селяни .	1	—	—	1	—	—	—	—	1	2
	2	—	—	35	—	—	—	—	70	105
8. Інші (євреї, при- писні цигани) . .	1	1	—	—	—	—	—	—	1	2
	2	150	—	—	—	—	—	—	28	178
9. Невиявлені . . .	1	3	1	—	45	—	—	—	—	49
	2	1.110	250	—	16.956	—	—	—	—	18.316
Разом	1	436	130	76	45	17	28	46	17	795
	2	336.383	61.198	30.029	16.956	16.611	14.570	9.780	5.193	490.720

виразно, виділяється і група міщан; вони видали 102 або 12,8% опротестованих векселів на суму 22.992, що становить 4,7%. Роля дворянства, купецтва а частково, певно, і міщанства тут, безперечно, ще трохи збільшилися б, коли б ми мали змогу розподілити між групами опротестовані 49 (6,2%) векселів на суму 18.316 крб. (3,9%); а ці векселі не розподілено, головним чином, через недостатні вказівки у сповіщеннях з Ізюма. Щодо всіх інших груп людности, окрім дворянства, купецтва й міщанства, то на їх частку припадає, можна сказати, мізерна кількість виданих векселів — 56 штук (7,0%) на суму 10.820 крб. (2,2%).

Наочний відсотковий розподіл грошової суми всіх опротестованих на Слобожанщині року 1801 векселів.

Таким чином, якщо робити висновок на підставі даних про протестовані векселі, виходить, що кредитом користувалося переважно не купецтво, а дворянство, при чому й пересічний розмір грошової суми, що припадала на один виданий і опротестований вексель, у векселедавців - дворян досягав 938 крб. у векселедавців - купців — 527 карб., у векселедавців - міщан — 225 крб. та в інших векселедавців — 193 крб.

Змалювана для цілої Слобідсько - Української губернії картина розподілу опротестованих векселів, між різними становими групами векселедавців, лишається до деякої міри така сама в головних, звичайно, ризах, для всіх міст губернії, окрім Сум, де всупереч загальній картині ми маємо значну перевагу векселедавців - купців (48,5% кількості опротестованих у сумах векселів і 59,2% їхньої грошової суми над векселедавцями - дворянами (26,3% кількості і 32,5% суми) і над векселедавцями всіх інших груп. Явище це має тісний зв'язок із Сумським збірним ярмарком (лютий - березень), а частково і з введеньським (кінець листопада — початок грудня), принаймні, на час цих ярмарків припадає найбільша кількість протестованих у сумах купецьких векселів за порівнюючи малої в той же час кількості протестованих дворянських векселів. Про це наочно свідчать такі цифри :

Опротестовано у Сумах векселів, що видали :

	Купці		Дворяни	
	Кількість	на суму крб.	Кількість	на суму крб.
В лютому . . .	32	15.897	2	351
„ березні . . .	6	3.640	3	839
„ листопаді . . .	6	3.120	4	1.835
„ грудні . . .	12	11.572	2	2.120
Разом . . .	56	34.229	11	5145
у % до річного підсумку в даній становій групі	88,9	94,5	31,4	25,8

Отже, виходить, що коли протягом зазначеного періоду опротестовано в Сумах векселів виданих купецтвом 88,9⁰/₀ кількості і 94⁰/₃ грошової суми, то векселів виданих дворянством опротестовано лише 31,4⁰/₀ кількості і 25,8⁰/₀ суми, в кожному, звичайно, випадку до загального річного числа, що припадає на цю становау групу векселедавців.

Що наш здогад про особливий вплив у даному разі—сумських ярмарків має під собою деякі підстави, свідчить також і автор опису Слібідсько—Української губернії за рік 1802, що пишучи про торгівлю Слобожанщини, відзначає, наприклад, сумський збірний ярмарок, як місце розрахунків між купцями. З приводу цього він так пише: „Торговля замѣчанія достойная производится въ Сумскія ярмонки, которыя называются сборными. На оныя прїѣзжаютъ въ великомъ числѣ купцы, не только изъ Москвы и другихъ великороссійскихъ городовъ, но и изъ Бѣлоруссіи и присоединенныхъ отъ Польши губерній. Здѣсь бывають годовые коммерческіе между купцами расчеты мѣна товаровъ и продажа оптовая“¹⁾. При чому „збірними“ ярмарками він називає тут обидва ярмарки, і той, що найбільше відомий нам під назвою збірного (на перших тижнях великого посту) і введеньський (в кінці листопада та на початку грудня). „Бывающія въ немъ,—пише він про Суми,— 2 ярмонки, 1-ая на первыхъ недѣляхъ великаго поста и 2-ая въ праздникъ введѣнія во храмъ пресв. богородицы, по великому собранію купечества и торгу на нихъ производящемуся, принадлежатъ къ 1-й степени ярмонковъ: торговля на нихъ производится болѣе оптовая и предъ харьковскими преимуществуетъ в томъ, что на нихъ больше бываетъ товаровъ иностранныхъ нежели на харьковскихъ, а сборъ московскихъ, польскихъ, малороссійскихъ и другихъ отдаленныхъ городовъ купцовъ такъ великъ, что они почти одни составляютъ все многолюдство тѣхъ ярмонокъ и наполняютъ городъ, почему тѣ обѣ ярмонки и называются сборными...“²⁾

На цьому ми покищо й закінчимо розгляд складених нами, в наслідок статистичної розробки архівного матеріалу, цифрових таблиць. Ми навмисне замовчуємо тут про дані, щодо кожної з дрібніших груп векселедавців окремо, а також уникаємо й докладного розгляду даних, що стосуються інших міст Слобожанщини, окрім двох головних, хоча в таблиці їх і подаємо. Одно слово, робимо так, як це ми робили й раніше підчас розгляду перших таблиць. Причина тому—невелика кількість показників, що припадає на кожну окрему дрібнішу групу, або на кожне окреме дрібніше місто.

Розгляд, аналізу, по всіх графах і групах можна буде зробити лише тоді, коли такі дані знайдуться і будуть зведені в такому вигляді, як ці, за кілька сумезних років; отже, у зведенні за кілька років менше відчуватиметься вплив випадковості, ніж тут. Покищо доводиться обмежитись лише тим розглядом і виявленням отих характерних особливостей, що ми зробили тут щодо головних груп векселедержців та векселедавців, а також щодо головних міст Слобідсько-Української губернії.

Закінчуючи цей нарис, треба, нарешті, сказати кілька слів про грошовий рахунок. У яких грошових одиницях усе тут подано: чи в асигнаційних чи у срібних? Це має безперечне значення, бо, як відомо, випуск асигнацій, розпочатий після указу Катерини за 29—XII 1768 року, поволі все збільшувався, досягши наприкінці її царювання великої цифри—157 міл. крб. В наслідок цього вартість асигнацій, порівнюючи з срібними грішми, почала зменшуватись і року 1801 срібний карбованець на асигнації коштував уже пересічно 1 крб. 51 коп.³⁾

¹⁾ Підкреслення наше. Д. С.

²⁾ „Описание Слободской Украинской губернии 1802 года“. „Харьковский Сборник“, выпуск 3, Харьков, 1889, ч. II, стор. 85, 103.

³⁾ Проф. М. И. Туган-Барановский „Бумажные деньги и металл“. Изд. „Рус. Культура“ Одеса, 1919, стор. 73—77.

Проте, у справі ніде нічого не сказано про грошову одиницю, якою подавано відомості.

Отож, оскільки відомості про протестовані векселі надсилались, як ми вже знаємо, „въ отдѣленную изъ правления государственнаго ассигнаціоннаго банка особую экспедицію“, може виникнути думка про те, що ми маємо тут справу з рахунком грошей на асигнації. Але це буде, певно, не зовсім правильно, принаймні, не зовсім точно. Щоправда, на кінець царювання Катерини асигнації стали майже виключними грішми у внутрішніх губернях Росії, але до маніфеста 1812 року вони не були за законний платіжний засіб в обігу між приватними особами. Законним платіжним засобом до цього часу лишалася тільки дзвінка срібна монета; так само срібну одиницю в своїй основі мали до того часу й торговельні ціни¹⁾. Проте, в обігу срібла було мало, а його заміняла важка й незручна мідяна монета, що так само, порівнюючи з сріблом, знецінювалась. Через це, хоч асигнації до 1812 року, коли вони вже набули примусового курсу, і не були за законний платіжний засіб в обігу приватних осіб, ними все ж таки людність широко користувалась. Отож, доводиться припустити, що векселі видавались переважно на грошові суми, раховані в тогочасній дзвінкій монеті, але разом з тим траплялись, певно, випадки й рахунку грошей на асигнації тоді, звичайно, коли ці гроші й позичались. Принаймні, розгляд книг мглинського городского магістрату з записами про протестовані векселі за 1793—98 р.р.²⁾ (біля семи десятків протестів) свідчить, що більшість векселів писано було за того часу на „указную російскую ходячую монету“, під якою, треба гадати, розуміли мідяні гроші, що були тоді широко поширені, бо за цей час у згаданих книгах ми зустріли лише одно позначення про повернення позички „срібною російською монетою“, якою була дана й позичка. Щодо повернення позичок „державними банковими асигнаціями“, то таких векселів зустрічається багатенько; за період 1793—95 р.р. векселі з позначенням виплати асигнаціями становлять близько 20% загальної кількості, а за період 1796-98 р.р., навіть, близько 30%; за весь же період 1793—98 р.р. векселі з позначенням виплати асигнаційними грішми становлять трохи менше 25%. Все це дає підстави гадати, що така сама приблизно картина була й на Слобожанщині року 1801, з тою лише різницею, що на цей час розрахунок по векселях асигнаційними грішми набува, мабуть, ще більшої відносної ваги.

3. ДОВІЗ ТА ПРОДАЖ ВОВНИ Й ХУДОБИ НА ХАРКІВСЬКОМУ ЗЕЛЕНОСВЯТСЬКОМУ ЯРМАРКУ РОКУ 1843

Цей нарис написано на підставі справи канцелярії харківського цивільного губернатора за рік 1843 — „О значительныхъ ярмаркахъ въ Харьковской губерніи“ (стіл звідомний, № 6 на 66 листках; Центр Істор. Арх.). Головну частину цієї справи становить „Вѣдомость о бывшей въ привозѣ въ г. Харьковъ на триоцкую ярмонку шпанской шерсти и о привезенныхъ и пригнатыхъ лошадяхъ и рогатомъ скоте 1843 года“. Як видно з листування, цю „вѣдомость“ надіслав до канцелярії губернатора участковий пристав, що виконував обов'язки харківського поліцмайстера. Таким чином збирала зазначені відомості поліція. „Вѣдомость“ являє собою поіменний спис продавців вовни з зазначенням: а) відки, ким привезено і яка вовна; б) скільки пудів і ціна вовни за пуд сріблом у карбованцях та коп. в) на яку суму сріблом всього;

¹⁾ Проф. Туган-Барановский. „Бумажные деньги и металл“, стор. 71—73. Див. також „Энцикл. Слов.“ Брокгауза и Ефрона, т. II, стор. 317.

²⁾ Ц.І.А., фонд мглинського городского магістрату: № 83 — „Книга о вписанныхъ векселяхъ протестованныхъ в 1793, 1794, 1795 годахъ“; № 88 — „Книга Городового Магистрата на записку въ ступаемыхъ въ протестъ векселей съ протестами заведенная на 1796 годъ“.

г) ким і яку кількість куплено; г) куди, скільки і для чого відправлено. В кінці, крім того, додано, скільки було худоби й на яку суму. Всього зареєстровано в цьому списку 394 партії довезеної на ярмарок шпанської вовни.

Статистично опрацювавши цей сирий, майже, безсистемний матеріал реєстру, на що, треба признатися, так само витрачено дуже багато часу й терпіння, ми здобули досить цікаву картину, з одного боку, загального ярмаркового обігу, з другого — тяжіння до харківського вовняного зеленосвятського ярмарку ринків, що постачали і споживали довезену на цей ярмарок вовну. Подаючи в кінці складену нами зводну таблицю в цілому, ми зупинимося тут на її розгляді по частках.

Але перед тим, як розпочати цей розгляд, зупинимося спочатку на виявленні загального обігу цього зеленосвятського ярмарку.

Перш за все кілька слів про загальний довіз на ярмарок шпанської вовни. Довіз цей за даними нашої зводної таблиці досяг:

Перегону . . .	113.272 пуд. або	82,8 ⁰ / ₀ на суму	854.659,0 крб.
Брудної . . .	23.501 " "	17,2 ⁰ / ₀ " "	103.216,5 "
Разом: . . .	136.773 пуд. або	100,0 ⁰ / ₀ на суму	957.875,5 крб.

Ці цифри не збігаються трохи з підсумковими даними, що подано у відомості надісланій поліцією. За тими даними перегону було 113.012 п. на суму 854 699 крб. 50 коп. і брудної шпанської вовни 23.401 п. на суму 103.216 крб. 50 коп., а всього 136.413 п. на суму 957.916 крб. Певно, що ця розбіжність, до речі, порівнюючи невелика, є наслідок неточности підрахунку в поліції, або ж помилок зроблених підчас списування там реєстру.

Порівнюючи цей рік з роком минулим відомість каже, що проти року 1842 вовни на ярмарок року 1843 було привезено на 8.447 пудів більше і пояснює це збільшення довозу піднесенням цін. Отож, виходить, що року 1842 довіз на харківський зеленосвятський ярмарок вовни дорівнював ніби 127.966 пуд. ¹⁾ Варт зазначити тут, що пересічна зважена ціна одного пуда перегонної шпанської вовни, як поділити загальну суму вартости на кількість, досягала на ярмарку 1843 року 7 крб. 55 коп. сріблом; хитання ж ціни в окремих випадках, як про це свідчать дані реєстру, відбувалося в межах від 5 крб. 50 коп. до 9 крб. А ціна одного пуда брудної, немитої шпанської вовни пересічно, знов поділяючи загальну суму вартости цієї вовни на її кількість, досягла року 1843 4 крб. 39 коп., з хитанням, за даними самого вже реєстру, від 3 крб. 50 коп. до 5 крб. 50 коп. сріблом.

Окрім вовни, на ярмарок пригнано було „разними лицами“ ще й деяку кількість худоби.

Про розподіл цієї худоби, про її кількість, ціну й загальну цінувальну вартість, а також про розміри продажу й лишку наочне уявлення подає наступна табличка, складена поліцією й нами трохи лише технічно удосконалена. (Див. табл. V на стор. 69).

Оскільки ярмарок мав майже виключно „вовняний“ характер, то пригін худоби, коли припустити, що поліція зареєструвала тут головну масу її, був зовсім мізерний.

На жаль, в даних поліції не позначено ні про те, хто цю худобу пригнав на ярмарок і як саме — чи табунами, чи поодинці, ні про те, відки цю худобу пригнали. Не відомо також, що треба розуміти під тим чи тим позначенням. Так, наприклад, не відомо, що криється під терміном „дрібні“ коні — чи мо-

¹⁾ Ми тут не використовуємо для порівняння вже відомих у літературі численних даних про довіз та продаж вовни на цьому ярмаркові за інші роки, оскільки не маємо зразу мети змальовувати динаміку торгівлі вовною, — це має бути окремим спеціальним завданням, коли збереться більше нових архівних даних. Отже, ми обмежуємося тут самим тільки розглядом даних знайденого нами джерела.

Пригін та продаж худоби на зеленосвятському Харківському ярмарку

Табл. V

Назви худоби пригнаної на ярмарок	Кількість	С р і б л о м										
		Ц і н а				На яку суму худоби						
		З		До		Пригнано		Продано		Лишилося		
		Крб.	К.	Крб.	К.	Крб.	К.	Крб.	К.	Крб.	К.	
К о н е й :												
Жеребців	30	8	57 ¹ / ₇	28	57 ¹ / ₇	557	142 ¹ / ₇	—	—	557	142 ¹ / ₇	
Ремонтових	168	5	71 ³ / ₇	17	142 ¹ / ₇	1.920	—	1.142	85 ⁵ / ₇	777	142 ¹ / ₇	
Середніх робочих	440	3	42 ⁶ / ₇	8	57 ¹ / ₇	2.640	—	1.812	—	828	—	
Дрібних	87	2	85 ⁵ / ₇	5	71 ³ / ₇	372	85 ⁵ / ₇	158	57 ¹ / ₇	214	28 ⁴ / ₇	
Рогатої худоби	112	по ціні		12	85 ⁵ / ₇	1.440	—	334	28 ⁴ / ₇	1.105	71 ³ / ₇	
О в е ц ь	418	по ціні		2*)	—	238	85 ⁵ / ₇	238	85 ⁵ / ₇	—	—	
Разом	1255	—	—	—	—	7.168	85 ⁵ / ₇	3.686	57 ¹ / ₇	3.482	28 ⁴ / ₇	

лодник чи дорослі, але слабосилі дрібні коні, або під терміном „рогата худоба“ — чи тут самі дорослі, скажемо, воли або корови, чи тут раховано може — ті й ті та ще й молодник у тім числі і т. ін. А все це впливало на ціни.

Нарешті, звертає на себе увагу якась непевна ціна вівці (2 крб.), що є дуже висока, порівнюючи з ціною, скажемо, середньої робочої коняки (3₄ крб.— 8₆ крб.). Але ще більше непорозуміння й здивування виникне у нас, коли ми уважно приглянемо до всіх позначень попередньої таблиці, що стосуються овець. Виходить, за даними поліції, що 418 овець, цінованих по 2 крб., разом коштували 238 крб. 85⁵/₇ коп. сріблом...

В чім тут справа?! Треба гадати, що ми маємо тут помилкове позначення ціни вівці не в срібних, а в асигнаційних карбованцях. І справді, якщо ми візьмемо й помножимо 2 крб. на 418, то матимемо 836 крб., а поділивши це число на 3¹/₂ — будемо мати 238 крб. 85⁵/₇ коп., дежто суму, яку й позначено в поліційному звідомленні¹⁾. Отож, виходить, що одна вівця коштувала пересічно 2 крб. на асигнації і — 57¹/₇ коп. на срібло.

*) З приводу цієї ціни див. у тексті наші зауваження.

¹⁾ Для перерахування ми користуємося тут коефіцієнтом, що його зустріли у справі звідомного столу канцелярії харківськ. цивільн. губернатора, № 60 за 1842 р. „Счетъ Государю Императору. Свѣдѣнія о состояніи Харьковской губерніи за 1841 годъ на 1201 л.“, де на листку 1007, у рапорті харківської міської думи, сказано: „... в отчетѣ отправленномъ къ Ва-му Пре-ству за 1841 годъ недоимка в 1842 году показана 3.778 руб. 95 коп. асигнаціями по ошибкѣ, на серебро же должно считать 1079 руб. 70 коп.“. Поділивши перше число на друге, ми і знайшли, що 3¹/₂ крб. асигнацій = 1 крб. срібла.

Що цей коефіцієнт (3¹/₂) для перерахування асигнацій на срібло вживалось у Харкові й року 1843, — видно, між іншим, із того, що всі позначення в сріблі, як ми вже бачили з розгляду попередньої таблиці, складеної поліцією, мають на кінці дріб із знаменником сім, що статься могло лише від поділу на 3¹/₂. Це, власне, і в те співвідношення срібного й асигнаційного карбованця (1 крб. срібла = 3¹/₂ крб. асигн.), що було встановлене маніфестом 1/VII 1839 року „Объ устройствѣ денежной системы“ (Див. „Серебряный рубль в Росіи отъ его возникновенія до конца XIX вѣка“ — опытъ изслѣдованія И. И. Кауфмана. СПб, 1910, стр. 200).

Маючи дані про продаж вовни та худоби, ми можемо обрахувати тепер загальний грошовий ярмарковий обіг у частині продажу. В цілому він дорівнюється до таких чисел:

Продано вовни	136.773 пуд. на суму 957.875, ₅ крб. срібл.
Різної худоби	" " 3.686, ₆ " "
Разом продано на суму . . . 961.562, ₁ крб. срібл.	

Виявивши наблизні розміри загального ярмаркового обігу в частині продажу, з ухилом у бік переменшення, бо тут не враховано довозу інших товарів, що, безперечно, були, хоч може й не у великій кількості, перейдемо до розгляду тяжіння до ярмарку районів довозу і продажу вовни, а також до виявлення контингенту продавців та покупців її.

Почнемо з виявлення контингенту продавців. За даними поіменного реєстру цих продавців, складеного поліцією, виходить, після наших вирахувань, що 84% всієї шпанської вовни пропонували на ярмарку поміщики. Вони довели були: 114.943 пуди на суму 802.745,₅ крб.

Табл. VI

Поміщицький довіз вовни на Харківський зеленосвятський ярмарок року 1843

Назви вовни	Скільки маєткових партій	Скільки пудів	На яку суму крб. срібл.
Перегінна	286	93.342	707.279, ₀
Брудна	88	21.601	95.496, ₅
Разом	374	114.943	802.745, ₅

Решту ніби довели на ярмарок: купці—12,₇% (14 партій перегінної вовни або 15.430 п. і 3 партії брудної або 1900 п., а разом—17.330 п.), чужинці—2,₇% (2 партії в 3700 п. перегінної) і міщани—0,₆% (1 партія у 800 п.). Серед позначених передніше купців ми зустрічаємо по одному: ізюмського (250 п.), павлоградського (300 п.), олександрівського (300 п.), мелітопільського (350 п.), зміївського (5.600 п.), харківського (900 п.), клинцівського (850 п.), й білгородського (1000 п.), купців,—і по два: бахмутських (780 п.), московських (3450 п.) і воронізьких (1650 п.). Так само серед чужинців одного названо „оріхівським“ (700 п.), а другого просто „французьким підданцем Ру“ 3.000 п.).

Діаграма розподілу доведеної року 1843 на харківський зеленосвятський ярмарок вовни

Безпосередній довіз
вовни з маєтків
(84,₀%)

Купецький
довіз вовни
(12,₇%)

Інший
довіз
вовни
(3,₃%)

У цілому немає сумніву, що ми тут маємо пропонування на ярмарку вовни з рук купців посередників, тим більше, що в багатьох випадках є позначення і про продаж з зазначенням, кому саме продано. Проте, в деяких окремих випадках (купці—московський, клинцівський, франц. підданець Ру і т. ін.) цього загального твердження ніби й не можна прикласти. Тут виникає думка,

чи не маємо ми в цих випадках справи не з перепродавцями, а просто з покупцями ярмаркової вовни, тим паче, що проти їх у реєстрі немає й позначень про продаж: цю вовну залишено в Харкові складеною „въ пакгаузѣ“. Та остаточ-но розв'язати це питання на підставі використовуваного матеріалу—не можна.

Тепер перейдемо до висвітлення питання, — з яких районів довозилось вовну на харківський ярмарок року 1843. В загальних рисах відповідь на це дають наступні цифри.

Табл. VII

Довіз шпанської вовни на харківський зеленосвятський ярмарок року 1843

Райони довозу (губернії)	Вовни довезено						
	Перегінної		Брудної		Разом		
	Пудів	На суму крб. срі- блом	Пудів	На суму крб. срі- блом	Пудів		На суму крб. срі- блом
а	1	2	3	4	В абсо- лютих числах	У 0,0'0	7
Харківщина	47.398	358.588,0	12.257	54.001,5	59.655	43,6	412.589,5
Катеринославщина	42.322	317.155,0	8.621	37.462,0	50.943	37,2	354.617,0
Полтавщина	7.965	60.850,0	1.010	4.445,0	8.975	6,6	65.295,0
Вороніжчина	4.187	32.991,0	1.241	5.634,0	5.428	4,0	38.625,0
Курщина	2.750	20.475,0	372	1.674,0	3.122	2,3	22.149,0
Таврія	1.050	8.950,0	—	—	1.050	0,8	8.925,0
Донщина	300	2.250,0	—	—	300	0,2	2.250,0
Інші (купці різні)	7.300	53.425,0	—	—	7.300	5,3	53.425,0
Разом	113.272	854.659,0	23.501	103.216,5	136.773	100,0	957.875,5

Перш за все ми бачимо тут, що 80,8% всієї вовни на ярмарок довезено було з Харківщини й Катеринославщини, а решту, 19,2%, — з інших районів — Полтавщини (6,6%), Вороніжчини (4,0%), Курщини (2,3%), Таврії (0,8%), Донщини (0,2%) та різних інших місць (5,3%).

Таким чином, головну масу вовни ярмаркові постачала Харківщина — 43,6% і Катеринославщина — 37,2%. Отже, характерно, що довіз із самої Харківщини не становив абсолютної переваги в довозі, а лише відносно переважав інші райони.

Цікаво також відзначити, що участь окремих повітів Харківщини в цьому довозі вовни на ярмарок також була дуже неоднакова, як це й видно з наступної цифрової ілюстрації: Див. табл. VIII на стор. 72, та картодіаграму на стор. 73).

Особливо вирізняється тут Ізюмський повіт (13,0%), потім Зміївський (8,7%), прилучаючи

Діаграма відсоткового розподілу між губерніями довезеної року 1843 на харківський зеленосвятський ярмарок вовни

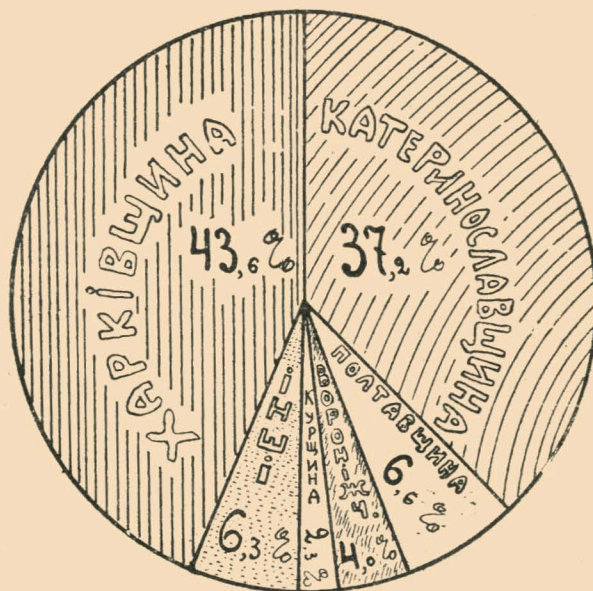

Табл. VIII

Довезено на ярмарок вовни з повітів харківщини

Назви повітів Харківщини	П у д і в		На суму карб. сріблом
	В абсолютних числах	У ‰ до загального довозу вовни на ярмарок	
Ізюмський пов.	17.753	13,0	123.180,5
Зміївський „	11.524	8,4	77.726
Куп'янський „	8.060	5,9	56.775
Старобільський пов.	6.390	4,7	40.060
Харківський „	5.846	4,3	42.265,5
Вовчанський „	5.025	3,7	38.542,5
Валківський „	3.405	2,5	23.660
Богодухівський „	1.170	0,9	7.090
6 округа військ. поселення	350	0,3	2.625
Охтирський пов.	132	0,1	665
Уся Харківщина разом	59.655	43,6	412.589,5

до нього й 6 округу військового поселення¹⁾. Обидва ці повіти разом дали року 1843 майже половину всього довозу вовни з Харківщини. За ними йдуть далі: Куп'янський (5,9‰), Старобільський (4,7‰), Харківський (4,3‰), Вовчанський (3,7‰) і Валківський (2,5‰). Все це повіти південно-східної частини губернії.

Довіз же вовни на ярмарок з північно-західних повітів зовсім мізерний: Богодухівський повіт дав 0,9‰, Охтирський — 0,1‰, а Сумський та Лебединський — і зовсім нічого не дали. Це наочно свідчить про зосередження вівчарства в південно-східній степовій частині Харківщини.

Звертаючись далі до Катеринославщини, треба сказати, що не всі повіти її в однаковій мірі тяжіли до Харкова. (Див. таблицю в додаткові, стор. 75). Найбільше це тяжіння виявили сумежні з Харківщиною повіти — Павлоградський, що дав 14,8‰ всього ярмаркового довозу і Бахмутський, що дав 13,1‰. Обидва ці повіти разом дали більш ніж $\frac{3}{4}$ всього довозу вовни з Катеринославщини.

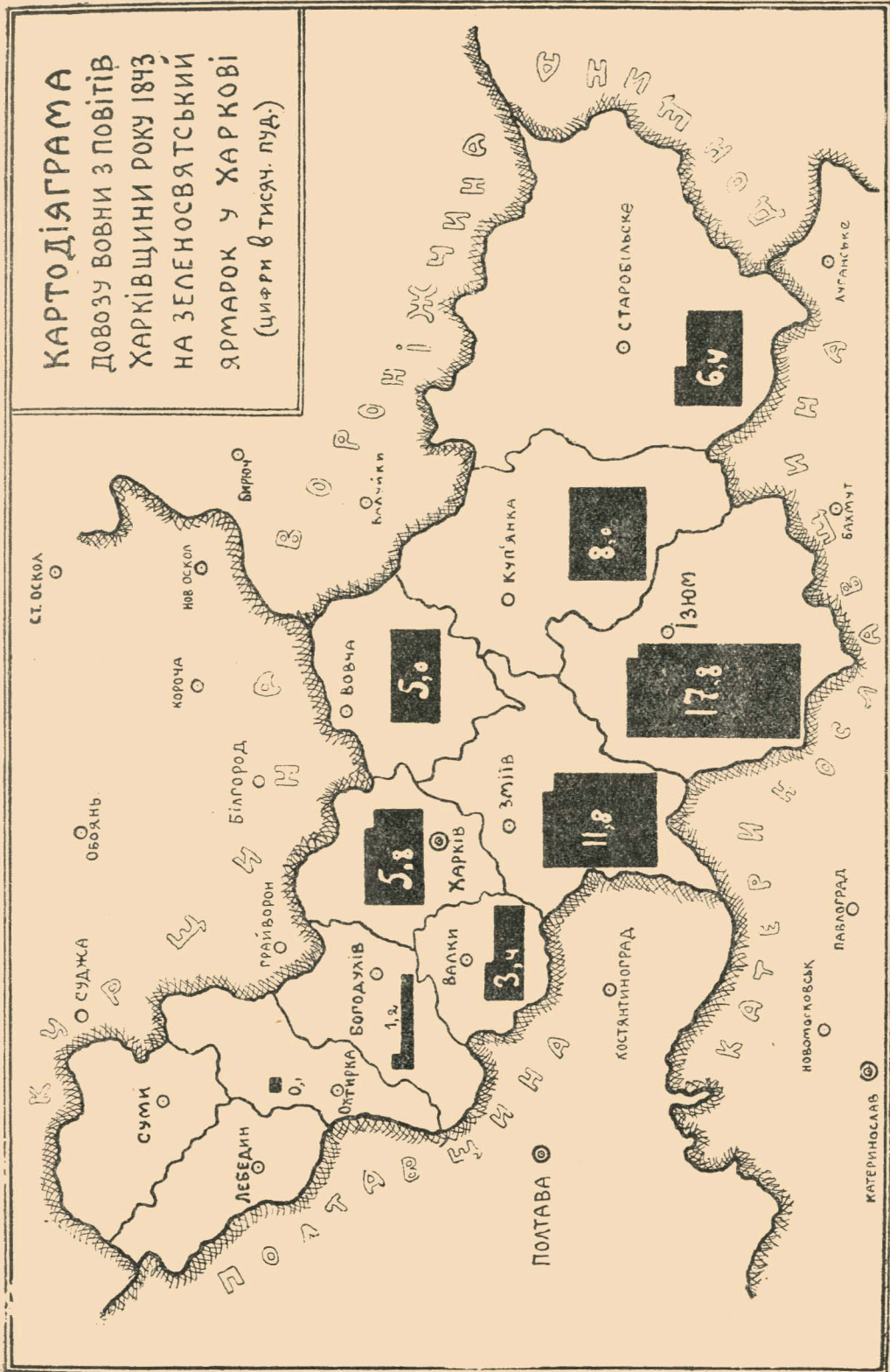
Нарешті, переходячи до розгляду повітів інших губернь, треба сказати, що тут кількістю доведеної вовни, вирізняється ще сумежний з Харківщиною степовий Костянтиноградський повіт Полтавщини, що дав 6,0‰ загального довозу на ярмарок вовни.

Решта повітів окремо, як про це свідчить додана в кінці таблиця, нічим особливо не вирізняється і складає значну кількість довозу лише у своїй сукупності.

Ми вже згадували перше, що харківська поліція, надсилаючи губернаторові відомості про довіз вовни на ярмарок, свідчила, що всю зареєстровану нею вовну було продано. Зупинимось ж тепер над висвітленням питання, про райони збуту вовни.

На великий жаль, частину вовни, а саме — 47,4‰ всього ярмаркового довозу, було залишено по закінченні ярмарку, на деякий час у Харкові: частину — 29,4‰ для миття на вовно-мийнях частину ж — 20,3‰ просто було

¹⁾ 6 округа військ. поселення була на території Зміївського повіту.

для невідомої нам мети складено в пакгаузі, мабуть, акційної вовняної компанії, а тому ми кінець - кінцем і не знаємо, куди вона потім поділась. Взагалі, щодо цієї останньої вовни, що складено було в пакгаузі, виникає питання, чи було її справді продано, бо хоч поліція й позначила в реєстрі, що всю довезену вовну продано, проте, там же в веєстрі проти даних складеної в пакгаузі вовни не позначено, що її будь - хто купив, тоді як у всіх інших випадках проти кожної партії довезеної вовни зазначено, що її купив такий от купець, або такий от фабрикант.

Отже, кінець - кінцем, ми маємо фактично відомості про цілком ясний напрямок збуту лише 50,3% всієї довезеної на ярмарок вовни.

В цілому ж, розподіл усього збуту привезеної року 1843 на харківський зеленосвятський ярмарок вовни — змальовує наступна таблиця.

Розподіл ярмаркового збуту вовни

Табл. IX

Куди подіто вовну	Перегінну в пуд.	Брудну в пуд.	Разом	
			Пудів	У %/0/0
1. Залишено в Харкові на мийнях	25.760	14.378	40.138	29,4
2. Складено в Харкові в пакгаузі	27.767	—	27.767	20,3
3. Відвезено до Москви на фабрики	29.229	6.743	35.972	26,3
4. Відвезено до м. Вереї (Москов. губ.)	150	—	150	0,1
5. Відвезено до Вороніжа на фабр.	21.475	1.100	22.575	16,5
6. Відвезено до Тули на мийні та фабр.	8.111	1.280	9.391	6,8
7. Відвезено до Білгороду на мийню	780	—	780	0,6
Разом	113.272	23.501	136.773	100,0

Як бачимо, напрямків збуту було небагато. На першому місці стоїть Москва, на другому — Вороніж і на третьому — Тула. Це певно й були ці головні центри фабричної промисловости, що притягали до себе вовну з тарківського ярмарку, який із свого боку збирав її з широкої аж до моря доліжної, лівобічної України. Певно сюди ж, у ці центри, пішла й решта вовни, що її залишено було тимчасово в Харкові на мийнях та в пакгаузі. Проте, можливо також, що частина цієї вовни пішла й закордон. Отже, точно встановити це на підставі використовуваного нами матеріялу не можна.

ДОДАТОК (до розд. 3)

Розподіл доведеної року 1843 на харківський зеленосвятський ярмарок вовни між губернями та повітами

Райони довозу (губернії та повіти)	Д о в е з е н о в о в н и						
	Перечинної		Брудної		Р а з о м		
	Пудів	На суму крб. срі- блом	Пудів	На суму крб. срі- блом	Пудів		На суму крб. срі- блом
					В абсо- лютних числах	У ‰	
а	1	2	3	4	5	6	7
I. Харківщина	47.398	358.588	12.257	54.001 ⁵	59.655	43 ⁶	412.589 ⁵
В т. ч.: 1. Ізюмський пов.	13.662	105.829 ⁵	4.091	17.351	17.753	13 ⁴	123.180 ⁵
2. Зміївський "	9.749	69.666	1.775	8.060	11.524	8 ⁴	77.736
3. Куп'янський "	7.310	52.050	750	4.725	8.060	5 ⁰	56.775
4. Старобільськ. "	3.250	27.025	3.140	13.035	6.390	4 ⁷	40.060
5. Харківський "	5.190	39.457 ⁵	656	2.808	5.846	4 ³	42.265 ⁵
6. Вовчанський "	4.740	37.385	285	1.157 ⁵	5.025	3 ⁷	38.542 ⁵
7. Валківський "	2.455	19.460	950	4.200	3.403	2 ⁵	23.660
8. Богодухівськ. "	560	4.425	610	2.665	1.170	0 ⁹	7.090
9. 6 округа військ. пос.	350	2.625	—	—	350	0 ²	2.625
10. Олтирський пов.	132	665	—	—	132	0 ¹	765
II. Катеринославщина	42.322	317.155	8.321	37.462	50.943	37 ⁵	354.617
В т. ч.: 1. Павлоградський пов.	16.332	123.877	3.699	15.952	20.231	14 ⁵	139.829
2. Блхмутський "	15.362	119.167	2.532	10.310	17.894	13 ¹	129.477
3. Олександрівськ. "	4.834	33.133 ⁵	180	1.080	5.014	3 ⁶	34.213 ⁵
4. Новомосковськ. "	3.700	26.900	860	3.970	4.560	3 ³	30.870
5. Слов'яносерб. "	960	7.567 ⁵	1.350	6.150	2.314	1 ⁷	13.717 ⁵
6. Катеринослав. "	930	6.510	—	—	930	0 ⁷	6.510
III. Полтавщина	7.965	60.850	1.010	4.445	8.975	6 ⁶	65.295
В т. ч.: 1. Костянтиногр. пов.	7.295	56.180	870	3.885	8.165	6 ⁰	60.065
2. Полтавський "	340	2.270	140	560	480	0 ⁴	2.830
3. Зіньківський "	180	1.350	—	—	180	0 ¹	1.350
4. Хорольський "	150	1.050	—	—	150	0 ¹	1.050
IV. Вороніжчина	4.187	32.991	1.241	5.634	5.428	4 ⁰	38.625
В т. ч.: 1. Вадуцький пов.	1.297	10.381	380	1.760	1.677	1 ²	12.141
2. Бирючинський "	550	4.375	371	1.564	921	0 ⁷	5.939
3. Острогоський "	620	4.440	140	560	760	0 ⁶	4.960
4. Нижньдніп. дк.	—	—	350	1.750	350	0 ³	1.750
5. Землянський "	70	560	—	—	70	0 ³	560
6. Воронізький купець	1.650	13.275	—	—	1.650	1 ²	13.275
V. Курщина	2.750	20.475	372	1.674	3.122	2 ³	22.149
В т. ч.: 1. Білгородський пов.	1.650	11.925	—	—	1.650	1 ²	11.925
2. Новооскольськ. "	1.100	8.550	—	—	1.100	0 ¹	8.550
3. Старооскольськ. "	—	—	300	1.350	300	0 ²	1.350
4. Обоянський "	—	—	72	324	72	0 ¹	324
VI. Таврія	1.050	8.925	—	—	1.050	0 ⁵	8.925
В т. ч.: 1. Мелітопільськ. пов.	1.050	8.925	—	—	1.050	0 ⁵	8.925
VII. Донщина	300	2.250	—	—	300	0 ²	2.250
В т. ч.: 1. Новочеркаська окр.	300	2.250	—	—	300	0 ²	2.250
VIII. Невідомо відки. Купці різні	7.300	53.425	—	—	7.300	5 ³	53.425
В т. ч.: 1. Клинцівський	850	6.800	—	—	850	0 ⁶	6.800
2. Московські	3.450	27.125	—	—	3.450	2 ⁵	27.125
3. Французь. підданець	3.000	19.500	—	—	3.000	2 ²	19.500
Разом	113.272	854.659	23.501	103.216 ⁵	136.773	100 ⁰	957.875 ⁵

УВАГИ ДО ВИВЧЕННЯ ПАНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПЕРШОЇ ПОЛ. ХІХ СТОЛІТТЯ¹⁾

Щоб відзначити потребу вивчати монографію панське господарство 1 пол. ХІХ ст., перш за все слід нагадати, з яких саме матеріалів живилися та й досі живляться наші дослідники історії народного господарства Росії та України першої пол. ХІХ ст. Ці матеріали можна розбити на дві групи. Перша — статистична, офіційного, казенного походження²⁾. Її характерною особливістю є те, що вона зачіпає, головним чином, останні роки кріпацької доби. Статистичні дані ці невивірені, не систематичні, часто розбігаються навіть для одного місця й часу. Тільки після 1861 р. статистика Росії шириться так щодо об'єкту статистичного стеження, як і щодо глибини, систематичності в самому стеженні.

Другу групу матеріалів становлять видруковані в пресі, періодичній та неперіодичній, численні спогади, дописи, дискусійні статті, інколи розвідки і т. ін., здебільшого мемуарного характеру³⁾, а то й офіційні зведення. Ця група, безперечно, має велике джерельне значення, самі дописи, як і окремі праці, що в них розглядається стан господарства⁴⁾, подають чимало цінних, окремих даних (часом і висновків) для дослідника історії народного господарства цієї доби. Але несистематичність, суб'єктивність, поверховість — не дозволяють дослідникові в його роботі базуватись виключно на цьому матеріалі. Сюди ж, до речі, можна віднести й такі праці, як от Фундуклея або Арандаренка⁵⁾ та низку ін., що й досі зберегли своє джерельне значення.

Нарешті, останню групу становлять матеріали, видруковані, як спогади чи окремі передруки матеріалів, та почасти і їх обробка, в пізніших періодичних виданнях⁶⁾. Ці матеріали набувають величезного значення, вони бо здебільшого подавані за архівними першоджерелами; приклад з працями

¹⁾ Цей нарис є вступна частина з монографії про велике панське господарство 1 пол. ХІХ ст., що її розробляє тепер автор.

²⁾ „Материалы для статистики России, собираемые по ведомству Мин. Гос. Имущ.“. 1858 — 71, СПб; „Материалы для хоз. статистики России, издаваемые И. В. Э. О.“; „Материалы по вопросу об обеспечении нар. продовольствия“; „Материалы редакционных комиссий для составления положения о крестьянах — 1859-60“; „Материалы хозяйственно-статистические, собираемые комиссиями и отрядами по уравнению денежных сборов с гос. крестьян 1857“; „Госуд. внешняя торговля в разных ее видах с 1812 до 1865 г. г.“; „Обзор действий Департ. с.-х.“; „Объяснения к с.-х. атласу Европ. России“; „Стат. обозрение гос. имуществ“; „Стат. обозрение Росс. Империи“ і т. п.

³⁾ „Земледельческий журнал“, „Журнал Мануфактур и Торговли“, „Журн. мин. гос. имущ.“, „Горный журнал“, „Журнал Путей Сообщ.“, „Отечественные записки“, „Журнал овцеводства“, „Записки к-та сахароваров“, „Журнал Земледелец“, „Земледельческая газ.“, „Листки Зап. Од. О-ва С.-Х.“, „Труды В. Э. О-ва“, „Журнал С.-Х-ва“ тощо.

⁴⁾ Напр., Лялин. „Нынешнее состояние с. х-ва Малор. края „Ж. М. Г. Имущ.“, 1844, Х, або Заблоцького, „Хоз. замеч. о некот. губ. южн. края России“ — там само. 1841, кн. I і ін.

⁵⁾ Стат. описание Киевск. губ.“, „Зап. о Полт. губ.“.

⁶⁾ „Киевская старина“, „Истор. Вестник“, „Русская Старина“, „Русский Архив“, „Труды“ та „Действия“ архівних комісій, збірники тощо.

І. Павловського та ін. (в „Трудах Полт. Уч. Арх. Ком.“ тощо) може довести цінність цього матеріялу. Але, як загальне явище, в цій групі містилися здебільшого матеріяли з урядових архівів. Хоч вони самі становлять загалом видатне джерело, але через відомий дореформений стан кріпацької статистики ці матеріяли не дозволяють орієнтуватись виключно на них, не виявляють соц.- економічних побутових рис і вимагають, таким чином, перевірки, коректив. Це помітили ще в кінці минулого століття, коли з'явилися спроби Снежневського (в „Действиях Ниж. гор. Уч. Арх. Комиссии“), Струве (в ж. „Мир Божий“); ці автори подавали начерки, матеріяли — панського та кріпацького господарства дореформеного часу¹⁾. Інших матеріялів у розпорядженні дослідника майже до нашого часу — немає.

Якщо ми візьмемо пізніші праці з історії народного господарства, зокрема сільського господарства, таких авторів, як от Рожкова („История России в XIX в.“, т. I, „Эконом. развитие России в первой пол. XIX в.“), Огановського („Закономерность агр. эволюции“), Пичети („История нар. хоз-ва XIX—XX в. в.“), Лященко („Очерки агр. эв. России“, „История нар. хоз. России“), Ігнатович („Пом. крестьяне накануне освобождения“), Слабченка („Матеріяли до ек.-соц. історія України, т. I“), Оглобліна („Очерки истории укр. фабрики“) та ін., то побачимо, що всі вони якраз у царині сільського господарства користуються з матеріялів тих груп, що їх ми вище відзначили. Новіші праці — Лященко („История нар. хозяйства России“) та ак. Воблого теж не відійшли від тих же матеріялів. Зокрема, остання робота — акад. К. Воблого перше подає нарис історії господарства України в 1 пол. XIX ст.²⁾, і доводиться пошкодувати, що автор до своєї цікавої праці так таки й не мав під рукою інших матеріялів, крім тих, що ми їх змалювали вище; це вплинуло й на характер деяких висновків.

І якщо з царини історії торгу та промисловости становище дослідника вигідніше, бо можна до роботи використовувати хоч які будь урядові матеріяли (міністерства торгівлі, внутр. справ, міського самоврядування і т. ін.), то якраз для історії с.-г. справа з архівними джерелами стояла в далеко гіршому стані. Щоб виявити без усяких гіпотез справжній характер дореформеного господарства, викрити сховані в ньому процеси, як передумови до 1861 року, звичайно, було замало підозрілої якості статистичних вправ справника та поліцейського апарату, а саме з їхніх же послуг продовжували користуватись вищі урядові органи протягом усієї 1 половини XIX ст.

Тут можна було б дійти до першоджерел тільки в архівах самих землевласників. Але зі зрозумілих причин власники цих архівів не спішили для сучасного свого суспільства дозволити опублікувати зміст рабовласницького архіву їхніх предків і тому тут доводилося завдячувати якомусь щасливому випадкові чи околичному шляхові, щоб дістатись до матеріялу, що малював би панське господарство 1 полов. XIX ст. Спогади та власні маленькі архівні родові збірочки й розпитування у сучасників (Волконський), чи то вимерла архівна розбита спадщина в музеї (Струве) чи то, нарешті, матеріяли опікунської ради (Снежневський) — ось ті умови та джерела, що сприяли з'явленню окремих праць, присвячених панському сільському господарству першої половини XIX ст. (до рев. 1917 року).

Коротенько спинімося на цих працях.

Перш за все тут слід назвати працю кн. Волконського³⁾. У згаданій

¹⁾ Ми тут не згадуємо про спроби (як от Забеліна — „Большой боярин“) дати спеціальні роботи з таких питань за попередні доби; вони до нашої доби цінні почасти тільки методологією (побудовання тощо).

²⁾ Акад. К. Воблий, „Нариси з історії рос.- укр. цукро- бурякової промисловости“, К., 1928; начерк історії господарства України подається тут у перших 4^{1/2} др. арк. вступної частини.

³⁾ Н. Волконський, „Условия помещичьего хозяйства при креп. праве“ — „Труды Рязанской Ученой Архивной Комиссии“. 1897, т. XII.

роботі автор подає спогади з поміщицького господарського життя дрібного та середнього пана в південній частині Рязанської губернії. Деякі відомості, як от про бюджет свого діда, про штати, про роботу тощо, автор подає часто як спогади; з інших маєтків авторові також деякі відомі й він про них теж згадує. В чималій мірі автор використовує відому за часів кріпацтва брошуру Семенова¹). За тої сумлінності, з якою поставився автор до своєї роботи, вона, безперечно, була остільки видатний вклад у спеціальну літературу²), що з неї користуються, навіть, досі дослідники нашого часу³). Але сучасні вимоги не задовольняються з даних і висновків Волконського, автор зачіпає лише дрібнесереднє господарство, панщизняне, лише обмеженої території, невизначеного часу, без певного і сталого матеріалу, що витримував би критику, дозволяв би перевірити його; самі висновки (автора - дворянина) також не можуть уже стати в пригоді сучасному дослідникові, як от хоч би визнання натурального характеру кріпацького маєтку⁴), розуміння тяглового та оброчного господарства т. ін., як, з рештою, і розуміння самої реформи. Історичні пореволюційного часу доводиться дивитись на цю роботу почасти вже як на історично-бібліографічну, а не джерельну.

П. Струве в декількох своїх працях, присвячених господарству кріпацької доби⁵), робить спробу подати начерк кріпацького сільського господарства. Автор цілком слушно визнає необхідність вивчати кріпацьку економіку XIX ст., бо тут, справді, є прогалина, що примушує дослідників цієї доби у своїх висновках виходити „от какого то пустого места“⁶). Автор перший поставив на дослідницький широкий ґрунт справу вивчення панського сільського господарства XVIII—XIX ст. „Только исследование крепостное хозяйство, мы будем в состоянии сказать, чем же определялось существование крепостного строя и почему он пал“. Свої начерки автор будує, головним чином, на друкованому матеріалі першої пол. XIX ст. (переважно, з преси). В них Струве говорить про загальний розвиток та про шляхи й особливості розвитку сільсько-господарської економіки XVIII—XIX століть, тільки почасти зачіпається тут господарство України, а здебільшого роботу присвячено економіці центральної Росії. Хоч в автора є спірні висновки, як от питання про диференціацію в сільському господарстві, зокрема — панщизняному, або в питанні про протиріччя панського хлібного грошового господарства й самої суті кріпацької економіки (полеміка з Леніним — „Развитие капитализма“), але все ж ця робота залишається за вихідну для дослідника аж до нашого часу, хоч і минає їй уже тридцять літ.

А. Н. Рожков ще на поч. XX ст. звернув був увагу на досліджування кріпацького господарства, почасти був дещо використав (маєток графа Бобринського) і написав був розвідку „О подборе и изучении материала по истории креп. хозяйства в России“ (див. „Истор. социол. очерки“, ч. II, М. 1906, с. 17).

М. В. Довнар-Запольський теж приблизно на цей час звернув увагу на маєткове господарство. „За недостатком материала мы вообще мало знаем внутр. сторону крепостной эпохи. Правильное изучение ее может пойти верным путем только тогда, когда будет побольше обследована документальным образом история отдельных имений...“ („Страница из истории креп. права

1) Полк. Семенов, „Руководство к управлению имением“, 1848, М.

2) Див. Струве, „Крепостное хозяйство“, збірник, там одзив.

3) Див. О. Назарець, „Розрухи кріпацькі 40—50 р. XIX ст. на Лівобіччі“ — „Наук. зб. катедри Іст. Укр. культури“, № 6, 1927, ст. 20 і ін.

4) Волконський, *op. cit.*, ст. 107 й ін.

5) П. Струве, „Крепостное хозяйство. Исследование по эк. истории России в XVIII и XIX в. в.“ СПб, 1913 (збірка статей).

6) П. Струве, „Крепостное хозяйство“, стор. 4.

XVIII—XIX в. в.). Сам автор цих рядків у названій праці розглядає маєток графів Хрептовичів у Менській губ., почасти використовуючи й маєткові архівні матеріали.

В. Снежневський у своїх начерках¹⁾ подає цікаві матеріали до стану, життя та побуту панських господарств у Нижегородській губернії. Матеріал цей може стати у пригоді якійсь іншій роботі, самостійного ж значення не має, як нічого цінного не дає він з боку методології; це—уривчасті дані з окремих боків маєткового життя—посіви та врожаї, ціни на хліб тощо. Сам автор визнає недостатність матеріал що „далек от полноты, обнимает собою некоторые только стороны помещичьего и крестьянского хозяйства“²⁾. Подає автор і деякі висновки, як от з порівняння заможности селян з післяреформеною, дсводить неточність матеріалів чл. дворянського губ. комітету „по улучшению быта крестьян“. Сам автор дивився на свою роботу, як на початок дослідів архівної комісії в цьому напрямку. Для історика сільського господарства Росії й цей матеріал, без сумніву, має свою цінність.

На цьому, приблизно, можна й обмежитись, перераховуючи історично-економічні, спеціальні праці з сільського господарства 1 полов. XIX ст.

Немає чого казати, що разом з тією літературою, про яку мова була вище, цих праць надто було мало, щоб дозволити правильно висвітлити кріпацьку сільсько-господарську економіку XIX ст.: територіяльно, і щодо часу, а також щодо обсягу матеріалу, даних вони давали надто обмаль. А, між тим, робити висновки треба було; коли передреволюційна історіографія не залишила нам чималої спадщини, а вимоги та потреби сучасної науки все більше примушували істориків-марксистів і, навіть, не марксистів звертатись до економічного життя, часто—як передумови до історичного процесу цієї доби, то, зрозуміла річ, брак матеріалу призвів уже тоді до певного розходження, до своєрідних „ножиць“ між висновками та джерелами.

Дослідники, не маючи у своєму розпорядженні потрібного джерельного матеріалу, без праць до вивчення сільського господарства 1 полов. XIX ст. часто-густо повинні були вдаватись в висновки, що протирічили, навіть, один одному в роботах самих істориків-марксистів того часу. Досить послатись тут на Рожкова та Покровського, що, як відомо, розійшлися в деяких питаннях з економіки цієї доби³⁾. „Не мудрено, что эти обобщения носят подчас слишком гипотетический характер и после фактической проверки нередко заменяются новыми“⁴⁾.

Здавалося б, що історики кріпацтва та селянства допоможуть якомсь цій справі. Але, справді, вони теж, здебільшого звертаючи увагу на економічно-правову сторону кріпацтва, його еволюцію, не наворачалися до дослідження в напрямку економіки сільського господарства цієї доби, і задовольнялися з того, що вже було на той час у літературі. А, між тим, історія селянства, власне, вивчення економіки його господарства, як основи панського господарства насамперед,—це питання, хоч його й порушували історики Росії⁵⁾ та історики України⁶⁾, для XIX ст. не дало ніяких наслідків. „Еще и теперь очень далека от своего выяснения история социально-экономического строя как

1) В. І. Снежневський, „Воскресенская и Варганская вотчины“—„Действия Нижегород. Губ. Уч. Арх. Комиссии“, т. VII, 1909; його ж „Быковская вотчина Демидовых“—„Действия...“, т. VII та „Материалы для истории крепостного хозяйства в Нижегород. у.“—„Действия...“, т. VI, 1905.

2) „Действия Нижегород. Губ. уч. Арх. Комиссии“, т. VI, 1905, стор. 10.

3) С. Вознесенський „Русская История“, указатель литературы, ПТГ, 1923, стор. 161.

4) С. Вознесенський, *op. cit.*, стор. 161.

5) В. І. Семевський, ще 50 літ тому в ст. „Не пора ли написать историю крестьян в России“.

6) А. М. Лазаревський, „Села Конотопского уезда“—„Зап. Черниг. губ. стат. к-та“ кн. II в. III—IV, стор. 163.

крепостной деревни, так и державшегося на ней крепостного помещичьего хозяйства¹⁾, справедливо каже один з пізніших російських дослідників. Праці, що є до історії селянства — Семевського, Лапо - Данилевського, Біляєва, Барвінського та інших — доводять своє вивчення до кінця XVIII ст., залишаючи, таким чином, просто непочату сторінку XIX століття. А, між тим, вивчення історії селянства цього півстоліття щільно переплітається з історією панського господарства, що, як ми вже говорили вище, трималося на кріпаках. Отож, ще виразніше повстає потреба вивчати панське господарство першої половини XIX ст., „сущность, интересы и объективное положение которого, определив собою ход и исход реформы, продолжали в значительной степени определять и судьбы пореформенной России, сохранив крупное дворянское землевладение, с одной стороны, и создав „аграрный вопрос“ — с другой стороны“²⁾.

Для історії України вся передреволюційна історіографія майже не залишила чогось цінного з історії сільського господарства першої половини XIX ст.³⁾. Робота В. О. Барвінського доводить до юридичного закріпачення на XIX ст.⁴⁾; оригінальних синтетичних праць, за винятком названої вище роботи акад. Воблого, немає, а колишні названі праці Волконського та інших — не зачіпали економіки України. Таке становище ніби накреслює перед дослідниками шляхи прикладання дослідницької думки.

Отже, як загадували ми вище, були сторонні умови, що не допускали історика до обробки відповідного джерельного матеріалу (вотчинних тощо архівів, у першу чергу), хоч історики рос. та українські у своїй роботі відчували брак тих матеріалів⁵⁾. Ми не хочемо категорично стверджувати, що причину до цього слід шукати тільки в джерелі; дореволюційна історична наука в масі не дуже цікавилася такими питаннями з історії господарства; за них бралася рідко, здебільшого, пізніше марксистська рука. Отож, треба було ждати й тут на перемену марксистської методи.

Револуція 1917 року в величезній мірі допомогла науці й на цій ділянці, — вона буквально звільнила для дослідників заховані від них родинні архіви. Правда, у вирі революції до нас ці архіви дійшли далеко не в усій їх повноті, — чимало знищено їх зовсім⁶⁾. Але що є, те стало приступне історикові - дослідникові.

І дослідники, здебільшого молоді, почали розробляти цікаві матеріали з маеткових тощо архівів. Б. Романов (в т. I „Архива Истории Труда в России“, 1921, ПТГ) видрукував був (за документами архіву МВСправ) цікаві відомості про три маетки Ярославської губернії, що потрапили до опіки; тут переважає матеріал побутовий, а також до взаємин поміщиків та селян — і неповно, несистематично висвітлюється економічний бік життя зачеплених російських маетків, очевидно через відсутність матеріалів.

Друга робота, що хронологічно швидко за роботою Романова побачила світ, — була праця Л. Андрієвського „Очерк крупного крепостного хозяйства

1) В. Кашин, „Экономический быт и социальное расслоение крепостной деревни“, ж. „Звезда“, 1926, кн. I, стор. 170.

2) Ibidem

3) Робота Ор. Левицького, „О положении крестьян ю.-з. края во II четв. XIX ст.“, „Киевская старина“, 1896, кн. VII — VIII, зачіпає частину України, де діяли виключні закони й, крім того, на обмеженій території, зачіпає, власне, тільки питання про Бібіковські інвентарі. Є ще матеріал з середини XIX ст. в „Статистическом описании Киевск. губ. „Фундуклея та Арандаренка“, „Зап. о Пол. губ.“.

4) Проф. Барвінський В. А., „Посполитые крестьяне Левоб. Украины XVIII ст.“.

5) Це можна зустріти майже в кожній спеціальній роботі (див. прим. у Рожкова — „Из русской истории“, т. II, 1923), див. ще ст. А. Преснякова „Судьбы крестьянства в русской историко-графии и задачи их изучения“ та початок ст. Б. Романова — „Эпизод из хоз. жизни крепостн. вотчины XIX в.“ — в „Архиве истории Труда в России“, 1921, т. I.

6) Прим., під Харковом загинув багатющий родинний архів Флота, про який згадує акад. Д. І. Багалій в томі II своїх „Матеріалів“.

на севере“ (Вологда, 1922, 80 стор.). В ній автор подає начерк панського господарства у Вологодській губернії (за матеріалами т. з. Межаківського архіву с. Нікольського, Волог. губ.). Як визнає названий дослідник, матеріал архіву далеко не повний. Автор поставив собі чомусь таке скромне завдання — тільки „передать содержание архива“, при чому тема була формою — „путем ли составления подробной описи документов или путем литературной обработки“. Автор при цьому взяв на увагу інтереси краєзнавства та „малую документальную изученность хозяйственной жизни России в XIX в.“. На свою роботу названий дослідник дивиться так, що вона може бути за „материал для истории крепостного хозяйства, конкретизирующий общие теоретические положения исторической науки по крепостному хозяйству XIX в.“¹⁾. В роботі подається розвиток господарства, панщизняного, аж з кінця XVIII ст., його нагромадження, і далі — життя за нових умов. У роботі розглядається поступово окремі ділянки господарства, стан селян, почасти їхні реакції на панську експлуатацію. Треба сказати, що, з рештою, автор не дав аналізу стану маєтку, не розв'язав тих важливих проблем, як от проблема робочої сили, ринку, що стояли перед маєтком того часу; не виявив дослідник, як краєзнавець, зв'язок — типовість маєтку в умовах краю, а також і реформи, як перспективи для маєтку. Робота цінна тим, що вона підмічає низку явищ, спільних для економіки передреформеного часу XIX ст. (господарське піднесення наприкінці XVIII й початку XIX ст., як прояв процесу нагромадження і т. ін.).

Року 1926 в Росії було видруковано цікаву роботу В. Кашина²⁾ „Экономический быт и социальное расслоение крепостной деревни в XIX в.“. Щоб найти відповідь на поставлену тему, автор опрацював вотчинний архів князів Юсупових (не говорить, де саме, не подає критики матеріалу). Маєтності Юсупових були розкидані по 16—17 губ. Росії; в них, головним чином, було оброчне господарство, хоч траплялося панщизняне та промислове. Автор досліджує 30—40 р. р. XIX ст. Отож, за об'єкт його вивчення стала вся маєтність кн. Юсупових, а тема носить спеціальний характер — викрити заможність та розшаровання селян. Робота за всієї своєї витриманої об'єктивності, справді, допомагає читачеві дістати відповідь на поставлену тему, не за „случайно приведенными, случайно доступными и известными в печати фактами“, а в наслідок „беглой экскурсии по крепостной деревне“³⁾. Це справді оригінальна перша робота на поставлену тему, збудована виключно на маєтковому архівному матеріалі. Як повідомляє автор, згодом, очевидно, буде більша робота — монографія, мабуть, присвячена маєтності Юсупових, головним чином, з російських губернь, бо дослідник, очевидно, не мав матеріалів з князівських українських маєтків.

Порушена автором тема підказує, з одного боку, таку саму тему для нас, і, з другого боку, сама робота цінна вже своєю побудовою, не кажучи про мову викладу тощо. Робота В. Кашина є цінна вкладка в сучасну російську історіографію.

А. Н. Насонов видрукував два начерки, присвячені тій же таки Юсуповській маєтності⁴⁾ — „Из истории крепостной вотчины XIX в. России“ та „Юсуповские вотчины в XIX в.“. В першій своїй роботі названий автор, до-

¹⁾ Л. Андрієвский, „Очерк крупного крепостного хозяйства на севере“, Вологда, 1922, з передмови.

²⁾ В. Кашия, „Эконом. быт и социальное расслоение крепостной деревни“, ж. „Звезда“, ЛНГ, 1926, 1, 2, 4 кн.

³⁾ Кашия, *op. cit.*, стор. 72, кн. 1.

⁴⁾ А. Н. Насонов, „Из истории крепостной вотчины XIX в. в России“, „Известия Акад. Н. СССР“, № 7—8, 1926 та „Юсуповские вотчины в XIX в.“, „Действия Акад. Н. СССР“; я.—ф., 1926.

сліджуючи маєтність Юсупових взагалі, розкидану по багатьох губернях тодішньої Росії, спиняється найбільше на Рокитянській вотчині, куди входили села з губернь — Курської, Харківської, Воронізької та Полтавської. Спочатку це було оброчне господарство, а з чверти XIX ст. його переведено на панщину і „при неблагоприятных условиях рынка барщинное хозяйство без организующего напряжения вотчинной власти“ дійшло до катастрофічного стану¹⁾. Робота дає дуже цікаві висновки, але вона не простежує еволюції складових частин господарства, неглибоко аналізує його, поділяючи всю першу половину XIX ст. на два періоди, залежно від енергії нового власника. В цьому начерку, власне, малюється спробу господарської реформи в маєтку 1830 років.

Ось у такому стані перебуває справа вивчення сільського господарства кріпацької доби XIX ст. в російській історичній науці²⁾. В ній ми помічаємо, хоч і не зовсім витриману, орієнтацію на дослідження маєтків Росії.

В сучасній українській історичній науці спостерігається цікавість майже виключно до українського панського господарства першої пол. XIX ст. Почасти до останнього року дещо розпочато в цьому напрямку в роботах співробітників катедри історії укр. культури ім. акад. Д. Багалія (в Харкові³⁾). Близьку до цього напрямку роботу видрукував у збірнику катедри історії України в Києві В. Камінський — „До історії реформи 1861 року на Поділлі“, де подається відомості з економіки кріпацького села — маєтку на Правобережжі⁴⁾. Бібіковські інвентарі притягли до себе увагу в роботі М. І. Корніловича⁵⁾, де є теж про стан селян Правобережжя. Але спеціальні праці українських істориків, присвячені вивченню панського кріпацького господарства першої пол. XIX ст., вийшли тільки недавно. В них зачіпається поміщицьке господарство Правобережної та Лівобережної України. Мова йде про праці Кат. Лазаревської та проф. П. Г. Клепацького, Кравченка та Степанишиної. Коротенько спинімося на них, щоб визначити досягнення української історичної думки в тому напрямку, що нас цього разу цікавить.

¹⁾ „Известия Акад. Н. СССР“, № 7-8, 1926, стор. 505.

²⁾ Тут ще можна нагадати праці проф. В. Д. Грекова, в зб. „Бунт декабристов“ та в його „Истории нар. хоз. России“, т. I, 1926, присвячені господарству декабриста Луніна. Крім того, зачіпають панське та селянське господарство й виробничі відносини за першої пол. XIX ст. такі ще праці:

Шлюбські Ал., „Паны і сяляне у першай палове XIX ст.“ — „Сябра Інстатуту Бел. культура“, Менськ, 1924, 24 ст.

Мелешка М., „Паншчона на Беларусі“ (гісторыка-этнографічны нарыс з жыцця сялян Меншчыны за прыпонам 1826 — 1857 г.г.). Адбітка з часоп. „Польмя“, № 4, 1924, стор. 44.

Кашин В., „300 лет накопления земельных богатств родом кн. Юсуповых“, ж. „Труд в России“, 1925, II — III.

Пичета В., „К истории крепостн. хоз-ва и труда“, ж. „Труд в России“, 1925, I.

Гнатюк В. Я., „Напередодні упаду панщини на Волині“ (з історії земельних відносин на Волині), „Зап. Вол. землеустр. техн. у Житомирі“, 1926, 2, 13 — 31 стор.

Полосин И., „Из истории креп. хоз-ва Тверской губ.“ (1841 — 43), „Изв. Тверск. Пед. Института“, 1926, II, 70 — 75 стор.

Ширяев С. Д., „Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и перв. пол. XIX в.“ ж. „Крым“, 2, 1927, 169 — 186.

Небольсин А., „О крепостных крестьянах-капиталистах Ворон. губ.“ — „Известия Воронежск. Краев. Об-ва“, 1927, 3 — 5 та ще цілий ряд праць, що вийшли вже підчас друкування цих уваг.

³⁾ Г. О. Дьяков, „До характеристики експлуатації покріпаченого селянства“; О. І. Назарець, „До історії форм боротьби селян за визволення“, М. М. Тихонов, „Сел. рух на Слоб. Україні“ — у зб. ч. 5, катедри іст. укр. культури, О. Назарець, „Розрухи кріпацькі 40 — 50 р.р. XIX ст. на Лівобіччі“, зб. ч. 6 катедри та А. Козаченко, „Про маєтність декабр. Волконського“ (записки іст.-філ. відд. УАН, т. XVII, 1928).

⁴⁾ Студії з історії України, т. I, 1926.

⁵⁾ М. І. Корнілович, „Бібіковські об. інвентарі й селянство на Волині“, „Укр. археогр. зб.“, т. I, 1926, К.

К. Лазаревська 1927 року видрукувала невеличку статтю про „Господарство незаможного панка на Конотопщині першої половини ХІХ в.“¹⁾ В цій статті - замітці автор опрацював нотатки та листування О. Лазаревського, що на той час на Конотопщині мав невеличкий маєток. Є в неї дані лише за чотири роки (кінець 30-х та початку 40-х р. р. ХІХ ст.). За цими даними К. Лазаревська розповідає в загальних рисах про характер прибутків та витрат усього господарства, про витрати самого пана. Тут же є цікавий матеріал до побуту дрібного панства першої половини, власне, вже другої чверти ХІХ ст. За джерела правлять господарські записи Лазаревського та листування, що в кінці збірника теж видруковане. На жаль, автор не підходить об'єктивно до поміщика - панка кріпосника Лазаревського, в ньому особисто вона не вбачає визискувача; неглибокий, аматорський підхід виявляє вона, коли пробує аналізувати стан маєтку, ба, навіть, зробити якісь ширші узагальнення, часто - густо помилкові, як от розуміння причини загибелі маєтку — йому, мовляв, бракувало не просто робочих рук, а кваліфікованих робітників²⁾; інтенсифікації в маєтку заважало не що інше, як „звичка додержуватися старовини, тая традиція“³⁾ і т. д. Ніякого дослідницького характеру ця робота не має; за літератури не притягнуто ані однієї праці; загалом, робота примітивна своєю будовою та виконанням і, як описова, має швидше археографічне значіння. (Цим пояснюється, очевидно, й те, що її видруковано саме в археографічному збірнику). Робота та цікава опублікованим при ній листуванням, що, власне, і становить усю цінність з того погляду, що нас цікавить цього разу; фактичний матеріал з життя дрібного господарства панського, вміщений у наведеній статті безперечно, дослідникові, здається до роботи, як джерело.

Друга за цією спробою — робота проф. Клепацького П. Г. — „Господарство диканського маєтку Кочубеїв першої половини ХІХ ст.“⁴⁾ Робота зачіпає, виходить, велике панське господарство. Автор містить її, як ескіз до своєї докторської дисертації, і тому на ній слід більше спинитись. Автор правильно оцінює значення диканського фамільного архіву кн. Кочубеїв, що переходується в Полтавському історичному краєвому архіві й що за його матеріалами розроблено саме цю розвідку. Але неправий автор, коли говорить, що він перший викрив названий архів для студіювання взагалі. Проф. Н. Григорович працював уже давно над його описуванням⁵⁾, архів був близько відомий Стороженкові, де що звідси видруковано до революції; його матеріали опрацьовували Т. О. Богданович (спеціальна монографія про В. П. Кочубея) та І. Хв. Рибаків, що розробляв новіший опис фонду. Слід проте визнати, що автор приклав чимало праці та зусиль, щоб переглянути архів ще й дотепер не впорядкований.

У своєму ескізі Клепацький подає загальні відомості про розташування та розміри вотчини на початку ХІХ ст. (невідомо, який був рух площі та людности в маєтку), коротко говорить про управління; далі більше йде мова про саме господарство маєтку, а саме — про хліборобство, в першу чергу, (подаючи коротко, як і чим обробляли землю, що сіяли, якою були врожайність та вмолотність, про організацію панщини та наділ селян, запаси хліба в копах, збут хліба та про питому вагу хліборобства в господарстві маєтку, разом з городом та степом і поштовою станцією на степу). Далі, так

1) „Укр. археограф. зб.“, т. II, 1927, К.

2) „Археографічний укр. збірник“, т. II, 1927, ст. VIII.

3) Ibid, ст. IX.

4) „Ювілейний збірник УАН на пошану акад. Д. Багалія“, 1927, стор. 967 — 989.

5) Є його опис — почасти за матеріалами цього архіву, який він вважає за найцінніший з фамільних архівів, проф. Григорович в 1860 р. р. написав 2 т. т. своєї роботи. „Граф Безбородко“ (див. передмову до I т., 1879, ст. III); див. також згадку в Іконнікова — „Опыт русск-ист.“, т. I.

само загально, йде мова про гуральництво — техніку, збут, прибуток від гуральництва; за цим автор спиняється на скотарстві, вівчарстві, птахівництві, ткацтві, бджільництві та салітарництві. Наприкінці подається підсумок підрахунку й висновок, що господарство „уже перед війною 1812 року було більш промислове, ніж аграрно-патріархальне. Коли,— каже автор далі,— до цього додати ще, що з самого поч. XIX ст. воно виявляло змагання (очевидно, намагання, А. К.) і в аграрній, і в промисловій частині — до машинізації, то цей висновок ще більш викристалізується“¹⁾.

Перш за все слід зауважити, що автор не подає критики та характеристики того матеріалу, що йому довелося використовувати. В самій розвідці немає мови про всю „першу пол. XIX ст.“, тут подані лише деякі дані за перші дванадцять літ XIX ст., хоч інколи автор (мабуть тоді, як підвернеться якийсь пізніший документ, з 20-х років) подає й пізніші дані. Отож, загалом виходить, що автор порівнює та подає висновок, орудуючи даними чи то початку, чи то середини першої пол. XIX ст. Вважаємо, що орудування такими даними й поширення висновків з них, загалом на всю першу пол. XIX ст., не можуть задовольнити дослідника,— такий великий маєток за якихось трое десятиліть міг був зробити (і зробив) остільки чимало у поступі, що дорівнювати (не кажемо вже про передреформений час) кінець двадцятих років, чи то середину XIX ст. (до початку його) — ніяк не можна. Нерівномірно та й не глибоко висвітлено окремі боки господарства — дещо за довший, а дещо за коротший час. Автор часто вираховує гадано низку даних і весь характер їх такий, що викликає підозріння щодо точности (з листування тощо).

Коротенько підсумуємо стан цього маєтку, щоб перевірити висновки авторів взагалі. Тільки двадцятих років управління маєтку робить несміливі спроби виписати плуги з сусудніх Репнінських економій (що, до речі, технічно стояли невисоко, були рядові); цими плугами обробляли в економії Репніна вже давненько, остільки, що там, навіть, з селян „большая часть уже снабдилась и работает оными“; подібні ж потуги автор констатує і для іншої царини машинізації. Проте, у що саме вилилися всі ці потуги, який тип маєтку склався тут — ми так і не довідуємося, хіба тільки про це нам говорить вищенаведене авторове твердження про „аграрно-патріархальне“ та „промислове“ господарство...

Виникає питання, — звідки автор надає такого значення тій машинізації в маєтку, що подекуди відставала навіть від „машинізації“ селянського господарства Репнінських кріпаків (а немає чого казати, яка різниця була в можливостях Кочубеївської економії та Репнінських селян). Коли взяти кожную ділянку господарства в маєтку зокрема, то вона не справляє вражіння блискучости, а навпаки, і врожайність невелика; „оранку довелося таки зменшити“²⁾, прибуток від хліборобства не сягав і 10%; гуральництво (як і по інших маєтках) тільки й давало господарству прибуток, але тут було хитання цін. До речі, автор бере зависоку пересічну ціну на вино, якої тридцятих років уже не знали, — 4 крб.; треба було прикуповувати ще хліб впорядковане господарство: купували тоді, коли свій лежав немолочений у скиртах!). Якщо пригадати, що скотарство було дефіцитне, вівчарство давало всього від 1,3% до 9% прибутку в усьому маєтку, а бджільництво, ткацтво, салітарництво давали зовсім нікчемний прибуток, то просто диву даєшся, де саме автор уперто бачить „більш промислове, аніж аграрно-патріархальне господарство з машинізацією“ й т. ін.? Не зачеплює, нарешті, автор усіх ділянок господарства, — де, наприклад, відомості про млинарство? — Це ж могла бути теж прибуткова стаття в маєтковому бюджеті. Самих то промис-

1) Клепацький, *op. cit.*, стор. 989.

2) Клепацький, *op. cit.*, стор. 972.

лових закладів, як от сукняна й інші фабрики, заводи, типового явища для великих маєтків першої пол. XIX ст., ми тут не бачимо¹⁾). Так де ж автор убачає „промислове господарство“? Взагалі, автор не викрив процесів у маєтку, не виявив еволюції всього господарства та окремих його царин, не помітив, у чому була хвороба маєтку (хоч і подає деякі дані до збуту), не розв'язує проблеми робочої сили в маєтку та ринку для нього, не підводить до реформи, як до перспективи для цього типу господарства. Робота носить описовий, почасти — археографічний характер, а не науково-дослідний, і не дуже щодо якості різниться ця праця від згаданої вище роботи К. Лазаревської — нічого істотно не використано з літератури, примітивна обробка та передача матеріялу й т. ін. Знову таки дивуєшся, які підстави були в автора після його, наведеного вище, висновку гадати, що „звідси все дуже (?!) близько до декабризму та інших проявів громадського руху й суспільної думки на Україні першої половини (усієї? А. К.) XIX віку“²⁾).

Отож, спробуємо віднести місце цієї роботи в українській історіографії, — вона дає джерельний матеріял для дослідника, а самостійного значення (особливо щодо висновку) не має. Можливо, що тут винні й матеріяли, але тоді треба давати роботу в іншій постановці теми.

Ще треба згадати про „Матеріяли до хрестоматії краєзнавства“, в яких П. Клепацький почав друкувати документальні витяги з цього архіву до стану диканського маєтку першої пол. XIX ст.³⁾ Гадаємо, що через особливість стану та характер матеріялів Кочубеївського архіву, далеко корисніше було б авторові продовжити публікувати ці матеріяли, що для дослідника дають більше, аніж розібрана вище розвідка того ж автора. За всього цього, звичайно, слід визнати, що робота проф. П. Клепацького про диканське господарство вперше в нашій науці порушує практично питання про вивчення великого панського господарства, і через те сама по собі становить цінність для дослідника сільського господарства на Лівобічній Україні перш. пол. XIX ст.

У збірнику н.-д. катедри історії України (Київ) „Студії з історії України“, т. II (1929, К., стор. 128) Павло Федоренко видрукував цікаву працю „Завдання вивчення монастирського господарства (робочий плян і огляд архівного матеріялу)“. Автор намічає глибоке досліджування монастирського господарства XVII—XVIII ст. на Україні, і видрукована стаття являє собою вступ з методологічних уваг до наміченої роботи. Поданий тут матеріял стане у пригоді й дослідникові панського господарства цих століть, а почасти й першої пол. XIX століття.

Оксана Степанишина (в цьому ж таки збірникові) спинилась трохи на викупній операції в кол. маєтності Браницьких, де народився і провів дитячі роки Т. Шевченко. Невеличка стаття (10 стор.) хоч і зачіпає, головним чином, добу 60-70-х р.р. XIX ст., більш цікавиться деталями, зв'язаними з Шевченком та його родичами, та все таки подаване в ній у таблицях тощо аж від кінця XVIII ст. — дає дещо з цифрового матеріялу й до маєтностей та господарства селянського й панського. Як можна гадати з об'яви, цей дослідник сподівається глибше опинитися на маєтках Браницьких, на Київщині, „їх господарстві в середині XIX ст. і проведенні (в ньому) реформи 1861 р.“ (обкладинка цього ж збірника, т. II).

Більше треба сказати про третю працю, видруковану в названому ж таки збірнику, працю Івана Кравченка — „Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст.“ (стор. 56 — 95).

¹⁾ Мабуть, що авторові не підвернулися під руку матеріяли?

²⁾ Клепацький, *op. cit.*, стор. 989; тобто й Кочубей з його великою мавтністю потрапив до декабристів?

³⁾ Клепацький П. Г., „Матеріяли до хрестоматії краєзнавства“ — „Зап. П. ІНО“, т. III, 1925 - 26.

Завданням своєї цієї праці автор ставить — „простудіювати економіку та організацію панського господарства часу переходу від фільварка до економії в ямпільському маєтку, на Поділлі, а разом з тим — з'ясувати, які зміни в організації панського господарства впливали на економічні відносини між людиною цього маєтку та поміщиком“ (стор. 56).

За джерело для роботи автора стали „судові справи, що виникли в наслідок судового процесу підчас розділу ямпільського маєтку“ (стор. 56). „Вся сума документів (господарські звіти, книги, листування тощо), що входить до цих справ, подає нам досить вірну картину цього господарства... На жаль увесь цей матеріал не повний“ (стор. 57). Але все це не спинає автора від того, „щоб освітити постановлені завдання“. Вся робота складається з таких частин: 1) господарський розвиток краю, 2) маєткове (панське) господарство і 3) повинності та рух людности.

У першій частині автор говорить про господарчі зміни, що сталися в краї у зв'язку з розділами Польщі (перенесення ринку збуту на південь), про роботу торговельних компаній у XVIII ст. (експортування збіжжя через Чорне море та на Захід). Піднесення 80-х р. р. змінилося в 90-х р. р. кризою, і „сільське господарство Брацлавщини останнього десятиріччя XVIII ст. занепадало“ (ст. 63). Піднесення початку XIX ст. триває до року 1806 відколи до 1813 р. настає знову криза експорту, після чого до 20-х р. р. невпинно зростають продукція, вивіз та ціни на збіжжя. З 20-х р. р. знову настає занепад (мита в Англії, стан комунікації тощо) і ціна за „весь період 20 — 30 р. р., за виключенням 1834 р. (недорід), знижується“ (ст. 64). Автор наводить за друкованими та почасти архівними джерелами (Казенна Палата, Губ. Правління тощо) низку цифрових даних щодо цін та експорту різних років. Тут І. Кравченко приходить до висновку, що якраз на кінець XVIII — початок XIX ст. припадає доба перелому — перехід від фільварка до економії в краї і гадає, що якраз „економічний розвиток цього маєтку дасть... глибше розуміння — переломної доби в історії панського господарства, на Поділлі“ (стор. 65).

Розділ про маєткове господарство починається з нарису історії м. Ямполь. Придбане гр. П. Потоцьким 80-х років XVIII ст., м. Ямполь, після збанкрутування власника переходить у власність казни та кредиторів. Тут автор розповідає про систему кредиторського управління від р. 1796, в кінець хижачького. Року 1806 маєток поділили на одинадцять часток і до 1825 р. він перебуває у привітних руках, частково зосереджений у руках орендаря. Після 1825 р. маєток знов переходить до казни, в завідування дворянської опіки.

Говорячи про панську економію, взагалі, за ці роки, автор приходить до висновку, що цей маєток переходив з фільварка в економію, хоч і запізнившись щодо цього через безгосподарність. Перехід цей відбувся поруч з поширенням земельної площі коштом зменшення орендного фонду, збезземелення селянства, збільшення засобів виробництва, угноювання, тощо. За цим автор розглядає окремі промислові статті прибутку маєтку, в першу чергу — виноградництво, млинарство, гуральництво та броварництво, сукняне та панчішне виробництво тощо, здебільшого здавані в оренду, невеликі на розміри. Найбільше й найвірніше джерело прибутку в маєтку — були фіскальні прибутки, що виходили з привилеїв, зв'язаних з володінням містом (акциз, мита, тощо).

Наприкінці розділу про панське господарство автор приходить до висновку, що першої чверті XIX ст., „підносяться статті прибутків, що зв'язані були з сільським панським господарством“, за цим уже констатує „дальший розвиток панського господарства“ (ст. 83).

Далі автор розповідає про повинності людности, що все відбувала чинше (евреї, ремісники, шляхта), а селянство — ще й данинами та панщиною. Розмір цього всього був різний і згодом збільшувався. Після цього автор встановлює

рух окремих груп людности, почасти за їх заможністю (халупні, ґрунтові, з якими будівлями, тощо). „В Ямпільському маєтку підупали заможніші верстви селянства та ремісництва, як продукційні сили, а натомість підсилилась єврейська (sic!) і взагалі (sic!) торговельно-капіталістична група людности, та зросла кількість пролетаризованої селянської людности“ (ст. 95). За причину до цього автор вбачає зовнішню політику панської верстви — її нагромадження та перетворення господарства „в формі аграрно - й почасти, навіть, індустріально-промисловій“ (ст. 95).

На цьому закінчується авторова робота.

Як уже ми цитували вище, автор поставив таке завдання перед своєю роботою: 1) простудіювати економіку та організацію панського господарства, 2) з'ясувати, які зміни в організації панського господарства впливали та як саме на економ. відносини (все це за часів переходу від фільварку до економії в краї, взагалі).

Ці завдання, очевидно, передбачають перш за все наявність типового панського господарства, з нормальними передумовами щодо керівництва, людности, експлоатації тощо. Важно дуже, звичайно, разом з тим і те, оскільки хронологічно та якісно задовольняє при цьому й саме джерело. Відповідь на це можна дати таку: маєток не типовий, його справді не можна, називати й „маєтком“, як не можна говорити про „поміщика“ в ньому, взагалі. Аджеж маєток цей граф Потоцький придбав і експлуатував не як маєток, а як транзитний пункт (ст. 66), і, крім того, з 1796 р. (дата неясна — 1795, 1794 чи 1796) й далі тут немає певного господаря, що прагнув би дійти до більшого господарського зиску без загрози руйнації самого господарства. Ті тимчасові власники, що перебували в маєтку за досліджуваних років, справді дивились на маєток, як на своєрідне „кормление“, компенсацію за борг — відсіла цілком натуральна така надмірна хижацька експлуатація маєтку, що, навіть, урядові органи мусіли вживати заходів до її припинення чи зменшення. За таких умов, звичайно, говорити про якусь типовість не можна; тут, що правда, можна тільки шукати (і то з корективами щодо часу тощо) деяких аналогій, окремих явищ, властивих економіці панського господарства на той час. Звичайно, говорячи все це, ми не збираємося зовсім знецінювати розглядану роботу. — мова йде лише про надання їй належного значення.

Крім вище згаданого, слід сказати трохи про авторові джерела¹⁾. Як згадувалося вище, до студії над маєтком автор використав судові архіви. Позитивного в цих матеріялах те, що вони більш-менш одноманітні (інвентар, господ. звіти), і, таким чином, зовнішню перевірку фактів можна провести. Але гірше з другого боку. Цих джерел все ж замало, — немає фамільних матеріялів, немає матеріялів опіки, дворянського архіву тощо. Можливо, що, подбавши про викривання таких фондів, можна було б заповнити ті прогалини, які є. А прогалини чималі й, насамперед, хронологічні; найцікавіша доба — 1806 — 1820 роки не має матеріялів; ті ж матеріяли, що є (наприклад, господ. звіти — основне джерело авторове), теж за критичного ставлення до них (чого не помітно в автора) гублять частину своєї вартости. Річ у тому, що господарські звіти подавали самі тимчасові управителі - кредитори, що за них „майно розкрадалось“ (стор. 68), а, значить, покладати цілком на звіти про покрадене — теж небезпечно. Нарешті, останнє — розміри маєтку, залежно від змін власників, хиталися, а тому й тут треба було б обережніше підходити до аналізу економіки цього господарства.

На початку своєї роботи автор спиняється на історії м. Ямполь, подаючи, навіть, факти з воєнної історії, що аж ніяк ні до чого, коли йде мова тільки

¹⁾ Заг. відомості по краю автор бере так з друкованих матеріялів, так і з архівн. першоджерел — под. губ. правління, каз. палати, губ. чертьожної тощо.

про маєток. Зате ми нічого не довідуємося, наприклад, про маєтність Потоцького взагалі, її стан, місце та значення цього маєтку в усій маєтності власника.

Треба було б більше з'ясувати стан сільського господарства у краї, його систему й організацію під той час; тоді й самому авторові виразніше стали б типовість та особливості Ямпільського господарства.

Необережно автор підходить і до висновків, надто часто поширюючи, узагальнюючи їх. Наприклад, з того, що орендарка - кредиторка Ржепкова відібрала в селян землю, то разом з іншими фактами хижачької безгосподарности¹⁾, звичайно, мало було підстав говорити, що „відбирання землі поміщиками в селян у Ямпільському(!) районі можна вважати за явище дуже поширене“ (ст. 71). Можна було б навести ще приклади таких узагальнень, але звернімося краще до висновків безпосередньо зі стану маєтку.

Автор гадає, що за XIX ст. сталося чимало поступу в техніці маєткового господарства, „що можна ставити у зв'язок з виходом господарства з аграрної кризи“ (ст. 73). Не кажучи вже про те, що, взагалі, ні аграрної кризи в маєтку, ні виходу з неї — читачеві не змалювано, автор орудує такими аргументами, як от — надбання на 1830 роки с.-г. знаряддя на — 205 крб. 35 коп. (це в маєтку вартістю в декілька сот тисяч!) або як от те, що року 1826 плугів було 11, а 1836 — 9, з них „б, очевидно дерев'яних“ (стор. 73). Так само і з іншими показниками, як от худоба: року 1825 було 50, 1836 — 43. Де ж підстави твердити про „вихід з аграрної кризи року 1836“? (стор. 73).

Важливе питання про врожай, але на жаль, дані дуже бідні, — не скрізь є відомості про засів чи збір урожаю, а хитання в тих даних ніяк не слід вважати за абсолютно вірне й характерне, бо залежало воно в чималій мірі, як згадувалося тут і вище, від зміни керівництва, самої суті його. І, щоб „уявити пересічний урожай“, для цього по тому ж таки Поділі в автора були кращі й певніші відомості (стор. 76). Тут автор від себе нав'язує висновок: „кріпацька економія мала замислитись (було ж у цій економії кому замислитись над майбутнім її? А. К.) над питанням більшої продукційности господарства“ Звідки це? З урожаю? так сам 4—5 урожай не такий уже низький для тодішніх господарств²⁾.

Говорячи про окремі ділянки господарства, автор так само часто - густо робить необережні чи то безпідставні висновки. Ось, наприклад, виноградництво; тут автор убачає таке збільшення продукції, що „дає змогу ще більше інтенсифікувати виноградництво“? (стор. 77). Справді ж тільки перших років 1796 — 98 було зростання й кількості відер і виручки від них (треба ще не забувати про рух цін на вино), а далі ми не бачимо, щоб досягли рекордної цифри року 1798. Та й для самого автора повинно ж було це кинутись у вічі, й адже уся „все збільшувана“ інтенсифікація коштувала, нарешті, тільки... 39 злотих, або обмежилася придбанням машини за... 5 крб.

Так само автор заплутався, говорячи про млин, тощо. „Ці всі підприємства відволікали деяку частину людности від рільництва й, таким чином, вона являлась споживачем зернових продуктів“ (стор. 77). А де ж збут на зовнішній ринок, що про його високу роль так багато говорив на початку статті автор? Ще нижче автор говорить таке: „Крім того, панська економія значну кількість зернових продуктів, що не споживалось (підкресл. наше. А. К.), переганяла на горілку та пиво. Панський бровар і гуральня були пунктом місцевого збуту зернових продуктів“ (стор. 77—78). Чи ж автор забув про „працю на вивіз“ про те, що трохи вище говорив про пшеницю,

¹⁾ Даремно автор вважає, що кредитори „дивилися на майно, як на свою власність“ і тому розкрадали його (ст. 68), — власність не крадуть у самих себе. Про такий стан маєтку, авторові треба було пам'ятати.

²⁾ До речі, якого типу для свого краю було це господарство — велике чи середнє — ми не довідуємося, хоч вирішення цього питання має дуже важливі наслідки.

як відповідну до цього культуру? (ст. 74). Та й хіба власна броварня м. б. справді за „пункт місцевого збуту“ своїх же продуктів?— Переробка не є ще збут.

Тут ми, мабуть, маємо один із прикладів того, як дослідники на всякому об'єкті дослідження, незалежно від його питомої ваги в певному районі, шукають підтвердження явищ, помічених у господарським житті цілого краю. Мало в автора відомостей про такі цікаві ділянки господарства, як от млинарство (до речі, млини тільки перемелювали те збіжжя, що до того економія продавала безземельним селянам, а це ж не „пункт збуту“), гуральництво — скільки пропусалося хліба, ціни, прибуток, причини ліквідації гуральництва — не тільки ж через „відсутність лісів“ (ст. 79), а також броварництво та сукновальні. Так само обережно треба було б підходити авторові, розглядаючи ці підприємства, — в складі маєтку — вони одно, а здані в оренду — інше.

Отож, як переглянути ці статті прибутків (власне, їх уривки), немає підстав разом з автором за цим матеріалом приходити „до висновку, що першої чверті ХІХ ст. (згадаймо, що з 1806 р. — перерва в матеріалах. А. К.) підносяться статті прибутків, що зв'язані були з сільським панським господарством... А це не могло не вплинути на дальший розвиток панського господарства, оренда уступила місце власно-панській діяльності (ст. 83). Ми вже з'ясували, наприклад, справу виноградництва, а точнісінько так, якщо не гірше, стояла справа й з іншими ділянками господарства, що 1) немає в автора підстав говорити про „піднесення статей“ прибуткових у маєтку, 2) немає й „дальшого розвитку господарства“ (до 1839 року — не видно, а далі — немає й матеріялу і в автора), як 3) не можна довести, що ці статті в наслідок розвитку, чи як би там не було, перейшли до „власно-панської діяльності“. На стор. 83 автор разом із тим твердить, що маєток було зорганізовано так, щоб витягувати „з людности Я. маєтку, більше прибутків у формі чиншу“, а де ж перехід на власне господарювання? Очевидно, що такі протиріччя могли статися через те, що автор так таки й не уявив собі, яке ж справді було це господарство.

Нам здається, що „дослід над економікою та організацією панського господарства м. Ямполь“ (стор. 83) залишився без чітких висновків, невичерпаний, а почасті і з вини самого автора.

Далеко цікавіші відомості дальшої частини роботи — про людність, її повинності, заможність тощо. Особливо цінні дані автора про окремі групи за заможністю людности не тільки сільської, але й містечкової.

Ми вже не говоритимемо про такий підхід у автора, коли він, маючи дані про заможність окремих верств людности, зокрема містечкової єврейської, стверджує ототожнювання „єврейської“ й „торговельно-капіталістичної групи людности“ (стор. 95). Звернімося до селянства.

Отже й тут, простежуючи занепад добробуту селянства, зокрема заможніших його груп, автор гадає, що це зубожіння „входило в політику панської верстви протягом усієї першої частини ХІХ ст. задля власного накопичення та зародження пансько-власного господарства в формі аграрно-й частини, навіть, індустріально-промислової“ (стор. 95). Звідки такий висновок? Глибоко неправильний висновок зі стану селянства цього хижачького господарства поширювати на весь край (чи й ширше) та на всі типи господарства. Накопичення відбувалось по лінії зубожіння маси, а не заможних, бо ж ці особливо стають потрібні для „власно-панського господарства“ — тяглову силу давали заможні, а саме панське (велике, середнє) господарство не мало капіталу на придбання власних засобів виробництва.

Тут не доведено розвитку ні „аграрного“ ні, тим більше, „індустріально-промислового“.

Ми поминемо ще низку дрібніших зауважень і перейдемо до висновків. Ця робота, щоправда, робить зусилля дати свої висновки, обмежені тери-

торіально та хронологічно, але якість самих висновків та матеріал до них доводять, що не можна говорити про економіку кріпацького господарства. Його еволюцію взагалі й окремих типів його зокрема, не розв'язуючи таких проблем, як організація збуту — ринку й таке коло — маєток, кріпацька робота, техніка.

Одночасно це підказує дальшим дослідникам потребу обережно орудувати висновками, не узагальнювати легко їх, не прагнути обов'язково в кожному господарстві знайти ясні аналогії до всіх процесів у економічному житті краю; треба критичніш ставитись до матеріялу, дбати про якнайбільшу повноту його.

Автор сумлінно підійшов до свого матеріялу щодо повноти його обробки, і без синтетичної частини ця робота, безперечно, видатна, за нею може будуть ще праці, але якщо для південного Правобережжя XIX ст. це єдина така праця¹⁾.

Якщо ж ми пригадаємо наведену вище цитату І. Кравченка про завдання роботи, то мусимо визнати, що, можливо, через невдячний об'єкт дослідження, в цій праці такого завдання зреалізованим у повній мірі ми не маємо.

Ось цими працями вичерпується вивчення кріпацького панського господарства XIX століття²⁾.

Все ж усі названі праці дозволяють зробити низку висновків, в першу чергу. — методологічного характеру.

Перш за все можна констатувати, що історична думка нашого часу лише стала на шлях вивчення панського кріпацького господарства першої половини XIX ст. Труднощі тут величезні, робота вимагає багато часу та зусиль, бо далеко не всі ще архіви впорядковані та викриті; є й такі перешкоди, як зникання архівних фамільних фондів чи їх неповнота.

На підставі тих праць, що вже є з кріпацької економіки XIX ст., можна гадати, що поперше, до панського господарства ніяк не слід підходити, як до чогось однотипового, недиференційованого. Навпаки, дворянсько-поміщицьке кріпацьке господарство являє собою, принаймні, три типи — велике, (з лятифундіями) середнє та дрібне. Кожен з цих типів визначався сукупністю передумов, залежно від району (система господарювання, забезпеченість землею, робочою силою, система збуту тощо). Подруге, до вивчення панських господарств слід підходити відповідно до того району, в якому розташовано досліджуване господарство. Висновки всі загалом не можна поширювати на всю країну; особливості країни складуться зі спільних особливостей окремих районів.

Тому ми покищо можемо констатувати для України тільки перші спроби районного вивчення, власне, для Лівобережжя та Правобережжя.

Так само, потретьє, до кріпацького селянського господарства першої половини XIX ст. ми ніяк не маємо підходити, як до чогось однотипового; ми повинні й можемо шукати (в першу чергу в великому та середньому маєтку) диференціації серед кріпаків. Останнє, разом з вивченням панського господарства, вводить нас у розуміння самої реформи, як перспективи для цих господарств; вивчення стосунків селянства та панського господарства викриває також і антагонізми між паном та селом, подекуди — і в глибинах самого села і взагалі в кріпацькому сільському господарстві (наростання капіталістичних елементів в недрах панського господарства, тощо).

Почетверте, до вивчення маєткового господарства підходити, як до статичного — ніяк не можна; навпаки, залежно від еволюції народнього госпо-

¹⁾ Робота Барановича іншого характеру (див. його ст. „Студії цієї ж катедри“, т. I).

²⁾ Під час друкування цих уваг вийшло чимало ще праць — Клепацького, Степанівшиної, тощо; автор цих рядків видрукував статті — „Заможність селян-кріпаків вел. павозняного маєтку др. чверти XIX ст. на Полтавщині“ — ж. „Прапор Марксизму“, 1930, 2, та „До вивчення соціального оточення Т. Шевченка“ — зб. „Шевченко“, т. II, 1930.

дарства першої половини ХІХ ст. мусіло еволюціонувати й саме маєткове та селянське сільське-господарство. Виходить, що вивчати господарство певного панського кріпацького маєтку ХІХ ст., це, значить, вивчати його еволюцію. Протягом цієї еволюції в господарстві народжувалися й одночасно випадали окремі галузі господарства, як мінялась і їхня питома вага в господарстві. А тому слід досліджувати в господарстві еволюцію всіх боків його.

Поп'яте, для дослідника панського кріпацького господарства, під яким треба розуміти господарство — поміщицьке, власницьке та селянське, в більшій мірі тут, аніж у якій іншій роботі, виступають методи статистична та балансова¹⁾. Це передбачає необхідність відповідної спеціальної підготовки в дослідника панського господарства. Через залежність та відповідність життя маєтку до умов певного краю ми здобуваємо можливість дістати чи то корективи чи то нові певні дані до економічної історії першої половини ХІХ ст. (ціни на хліб, землю, робочу силу й т. ін.). Вивчення панського господарства дозволить нам побіжно розв'язати низку важливих питань — проблему ринку²⁾, робочої сили, росту чи занепаду продукційних сил, відповідність їх до виробничих відносин, господарчі процеси, які переживало кріпацьке сільське господарство ХІХ століття; нарешті, за дослідженням панських господарств ми дійдемо до нутра цих процесів, зрозуміємо саму реформу, характер експропріації 1861 року³⁾.

1. Звичайно, дуже цікаво вивчати кожне з названих трьох типів панського господарства, але братись за дослідження доводиться назалежно від типу їх. За всього того треба визнати відносно більше значення для науки досліджування саме великого панського господарства; його бо власники фактично в першу чергу „реалізували“ „реформу“ 1861 року; значить аграрне питання другої половини ХІХ та початку ХХ ст. у значній мірі виходить з характеру та передумов експропріації 19 лютого.

2. Ми не проводжуємо переліку цих моментів, зв'язаних з сільсько-господарською кріпацькою економікою ХІХ ст.; історик-марксист певно не раз відчував прогалину щодо цього в нашій науці.

Нарешті ще одно зауваження, що його, на нашу думку, потрібно підкреслити підчас вивчання матеріалів великого панського маєтку. Це те, що, мабуть, не так уже й доцільно вивчати самі маєтності, як такі — в розумінні заможности їхніх власників (а такий ухил, наприклад, мають праці В. Кашина та А. Насонова). Справді, яка рація глибоко вивчати маєтковий стан князів Юсупових чи Рєпніних, що мали маєтки по різних кутках кол. Росії чи України, були з'єднані тільки прізвищем одного власника? Не відкидаючи певного інтересу такого вивчання, ми вважаємо, що для конкретної мети — дослідження кріпацької сільсько-господарської економіки ХІХ ст. — це дасть дуже мало, не кажучи вже про те, як через це часто заплутується сам дослідник у гушавині маєтності з її різними системами господарювання тощо. Гадаємо, що в такому разі краще вивчати окремі маєтки чи вотчини, що й справді свого часу в певній мірі відбивали господарські процеси краю. Це доцільніше з погляду економії часу та в інтересах наукового дослідження й аналізу.

Такі уваги, на нашу думку, слід зробити, беручись вивчати панське сільське господарство першої половини ХІХ ст. на Україні⁴⁾.

1) Останній беремо за термінологією проф. В. І. Веретеннікова.

2) Наприклад, для низки районів порти південні та північні, всупереч поширеним твердженням, як щось реальне — не існували...

3) У зазначеній мірі для деяких районів остання полягала не в формі відбирання, а в формі накидання землі силоміць селянам (див. праці М. М. Тіхонова та В. В. Дубровського — співробітників катедри ім. акад. Д. Багалія).

4) З доповіді авторової на засіданні історичних секцій катедри історії укр. культури ім. акад. Д. Багалія (5/VI — 28 р.).

О. НАЗАРЕЦЬ

КРІПАЦЬКИЙ ТЕРОР НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ 40—50 РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ

У южноруссов редки были случаи, чтобы крепостной искренне был расположен к своему господину... Малороссы оправдывают пословицу: сколько волка не корми — он все в лес смотрит¹⁾.

Чільне місце серед реакцій кріпацьких напередодні реформи 1861 року спосідають терористичні акти. До них залучити годиться всі чинності кріпацької маси на безпосереднє застрашування суб'єкта кріпацького ладу зважені. Метода їх реалізації — фізичний вплив через ушкодження на тілі та вбивства, бодай і не здійснені, іноді ж руйнація господарського майна. Тепер говоритиму лише про форми фізичного впливу. Споріднені в намірі, вони на терені соціальних взаємин кріпацького осередку, через низку обставних моментів дають кілька варіантів ось у таких основних формах: 1) вбивство, 2) замах, 3) кари на тілі та 4) погрози („похвалки“).

Вбивства та замах — були прояви найлютішого гніву народнього, в такій мірі розбурканого кріпацьким ладом того часу, що, навіть, драконовський „Устав Благочинія“ в руках станового пристава затамувати його не спромагався. Це найвищий шабель, найінтенсивніша форма розгортання класових суперечностей кріпацького села, це вияв абсолютного антагонізму, що вибавити доценту свого об'єкта волів. Кари на тілі своєю метою менше радикальні не так рішучі в методі. Вони є тип антагонізму релятивного. Кріпаки — терористи, тут не хочять знищити представника владоущої класи, а воліють лише застерегти його порушувати норми взаємин, що їх традиція історична уклала.

Домінують кількісно вбивства та замах. За виучувану добу їх трапилося на терені Лівобережжя та Слобожанщини 31 випадок: 19 убивств та 12 замахів. На кари ж на тілі та погрози припадає лише 9 випадків²⁾.

І. Убивств усіх трапилося на зазначеній території протягом 40—50 рр. XIX ст. 19—5 на Полтавщині, 6 на Чернігівщині, 8 на Слобожанщині. На першому місці тут, як бачимо, стоїть Слобожанщина. Відбувалися ці акти досить одноманітно. Ось кілька найтиповіших.

На Охтирщині пастух поміщика Подольського Криворотченко зайшов до панських покоїв дати звіт своєму господареві про стан овечої отари. Панові зміст цього звіту не вподобався. Підвівшись з ліжка на лікоть, він схопив

¹⁾ Костомаров, „Две русские народности“, стор. 105.

²⁾ Нові поринання в гущі архівних матеріалів ще може винесуть дещо про історичний ужиток, але вже й над цим можна робити деякі висновки. Треба думати, що більшість матеріалів видобуто на світ.

пастуха за чуб і заходився бити його по виду. Пастух спершу захищався руками, а далі, „войдя в азарт“, вихопив з-під ліжка „железную скобу“, кинувся на пана й забив його. Мертвого він заставив меблями й пішов геть із покоїв. Не зважаючи на те, що пан кричав, що двірня вешталася скрізь по дворі, ніхто убивству не перешкодив. Молочниця в цей самий час заносила молоко. Заставши двері замкнені й за ними почувши панський зойк, вона мерщій пішла назад до кухні. Коли їй там сказали, що то можливо пан кричав, вона зауважила спокійно — „та хіба він кричатиме“? і лишилася байдужа до цього факту. Криворотченко з покривавленим обличчям ходив потім по дворі, спав у кухні на печі й до самого вечора ніхто не намагався його затримати. Убиває один, а співчуттям, як видно, користується у всіх кріпаків. Убиває, захищаючись безпосереднє від кулаків поміщика. Акт відбувається стихійно, без добору певних метод та знарядь. Треба сказати, що ухвала не даться безборонно панові до рук, коли він битиметься, давно вже перед цим існувала у Криворотченка, підсилена до того ж порадою відповідною тесляра Рапоти. (1843 рік¹).

Невпорядковано також, майже стихійно, відбувається вбивство поміщика Шапошникова. Коли поміщик, напившись, розпочав один із своїх дебошів (бив вікна в хатах своїх кріпаків, ганявся за мешканцями їх), кріпачка Оксана закричала з сіней до своїх братів: „Бийте його, острожника“. Схопила коромисло й сама кинулась до нього. Хлопці повалили його на землю й заходилися бити. Пан зрозумів, вихмелившись, що з ним твориться щось не зовсім безпечне. Напруживши всі сили та вирвавшись із кучі напосілої кріпачької молоді, подався в степ шукати порятунку. Біля річки, за кілька гонів від хutora, його знову наздогнано, бито, мордовано, поки не сконав. Убивці пішли на цілу ніч до сусіднього хutora справляти пущення. Лише ранком дізналась поліція про те, що пана забито. З признань довідуємось, що Оксана давно говорила з братом про намір убити поміщика, та змови остаточної не було, про методи акту не умовлялися. Кара відбулася несподівано, в афекті роздратування (1850 рік²).

Погодженіше та продуманіше було вбивство поміщика Кострова в слободі Новобілгородка. Костров сидів біля стола, спиною до вікна та вечеряв. Біля нього до послуг стояв льокай Кухар Куликів зайшов у цей час крадькома до кімнати „з дубиною в руках“ і вдарив Кострова ззаду по голові. Це було гасло. Льокай, що ото тут був, кинувся теж на Кострова, той почав відбиватись. Пориваючись утекти, поміщик вибився аж до сіней. Кушаки, що ним його хотіли задушити, порвав, откусив у Куликова „часть пальца“. Розпалені двораки, не зважаючи „на просьби о пощаде и напоминание Решетникову (лакей), что он вскормлен Костровым“, дістали віжки „задели его шею и затанули от чего он начал хрипеть, а Иванов закрыл ему рот тряпкой, и держал рукой“. Поміщик проте ж ще ворушився. Кухар тоді сів на нього, фурман здавив його ще дужче, а льокай сильніше зтяг кінці віжок. Поміщик дійшов. Намагаючись заховати кінці в воду, двораки занесли труп далеко в глуху вуличку й там покинули, сподіваючись на те, що вбивців шукатимуть поза межами садиби. Тут уже учасники заздалегідь умовляються про методи вбивства, про те як уникнути підозріння, розподіляють відповідно ролі між собою. Щоправда, дійсність увесь їх план порушує, причетність їх до вбивства швидко викривають. Та все ж обдуманість та попередня змова — є характерні риси цього акту (1843 рік³).

Ще менше афективності, але багато продуманості та завбачливості

¹) Харк. крайов. архів, канцелярія харк. губерні., 1855, № 83/110.

²) Харк. крайов. арх. канц. харк. губерні. 1850 р., спр. № 50.

³) Ibidem, 1843 р. № 7/14.

знаходимо у виконавців убивства поміщика Бурцева на Чернігівщині. Убито його 17 січня 1845 року, а довідуємося про це на три дні пізніше. З признань дізнаємось, що ще восени, 1844 року, повертаючись із міста додому, льокай Телюк, підсівши до селянина Герасименка, „уговаривал, как бы их господина убить“. За кілька день перед катастрофою на ту ж тему була розмова Герасименка з дворачкою Кукулевою. Цю розмову Кукулева перекажує так: „Спросив совета, каким образом убить господина, и говорил хоть бы из ружья застрелить его, но она отвечала, а кто же его застрелит? А он отвечал, а хоть бы и я. Та же ему на это отвечала, что у тебя есть четверо детей, худо им будет, то он сказал — хоть бы водкой опойть“. Сподіваючись, що, заливши горілкою поміщика, можна буде запобігти всякого підозріння „дабы подумали, что он умер от водки“, кріпаки одногосно пристають на цю методу згуби. Брало участь у ній три двораки та два селянини. Знало та сприяло — ще кілька. Увечері, проти 17 січня, змовники зібрались у хату до фурмана Телюка. Оскільки ще раніш ухвалено залити поміщика горілкою то льокай Телюк приніс із собою барильце горілки. Спершу, звичайно, випили всі по чарці горілки, „сделались все веселые, сняли икону, целовали оную каждый, клялись перед оною каждый в верности, не выдавать друг друга и никому не объявлять“. На жінку Телюка напав страх у цей час перед наслідками того, що скоїться. Просила чоловіка зрентися наміру, випроводжала й інших змовців з хати. Але один із них, кріпак Герасименко, „взявши топор лежавший в избе Телюка под лавкою и поднявши вверх сказал, что если кто не пойдет в комнаты к Бурцеву, то того он убьет топором“. Після цього товариство знову запряглося на вірність і зараз же взялося проводити в життя задумане. Послали перед себе льокай Телюка з папірцем учтиво до покоїв пана, де той мусів сказати „что это записка от жены“. Поміщик одімкнув двері своєї спальні, почав розгортати папірець та придивлятися до нього, а в цей час змовники кинулись на нього, витягли до залі та заходились заливати горілкою, що була тут аж у трьох пляшках. Далі кріпаки переконалися, що горілка — метода непевна, і пана задушили. Обмивши його та одягнувши в нову одягу, вони положили Бурцева на ліжку. Ранком оголошують усім кріпакам, що пан захворів, приготовляють сани, упаковують дорожні речі. Фурман Телюк у цей час ловить курку в панському дворі, відриває в неї голову, і кров спускає в пляшку. Лагодження оці всі тривають аж до вечора й лише увечері сани з мертвим паном виїздять на село Карачаловку. За кілька верстов від села труп скинуто з саней, сніг навколо стоптано полито кров'ю, речі розкидано, коні забрано, а Фурмана прив'язано до передка саней. Повна картина розбою. Незабаром, до цього ж села їхав кріпак Данько. Побачивши ось таку картину серед степу з відповідним стоном прив'язаного Фурмана, він швидко повернувся до свого села й покликав соцького та старосту. Всі засвідчили, що це розбій. Перші признання наповнено подробицями про ось таке нещастя. Здавалося, що терористам уже зовсім пощастило спекатися будь-якого підозріння, та кінець зіпсував медичний огляд трупа. Лікар відзначив дві незвичайності: обмите тіло по вбивстві та чистий одяг, що на ньому не було жодної плями тієї крові, що була так щедро розлита по степу. Це, звичайно, сильно вразило вбивців. Загнавшись на слизьке, вони не знали, як рятуватися і стали каятися¹⁾

За вивчувані роки ХІХ ст. терористичні акти останнього вигляду, мовляв, з м о в н и ц ь к о г о — найпоширеніше явище на лівобережній Україні, а ф е к т и в н і ж, виконані без попередньої змови, — рідкі, майже поодинокі. Під селянською стріхою, в челядницькій і поготів, широко народжувався того часу тип терориста-змовника, що обмірковано й стало брався преказати криваве

1) З фонду губернського предводителя дворянства Чернігівський крайовий архів.

застереження кріпацькому ладові, набравши на те і певної школи і виразної вправності. Останнього вигляду, змовницького ото, були вбивства на Чернігівщині: поміщика Віткевича — 1842 року, поміщика Гаувальта — 1844 року, Варавиної¹⁾ 1851 року, поміщика Гамзюкова — 1846 року, поміщика Яжевського 1857 р.: вбивства на Полтавщині: поміщика Гамалія — 1840 року, Ялового — 1845 р., Трущечникова — 1849 р., Марченка — 1860 р., поміщика Лещенка — 1852 р.²⁾ та на Слобожанщині поміщика Абази — 1842 р., пом. Розаліон-Сошальського 1840 р., поміщика Чертова — 1841 р., пом-ці Савич 1851 р., поміщиці Болдирьової — 1858 р.³⁾

Наміри забити поміщика, що не кінчилися з будь-якої причини задуманим ефектом, звалось за м а х а м и. На перешкоді стають, здебільшого в таких випадках, або невміння провести в життя плян убивства, або вдалий опір поміщика. Дідича Рубанова зовсім мав забити пастух Гущенко. В кошарі був лише один дворак Носач, що поставився досить байдуже до того, що за три кроки від нього на долівці кошари заносився ніж над паном. В найвідповідальніший момент поміщик спромігся схопити одною рукою ніж, а другою так удаło вдарити кріпака, що той злетів з нього. Настигли тимчасом льокай та приказник і забрали злочинця. У другому випадку маємо щось схоже. Дворачки-дівчата замовились забити свою поміщицю Кир'якову. Запросили на допомогу салдата Диченка. Уночі, коли поміщиця спала вони через вікно залізли до спальні й кинулись душити Кир'якову. Диченко душив за горло, дівчата держали за руки та за ноги. Проте поміщиця зуміла якось укусити Диченка за палець, — той пустився, а в цей час зчинили крик. Змовники розбіглись, не довівши до кінця свого наміру. Забули, навіть, пляшку із спиртом, що ним хотіли залити поміщицю⁴⁾. Теж саме знаходимо й у маєтку колезького секретаря Моркотунова 1851 року та пом. Рітера 1854 р. — на Полтавщині і в пом. Таранухи 1855 р., Замятіна — 1858 р. та Свірської 1852 р. на Слобожанщині⁵⁾.

Кілька фактів доводять нам і те, що не завжди терористи вміло брались до справи. Поміщик Писаревич, Глухівського повіту, подав до пристава каламарчика з рідиною в супроводі „об'явлення“, де він доводив, що кріпаки хотіли його отруїти. З признань виходило, що дворак Морозов отією „жидкостю“ кропив панового рушника та ворожив над ним. Сам Морозов свої вчинки пояснював лише бажанням привернути до себе пана, але судові органи поставились до цього скептично, хоч би й через те, що за кілька днів перед тим Морозов „вбежав в господские комнаты, произносил ругательства, схватил ружье и хотел застрелить барина, а другие слышали, как он жалел, что не застрелил его“. Заговорена вода за експертизою — „чистая безвредная“ довела протестанта до канчуків та заслання „в не столь отдаленные места Сибири“, зовсім не пошкодивши поміщикові⁶⁾. В такій же мірі невдало намагались отруїти кріпаки й поміщика Кандибу, в Золотоноському повіті⁷⁾. Невдало стріляв у свого поміщика Лосева льокай Чебурдаєв, на Слобожанщині 1852 року. Заюдіяв йому незначну рану, а сам потрапив на каторгу⁸⁾. Невміло також стріляно й у поміщика Гриневича, на Полтавщині.

¹⁾ Чернігов. крайов. арх., канц. губ. предв. дворян. №№ 377, 605, 561, 378, 776.

²⁾ З фонду полтавського губернського прокурора за відповідні роки, справи „О происшествіях“ — Полтавський крайовий архів.

³⁾ Харк. крайов. арх., канц. харк. губерн. 1842 р. № 169/46, 1841 р. № 1730, 1858 р. № 320/82. Про Роз.- Сош. та Савич — Ленінгр. істор. архів Департ. пол. испол. №№ 224 та 582.

⁴⁾ Харк. крайов. архів, канцелярія харк. губернатора, 1846 р. № 26, 1843, № 114.

⁵⁾ Харк. крайов. архів, канц. харк. губерн. 1855 р. № 1, 1858 р. № 98 про Свірську Деп. пол. испол., 1852 р. № 798.

⁶⁾ Черн. крайов. архів, канцелярія черн. губернатора № 2288, 1853 р.

⁷⁾ Полтавський крайовий архів, фонд губернського прокурора „О происшествіях“.

⁸⁾ Харк. крайов. архів, канцел. губ. 1852 р.

Заряд був картечний, але поміщика лише злегка поранено. Не зумів отруїти свого пана і кріпак Травенко¹⁾.

Не всі замаху відбито і в офіційних документах. Пояснюють це намаганням поміщиків заховати від суспільности кострубаті моменти в житті свого маєтку. „Из собравшихся редко кто избежал покушения на жизнь со стороны крестьян или дворовых, но большинство считало нужным молчать, видя в отношении таких случаев не только что-то позорящее, но и опасное для сохранения помещичьяго авторитета“ писав Волконський про своїх колег на півночі²⁾. От це бажання: „сохранить помещичий авторитет“ натрапляємо й у наших документах. Так приховав поміщик Бурназі намір своїх кріпаків побити його. Поміщик Кир'яков потаїв той випадок, коли за ним ганявся з косою його кріпак. Про замах на поміщика Польського, на Полтавщині, 1835 р., довідується влада аж 1854 року. З тих же мотивів потаєної „похвалки“ на поміщиків. В дійсності їх було дуже рясно, либонь, а в матеріялах збудуємо їх не густо.

З наведених фактів можна пересвідчитись, що форми антагонізму абсолютного — вбивства та замаху, технічно були ще не достиглі, недосконалені. Учасники не завжди досягають наміченого, хоч і дорогою ціною спокутують це потім. Перед нами ще первопочини справді усталеної форми боротьби, розпорошені, розрізнені.

II. Кар на тілі, як проявів антагонізму релятивного, в наших матеріялах маємо чотири випадки на йефектніші: кара камергера Базилевського на Полтавщині, та поміщика Ковальчука на Слобожанщині. Афективністю та неорганізованістю найбільше позначено другий випадок. Поміщик Ковальчук у клуні, на молотбї ударив ціпком молотника Корнія Ходока. Цей зчепився з паном руками. Брат його, Антін, заходився допомагати йому з ціпом у руках. Поваленого на землю пана він кілька разів ударив по ногах ціпом. „Со стоном и слезами“ плазував із клуні Ковальчук на тік, де просив віднести його до покоїв. Разом з тим він дорікав Ходокам за каліцтво (йому перебито гомілки). Кріпаки допомоги панові не подали, а на дорікання відповідали: „Коли б ти, пане, не бив Корнія, то й ми з Корнієм не били б тебе“. Вважаючи себе за вимушених на ось такий вчинок, кріпаки „требовали от помещика клятвенного обещания никому не говорить о случившемся“. Ковальчук, поки був у руках кріпаків, обіцяв нікому про це не говорити, але, діставшись до покоїв, він негайно посилає по справника, і через ніч протестантів уже заарештовано³⁾.

У такий же спосіб закінчилася й катастрофа в маєтку камергера Базилевського, хоч тут до справи брався гурт більш організований. Відомо, що в каранні Базилевського брало участь шість чоловік, а саме: бореитор Коваленко, льокай Сірик, камердинер Демченко, Фурман Гаврильченко та економічні писарі — Пастернак і Прокопенко. Вони „единодушно предположили высечь его, Базилевського, чтобы дать ему почувствовать, как тяжело им переносят подобного рода жестокость“. На 2 серпня, 1849 року, поміщик заготував у своїй кімнаті „страшное количество“ різок для чергових „жестокостей“, та його випереджено: о 1 годині вночі, коли поміщик уже лежав у постелі, до його кімнати зайшло цих шість змовців. Вони „спрашивали его, до какого времени он будет продолжать над ними жестокость и за что намеревается опять завтра сечь их“. Базилевський, почувши недобре щось у цьому допиті, запевняв, що нікого з присутніх він не збирався бити, і запобігливо запитав „чего им нужно, он готов всех удовлетворить“. Кріпаки, про те, почали підступати до ліжка, не зважаючи ні на які улесливості. Пан тоді

1) Полт. кр. архів. Губер. прокурор. „О происшествии“ за відповідні роки.

2) „Условия помещ. хозяйства при крепостн. праве“, Див. про це в Игнатовича „Помещ. крестьяне“, стор. 326.

3) Харк. крайов. архів, канц. харк. губерн. 1848, № 26.

хаміль - хаміль та до вікна, щоб утекти. Але тут його схоплено, виведено до залі, розложено на підлозі й покарано. Двоє тримало, двоє било, а двоє дивилось та порядкувало. Розправу провадилось доти, доки поміщик не почав знепритомнювати. „Сделали мне бесчеловечные побои и привели меня в ужасный страх, почти до безчувствия“, подавав відомості про свої переживання цієї пам'ятної ночі камергер Базилевський. Побачивши, що панові погано, розпорядчик Прокопенко припинив езекуцію, дозволив Демченкові принести чарку горілки та привести пана до притомна. Давши побитому трохи оговтатись, змовники примусили його написати їм розписку в тому, що нікого більш не каратиме, не говоритиме нікому про нічну подію та не віддасть нікого з учасників у салдати. Пан згодився. Ось текст цієї розписки, що написала її тремтяча рука камергера: „Что я впредь людей моих не буду наказывать ни за что и никому никаких обид не буду чинить по мой гроб, в чем провинится — в стан представит, в солдаты не могу отдавать, никому не скажу — ни жене, ни сыну, что меня ночью в два часа наказывали“. Трохи масна та пожовкла, захована тепер у товщах грубої справи губернського правління, вона свого часу справила сильне вражіння на урядовців. Релятивний у намірах, цей акт терористичний був найвизначніший у своїх наслідках, окупивши ото і салдатчину, і каторгу, що її зазнали виконавці¹⁾.

СЕРЕДОВИЩЕ

Звериная кровожадность в целом народе, как и в отдельном человеке, вызывается слишком сильными причинами, отчасти временными, чаще долго и постоянно действующими²⁾.

I. „Не имею средств чем избавиться от причиняемых помещицей побоев только остается хотя самой задавиться или барыню задушить“, відверто визначила дворачка Знаєнкова логіку тих обставин, що штовхали кріпака на терор. Позбавлений права зараджувати лихові через Державно - юридичні інститути, особисто гноблений кріпак часто й густо ставав перед альтернативою, або самому покінчити з життям, або суб'єкта „причиняемых побоев“ вибавити. Кріпацтво довголітнє та відповідний лад державний найбільше уможлилювали вихід із ситуації тяжкої в бік першої з них, пасивної, еволютивно негативної. „Она лучше утопится, чем так жить“ вважала кріп. Сукачева, коли пані бивши вивихнула їй руку, і далі реалізували свою думку. Цих негацій процесуальних фонди губернських архівів дореформених відзначили немало: десятки повідомлень під рубрикою „скоропостижно умерших“ знаходимо про це в фонді губернського прокурора. Лише крихтами розпорошено, серед отих ознак розпачу клясового, справи. де відзначено акти селянського наступу та боротьби. „Эти старался я собрать не столько ради славы бесславных, сколько для изучения того старого пережня из которого возникла и возникает новая жизнь“³⁾ мимохить згадується тут слова Кулішеві, щоправда з другої нагоди сказані.

II. За приводи до убивств, замахів та кар на тілі з розглянутих справ правили особисті утиски, мордування та образи кріпаків з боку садибної адміністрації — в 35 випадках і лише економічне незадоволення — в одному випадку. „Убийствами и избиениями реагировали крестьяне на личный гнет, чем бы он ни был обусловлен в общем режиме помещья“⁴⁾.

¹⁾ Полт крайов. арх. губернк. правління 1850 р., № 367. Див. також у Семевськ. крестьян. воп., II т. і у Аргунова, арх. ист. тр., т. III та в Герцена, „Крещенная собственность“.

²⁾ Д. Мордовцев, „Гайдамаччина“.

³⁾ Кулиш П. „История воссоединения Южной Руси“, том II.

⁴⁾ Пичета, „История крестьянск. волнений“.

Поміщик Подольський, на Слобожанщині, розводив у себе на хуторі племінних овець, очевидно шпанку, на вовну якої тоді був чималий попит на наших ринках. Ще невеличку, на той час, отару пас дворак, дев'ятнадцяти років, Кибітченко. Від недогляду, либонь, а може від пошестей, що того часу міцно прижилися в наших степах, здох один породистий баран. Докладаючи про це панові, Кибітченко заробив на полисні, грізні окрики та погрозу „шкуру спустить“, коли здохне ще один баран. Та вже так пішлося пастухові, що й другого дня вранці йому треба було йти до покоїв з оповісткою про втрати в отарі. Кибітченко задалегідь знав про неминучу бійку, та разом з тим він ішов з твердим наміром не датися безборонно до рук. Коли поміщик учепився йому знову у чуб, то, захищаючись, він його забив¹⁾.

Поміщик Абаза суворо ставився до своїх двораків, зокрема, до пастуха Бриля. Ще коли той був хлопцем, посилалося його кілька разів на стайню й там бито. Проїздивши одного разу степом і помітивши, що пастухи відпасують ярий хліб, Абаза накричав на них і загрожував їм увечері хльостом. Бриль не міг цього стерпіти, узяв чабанський ніж і пішов на засідки проти пана в чагарі, умовивши товаришів допомогти йому за потреби. Розслідування відзначило такі признання сусідів дворян: „никогда не был наклонен к взысканиям с жестокостью... управлял крестьянами своими более с кротостью и снисхождением“. Проте, Перовський, тодішній міністер внутрішніх справ, не повірив, щоб „одна угроза могла побудить к совершению столь важного злодеяния“, а свідчення двораків стверджують його сумнів: „он, взыскивая за неисправность, делал иногда (?) наказания телесно розгами“²⁾.

Дворак поміщика Кострова „питая на него злобу за жестокое обращение, месяц тому назад, изыскивали способы отомстить помещику“.

Поміщик Ковальчуков, мовляв, один із свідків, уживав різних кар для порядку в маєтку, уникаючи лише „непозволительных“ та посилав до стану, де провинників „подвергали полицейскому исправлению“. Не завжди це давало бажані наслідки й не завжди наряди поміщика виконувалось. Ковальчуков на провесні доручив кріпакові Губренкові купити хворосту, а двом іншим, Ходаковим — відвезти дрова та боршно до Харкова на квартиру паничів. Замість того, щоб виконати панський наряд, ці селяни попростували до міста заробити собі хліба, бо в них була скрута на нього. Запрохані наступного дня до панських покоїв, на запитання — чому не виконали наказу, відповідали „так“. Поміщик визнав це за грубіянство й кинувся з кулаками на неслухняних. „Ударивши по несколько раз своеручно обоих нас по лицу, прогнал на работу“, доводять брати Ходакови в тимчасовому відділі. Згодом Ковальчуков зайшов у клуню, де саме молотили озимину на засів. Зауваження Ходакових, що тут працювали, ніби жито вогке і його важко молотити, поміщик визнав за нове грубіянство. З ціпком у руках він кинувся відновляти дисципліну, але в клуні кріпаки себе вже не почували так безпорадно, як перед тим у покоях, і дали відсіч. В наведених актах особисті образи кріпаків на тлі скрутних економічних обставин були за те середовище, що викликало терористичну реакцію.

У своєрідних обставинах вистиг терористичний акт на хуторі поміщика Шапошникова, на Слобожанщині. Мавши під своєю орудою хутір із двох дворів, поміщик жив без сім'ї, без власного будинку, зовсім відлюдно. За помешкання він використовував хати кріпаків, харчувався з їх столу, столувався лише

¹⁾ Харк. крайов. архів. канц. харк. губерні. № 7, 1843 р.

²⁾ Ibidem, 1842 р., № 169 (46) евфемізм „иногда“ викликаний „пристрастием“ допиту. Справник у Кир'якової насамперед одшмагав свідків, а потім уже брав признання (Спр. № 114, 1843 р., канц. харк. губ.) Дивись про це ж у Любавського — „Русск. уголовн. процессы“ та у Михайловського „Преступление и наказание“.

з селянами своїми, чи то ходив на сусідні хутори. „Панич“ (так його звали кріпаки) не був від того, щоб брати участь у селянських розвагах, бенкетах тощо. Очевидно селяни не заперечували, дарма, що, напившись, він робив велику шкоду в хатах своїх компаньйонів, — бив вікна, посуд, валяв комин, кидався на людей. Старі Русакови та Клочкови (кріпаки Шапошникова) при звичаїлися вже до цього й дарували паничеві його поведження. Та не така толерантна молодь була до бешкетів пана — постояльця. А ще більше через те, що він жіночу частину її перетворив у своїх одалісок. Особливо тяжко почувала себе наймолодша з них — Оксана Клочкова. Їй заборонялось зовсім ходити до сусідніх хуторів, зустрічатися з хлопцями, вона мусіла сидіти весь час дома й бути за об'єкт дурисвітства майже завжди п'яного пана. Синяки на тілі в неї не сходили. „В день заговен на великий пост, перед вечором, господин его Шапошников в избе крестьянина Сафрона Русакова, с ним Русаковым, женою его, сыном Архимом и дочерью Мариною, отцом его, Клочком и сестрою Ксениною пили водку“, свідчить молодий кріпак Клочко. Ото так святкував поміщик пущення. Пізніше, із старим Русаковим він вирядився на хутори сусідні діставати сир на вареники та по горілку. Там, звичайно, пили і Шапошников повернувся назад зовсім п'яний. Дома він натрапив на те, що найменше терпів — у кріпацької молоді гостювали хлопці з сусіднього села. Він кинувся зганяти зло на Оксані. „Баряя пришел с хутора Грицына, по обыкновению, поссорился с ней, ругал, бил и гонялся за ней“. На цей раз вона вирішила помститися, і закликала на допомогу своїх товаришів; акт відбувся.

„В России рабство, в том смысле, в каком оно существовало в прочей Европе, не бывало... Там человек принадлежит человеку, тут принадлежат одному, и то с законными ограничениями, только рабочие силы другого... Человеколюбивейшая политика, обеспечивающая продовольствие народа... Семейная патриархальная власть с подчиненными“¹⁾, віщує один із тих, що обертався серед тодішньої кріпацької дійсності на Слобожанщині й не хотів її бачити. На підставі попередніх актів легко зрозуміти, як мало відбила казенна місцева преса нашу дійсність. „Хто не звик правди поважати, той завжди ласий панувати“, каже народня примовка. „Сравнив наши законы относительно власти господ над крестьянами с законами Рима в самое цветущее время его, какое найдем преимущество в нашем отечестве? Рассматривая сие, славные законы древности, читая писателей их, часто с хладнокровием повествующих о происшествиях и поступках господ самых безчеловечных... — благодарить должны провидение, что родились в стране, управляемой законами человеколюбия, и лишь по преданиям чуждым знаем о сих происшествиях“²⁾ доводить ще один публіцист про облудність офіційної преси отієї та про те, що то за різні були речі — казенне світосприймання та сама дійсність життява. З цього приводу хочеться згадати слова пісні народньої: „Уже тепер правда у панів у темниці, а щира неправда — з панами в світлиці“.

„Про семейную и патриархальную власть с подчиненными“ знаходимо чимало вказівок і в признаннях учасників убивства поміщика Бурцева. Кукіль доводив: „Высек меня три раза плетью, начиная с великого поста по день смерти его (17 січня) дал ударов два раза по двадцать пять, а третий раз — и сверх того, часто бил меня кулаками и палкою, где попавши“. Селянин Лушай свідчив: „Наказывал многократно розгами и плетью больно“. Селянин Гарасименко: „Наказывал больно два раза розгами и один раз плетью без всякой моей вины“. Так само свідчив майже кожен, на кого поширився поголовний трус у цьому маєтку. Крім того, відзначено низку надуживань у царині

¹⁾ „Харк. губерн. ведомости“, 1856 р., стор. 275.

²⁾ Грибовський, „О состоянии кресгьян господских в России“, Харків.

панщини та відбутків кріпацьких. Дурисвітства над вісьмома кріпаками, особливо над Ликерою Куйбідю, поміщика Гоувальта викликало терористичний акт, і в його садибі. „За несправности, в особенности дворовых людей, подвергал наказаніям, но более словами, иногда палкою, с которой он обыкновенно ходил“, свідчить про поміщика Віткевича повітовий маршал з Чернігівщини, але це „иногда“ так акуратно („в домашнем быту любил аккуратность“) провадилось у життя, що кухареві Сидоренкоові, лькайові та столяреві цього пана воно стало нестерпуче, і вони змовились забити його¹⁾. „Терпели взыскания от барыни своей, которой трудно было угодить работой“ і двораки Варавиної, що потім убивством поклали цьому край²⁾.

Одвертий самовидець цієї дійсности того „человеколюбия“ дворянського полковник Правдін, у листі чернігівському губернаторові писав: „Проезжая в Киев на богомолье, я остановился на некоторое время в местечке Бровах. Имея и в старости страсть к любознательности, я обласкал хозяина постоянного двора и из откровенных его разговоров, подтвержденных и другими лицами, к крайнему удивлению, узнал, что здесь совершаются такие чудеса, каких нигде (?) в великой России не случалось мне слышать. Помню, однако, что за пятьдесят лет, в молодости моей, я слышал в Бровах же, что тут совершались ночные разбои, а теперь совершаются разбои даже днем, именно потому, что земская полиция им покровительствует. Приведу ближайший пример: по единоголосным отзывам, в Броварах проживает какая то вдова, капитанша Горячева, женщина жадная, корыстолюбивая и в высшей степени свирепая и безчеловечная. Она поступает с крестьянами хуже, чем делают в Америке с неграми - невольниками, а в случае жалоб — отделяется подарками местному становому приставу. Потом опять принимается за свирепую жестокость, а когда сама устанет, то палачем у нея служит ключница, называющаяся ее племянницей. Говорят, что в прошлом году Горячева продала кому-то за высокую цену большую часть своего имения. Но сверх полученных через то выгод вздумала извлечь и от хлебопашества те же выгоды, какие прежде получала от работы всех крестьян. Поэтому изнуряла и мучила остальных людей“³⁾. За об'єкт „любознательности“ Правдіна була власниця кількох родин кріпацьких до продажу і однієї — потім. „У нас бьют всякого, кто даст себя бить“, — оцінював дореформену дійсність один із високопоставлених урядовців. Сам вінценосний орудар „битої“ країни „незабвенный“ М. І залишив хоч би такий перл „человеколюбия“ в одній із резолюцій: „Винных прогнать сквозь тысячу человек двенадцать раз. Слава Богу смертной казни у нас не бывало (!) и не мне ее вводит“. А із свідчень старого юриста Ровинського знаємо, що вже після 500 — 1000 шпичр. людина, спина якої перетворювалась в „кашу“, вмирала⁴⁾.

Який широкий відгомін знаходило це там, де „усердие все превозмогает“, у тієї самої „земської поліції“, що потурала на панських садибах „розбоям даже днем“, свідчить одна справа полтавського губернського прокурора з того часу. Наводжу уривок з неї: „При взыскании с государственных крестьян податей, как оказалось, производили над неплательщиками ужасные, тиранские, противозаконные наказания, а именно: многих голыми коленями ставили на гречиху, других наказывали по голым подошвам ног терновыми в пол вершка палками, не разбирая возраста, даже старых людей, иные же в зимнее время

¹⁾ Чернігівськ. ковайоох. канц. черн. губерні, № 605, 1842 р.

²⁾ Там же, № 561, 1851 р.

³⁾ Чернігівський крайов. Арх., канц. черн. губерні, „отчетн. стол. № 28, 1852 р. підкреслення мое

⁴⁾ А. Г. Тимофеев, „История телесных наказаний в русском праве“. Дивись також Корс-ленка „Русская пытка“, „Русск. Богатство“, 1912 г.

водили по замерзшей земле и разбивали до крови зубы, что некоторые через побои умирали...“¹⁾). Відповідь на такі адміністративні „заходи“ найпророчистіше, хоч і мало конкретно, формулював „арестант“ Костиря Тарас, побитий канчуками на Полтавському плаці. Погрожуючи кулаками у сторону „присутственных мест“, він сказав: „памятатимете ж ви канчуки!“²⁾

40-х та 50-х р. р. XIX ст. — доба розгортання перед сільським господарством нових товарових перспектив, з чужоземними ринками пов'язаних. Велика маєтність, що безпосередньо на ці ринки важила, так перешиковує та переустатковує себе, щоб якнайповніше від цих перспектив зачерпнути. Акумулятивні наставлення найдужче опановують свідомість орударя її й він усіма силами намагається господарство своє перевести на рейки буржуазного підприємства, мовляв, „хлібної мануфактури“. Дрібну маєтність найменше ці перспективи зачіпали. Орієнтуватись їй доводилось на внутрішній ринок, що на той час іще, в таких глибинних районах, як Лівобережжя не зазнав великих змін, ознаками „мертвої хитняви“ в цінах позначавшись. Пересидіти отаку несприятливу „дошову годину“ на ринках дрібна маєтність змогла б: виробні потреби її, потреби споживні поміщика дуже мало вдовольнялись через ринок. Та це тільки в тій частині організаційного наставлення, що стосувалася до споживних потреб власника, чито виходила з глибин економічного життя самого закладу. Велику ж частину його видатків становили гроші, що йшли на сплачування гіпотечних заборговань. 40—50-х р. р. XIX ст. — доба масового закінчення термінів різних застанов у місцевих та центральних державних гіпотечних закладах. Повинність виплати відсотків та пня поборгованого капіталу стала виразно перед дрібною маєтністю; а за нею ще виразніше звисала погрозна примара авкційного молотка. Запобігавши їй, орудар дрібної маєтності всю силу свою та снагу господарчу скупчував з мусу на товаровій проблемі. Більше виготовити й більше продати, далі продовжити час своєї ілюзористичної незалежності, зберегти право, бодай формально, вважатися за душовласника.

Омана хоч би формального „душовласництва“ штовхала його на щораз дужчу заповзятливість „душопригонича“, чи то, просто, пригонича-посіпаки „його величності“ державного капіталу. Що примарніше стає його право дідичне, володарне, то наявніша та реальніша робиться його постать господарна в маєтності І це в той час, коли ціни на хліб на середових ринках і геть то не відповідали тим „повинним“ цінам, що диктували гіпотечні виплати, що на цей час за ціновитвірний фактор правили в цих маєтностях. Недосталу ціннісну якість треба було надолужити речевою кількістю. Але перед дрібним поміщиком повстала ще одна прикра „несподіванка“. Тодішне трипілля на Лівобережжі, через свою заскнілість та деградованість взагалі не розгортало широких виробних перспектив. Дрібна ж маєтність перебувала й тут у найодміннішому стані. Основний капітал її кількісно був надзвичайно малий, „морально“ ж нікчемний. Годі шукати тут будь-якої машини, будь-якого засобу культурного. „Бутеноппи“ існували не про них, сільсько-господарські товариства та їх видання були для них щось „тогобічне“. Головний, коли не виключний, актив виробного процесу цього господарського осередку становив кріпак, за валовий прибуток правило те, що приносив кріпацький „горб“. А як цей „горб“, нічим путнім не озброєний, приносив замало, то з його здиралось і те, що він „носив“. Це було царство „драпіжницької“ політики господарної, переступання меж усіляких мінімумів, не тільки виробних, а, навіть, і біологічних. Угрюм-Бурчуевський, російсько-український „макрокосм“, з його принципом „разорю, не потерплю“, тут, либонь, мав свій найопукліший

¹⁾ Полтавськ. крайов. арх., полт. губерnsk. прокурор, 1846 р.

²⁾ Ibidem, канцеляр. черніг., полтавськ. та харк. ген.-губернатора.

відбиток, свій довершений „мікрокосм“. Продуцента цього останнього „даже по наружному виду можно было сразу отличить в толпе других крестьян, он был и испуганнее, и тоще, и слабосильнее, и малорослее. Одним словом, в общей массе измученных людей, был самым измученным“¹⁾.

На п'ять родин кріпацьких поміщика Атрешкова, Константиногр. пов., біля двох тільки позначено по парі волів, решта ж має лише „плетенную избу и свинью“, або „1 корову и 4 овцы“ без хати. У поміщика Коробки, таки з того ж повіту, власника трьох родин кріпацьких, члени однієї з них „живут во дворе и ничего не имеют“, а біля других двох стоїть припис: „изба — 1 и свинья — 1“.

Описуючи ж майно поміщика Селіхова урядовці проти прізвищ 4 кріпаків приписали „крестьянского имущества не имеется“. Поруч із тим у списках кріпаків маєтностей середньої заможности (100—500 кр. душ) натрапляємо на родини, що мають по 5 пар волів, 2 пари биків - тритяк, 3 корови та 3 телят, або — по 4 пари волів, 2 биків, 6 корів, 2 телят та 24 овечки. Власників же 2 пар волів знаходимо таки рясенько²⁾. В описах козаких дворів у графі „имущество“ іноді перелічено такі назви: волів — 6, коней — 2, вітряків — 2, часто волів — 4, коней — 1. Заможність першого позору кваліфікують переписувачі урядові „достаточную“. другого — як „посредственную“. Власників же однієї пари волів і нижче вони залічують до стану „бідного“³⁾.

Отож, виходить, що серед кріпаків дрібної маєтності годі шукати „достаточных“ мало ймовірно буде надібати серед них таких, що наближались б до стану „посредственного“.

У масі своїй це тип селянина „бідного“, або, сказати б словами фон-Гуна, „беднейшего мужика“, себто наймита, павпера.

Процес павперизації на цій ділянці українського кріпацького села досяг своїх потворних розмірів. Звироднілість економічна, ба фізична, загрожувала пожилцям її. Основне джерело життєвих спромог селянина Лівобережжя — земля, не кажу вже про реманент — було заказані кріпакові дрібної маєтності. Забезпеченість їх землею не розбігається з кількістю реманенту: „в Полтавской губернии в таких имениях (дрібна маєтність) наделено землею было только 7% крепостных, в Черниговской — только 15%“, каже проф. Ігнатич⁴⁾.

Не безпідставно писав Ю. Самарин: „... в общей массе дробление имений ниже известной точки неразлучно связано с упадком благосостояния крестьян“⁵⁾ себто з їх павперизацією. Повна безперспективність економічна, цілковита безпорадність соціальна темною запоною обгорнула свідомість їх і над цією зубожілою, деморалізованою „власністю“ дрібної маєтності, що забула минуле і втратила майбуття, непогамована і необмежена виступає сваволя „сірячкового“ орударя її. Позаекономічний примус виступає тут над усякі норми. Із списків суджених за жорстоку поведінку переконаємося, що найбільше сюди заносилось прізвище власників дрібної маєтності. По Лебединському повіту судилося 12, по Куп'янському — 7, по Богодухівському — 10 чоловіка. Найбільший власник із них — це був поміщик Богодухівського повіту, що мав 73 ревізьких душ кріпаків, а решта — то по 3, то по 5, то по 17, то по 31 душі⁶⁾. Із „Ведомости золотоношского земского суда об имениях подвергнутых опеке“ передсвідчуємося на тому ж: „Губернский секретарь Иван

¹⁾ Никитенко, „Записки и дневник“, I т. Про економічні обриси маєтності дрібної автор-подасть розвідку.

²⁾ Полтав. крайов. арх. Константиногр. двор опека, 185 Ор., № 65, 1849 р. без № - ра, 1850 р. без № - ра, 1841 р. без № - ра.

³⁾ Полтавськ. крайов. арх. „Перепись Малорос. казаков...“ 1835 р.

⁴⁾ Историк - Марксист, 3 кн. „Месячина в России...“

⁵⁾ Ю. Самарин II т., стор. 56.

⁶⁾ Харк. крайов. архів, канц. харк. губерни., 1849 р. № 429/205 т. I.

Иванович Бокий. За неблаговидное и нескромное Бокия и жены его с крестьянами своими обхождение, Золотоношского уезда, в селе Васютинцах, крестьян мужского пола — 3 души да пахатной и сенокосной земли — 69 десятин. Доходу получает ежегодно от 10 до 12 рублей серебром“. А поруч прізвище капітана Дехтенка, що мав 21 ревізьку душу. Із Пирятинського повіту в списках позначено прізвища дворянського канцеляриста Прохоровича — власника невеличкого хутірця, колезького регістратора Ковалевського — власника 3 рев. душ кріпацьких та колезького секретаря Маслова — власника однієї рев. душі. Попали вони до списку „по случаю производившегося над ними дела за жестокое обращение с крестьянами“. По Кобыляцькому повіті з такої ж нагоди наведено прізвище поміщика Кащенко — власника 22 рев. душ, по Хорольському — Онищенко — власника 6 чоловік кріпаків¹⁾ і т. ін. Найбільше схильна була дрібна маєтність і до порушень норм права громадського та державного в світі околишньому. Списки „под судом и следствием состоящих“ перед виборами, позначають прізвища здебільшого власників не вище 100 душ кріпацьких. З поміщиків Охтирського повіту судилося — 66, справи їх були або в повітовому суді, або в губернській уголовній палаті; п'ятеро з них мало щось по 100 душ кріпаків, а решта — менше, ніж по 30. Старобільський повіт дає такі цифри: суду підлягали 46 поміщиків, і всі вони не мали більше ніж по 38 душ кріпаків, лише один колезький асесор Суханов мав — 145. Стан робітної сили кріпацького вирібного осередку укладався на рівнодійній панського зволення, звичаєвих норм, від громади кріпацької підпіраних, та державного втручання. Другий чинник, сказати б, стержневий, майже зовсім був відсутній у житті дрібної маєтності. Годі тут шукати „громади“, годі тут на наступницькі форми у взаєминах із панською садибою сподіватись. Діє тут панська сваволя, що ото на жодні норми, навіть, права державного та цивільного не вважала. Отож, що їй було примарне право звичаєве, оті традиції життєві, виразно ні від кого не підперті? Під затулою носія та „боронила“ законів державного „благочиния“, „самочиние“ діичне дрібної маєтності було безмежне й саме воно здебільшого визначало долю кріпацької людности.

Як на те ж, ці поміщики здебільшого сиділи у своїх маєтках і господарювали. Отже, вони були добре знана реальність у кріпацькому житті маєтку. „Абсентеизм был особенно распространен среди более или менее крупных помещиков, тогда как мелкопоместные поневоле должны были жить в своих имениях и держатъ своих крестьян на барщине“, стверджує це один дослідник²⁾ Невеличка аналіза деяких відомостей про поміщиків Сосницького повіту, на Чернігівщині, довела нас до таких цифр: абсентеїзм дрібного поміщика напередодні реформ сягав там тільки до 6%, а середніх поміщиків — до 42%³⁾.

„Мы же постоянно сидим дома и ничем более не занимаемся, как не благодарным хозяйством“, свідчить за себе в листі один із власників дрібної маєтності на Полтавщині⁴⁾. Виходить що той, хто найбільше схильний був порушувати будь-які норми взаємин між кріпаками та паном, завжди перебував у своєму маєтку, завжди обертався в гущах кріпацьких і нічим не був погамований у праві своєму ламати межі свого та селянського⁵⁾. І то вже була справа кріпаків якось сваволлю панську затамувати „Произвол пана вызывал произвол гайдамака... Но произвол пана говорил, что он вовсе не произвол; он называл себя правым, иногда даже божественным, тогда как произвол гайдамака не прибегал к этому лицемерию“, слушно писав за того часу Костомаров про минуле, не спускаючи, либонь, з ока й сучасне.

¹⁾ Полт. крайов. арх., губерн. правл., 3 відділ, № 2, 1845 р.

²⁾ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, ст. „Крестьяне“.

³⁾ Черніг. крайов. арх., канц. черниг. губерн. 1859 р.

⁴⁾ Полт. крайов. арх. Скаржинської. Листи Коренева, № 685, 1844 р. 29 - П.

⁵⁾ Див. вище лист Правдіна. канц. черн. губерн. № 28, 1852 р.

Виучувані справи стосуються до маєтку, що мав не більше 100 кріпацьких душ. Поміщик Подольський — власник 7 ревільських душ, Шапошников — 4, Ковальчуков — 39, Бурцев — 3 душі власних та 88 жінчиних, Гаувальт — 8 і лише Базилевський, на Полтавщині, та Лосьєв, на Харківщині, становили виняток з цього загалу. Тереном терору отож селянського, була, очевидно, невелика маєтність панська, саме для неї він був за типове, їй ото притаманне, соціяльне з'явище. Окремішній та своєрідний вигляд ладу господарського, відмітна подоба кріпака, своєрідна та опрічна статура самого пана в якийсь спосіб збігалися і з своєрідністю та відмінністю форм клясових противенств цієї маєтності. Коли між кількістю кріпацьких душ у маєтку та формою кріпацької реакції не можна говорити про зв'язок причиново-функційний, то певно, можна, хоч у деякій мірі, здогадуватись про взаємодійні впливи про зв'язок обумовлености. І, справді, відомо, що найбільше дрібних поміщиків, за мовою місцевої людности— „панків“—були на Полтавщині. Полтавщина мала дрібних маєтків 4788, Чернігівщина — 2888, Харківщина — 1648. „В Малороссии этот род людей разродился, как зайцы в лесу, в который гончих не кидают“ відзначив цей факт Долгорукий ще 1817 року¹⁾. Полтавщина ж посідала перше місце і щодо кількості терористичних актів: До цієї самої групи маєтностей найдоречніші слова Зомбарта: „Если бы пожелали подвести точный баланс капитализма, то пришлось бы записать в дебет громадную трату человеческих жизней“²⁾.

III. Найдошкульніший був, ось так невнормований лад кріпацької маєтності, тим групам селянства, що були найближче до пана. „Я довольно нагляделся, как страшное сознание крепостного состояния убивает, отравляет существование дворовых, как оно гнетет, одуряет их душу. Мужики, особенно оброчные, меньше чувствуют личную боль, они как-то умеют не верить своему полному рабству, но тут сидя на грязном залавке передней с утра до ночи, или стоя с тарелкой за столом, нет места сомнению“³⁾. Там, де найчастіше стикався поміщик з підлеглим йому кріпаком, у кріпацьких групах, де особа пана почувалася на кожному кроці, і безпосередньо серед того всього, що обслуговувало панські покої, що залюднювало челядницьку, кухню,— найбільше виношувалось гніву до пана. Коли „крепостное право душно для крепостного человека, как человека“⁴⁾, то для дворака задуха ця була подвійна. „В крепостной атмосфере особенно тяжело было жить дворовым“, каже проф. Фірсов. Про нашу Слобожанщину Крилов у своїх спогадах розповідає, що одного разу виїздив він із сім'єю поміщика Ш. та з його гістьми на бал; перед виходом жінка цього поміщика поскаржила на одного з льокаїв, що в цей час розчиняли двері. „Он, проходя мимо, трахнул его по лицу“. „Да не этого“, с сердцем закричала жена на мужа. Ш. повернулся к другому лакею и с такою же силой ударил его кулаком по лицу. Барышень-хохлушек это несколько не покорило, и они кокетливо продолжали улыбаться офицерам“⁵⁾. Тож не дивно, що тут всупереч усім „палкам“ зростав опір в щонайрадикальніших формах, бо мовляв Драгоманов, всяка опозиція, перш за все, укладається на взірєць того, з ким змагається. „Как убийца, дворовый уступает только одному солдату“, свідчить Максимов⁶⁾. „Цнота та покора не має місця у панського двора“ каже давнє прислів'я. Не дарма боїться так двораків і тодішня влада. Наведу думку барон Корфа в комітеті 1844 року: „Состоя в полном и безответном произволе господина, получая плату, пищу, одежду,

¹⁾ Чт. Москов. общ. истор. и древн. Российск. 1870, 2 кн.

²⁾ Современный капитализм I т.

³⁾ Герцен „Былое и думы“.

⁴⁾ „Харк. губ. ведомости“, 1859 р. Кор. пом. Гаршина, Старобільського пов.

⁵⁾ „Истор. Вестник“, 1903 р., 11 книга.

⁶⁾ „Сибирь и ссылка“.

лишь столько, сколько он (поміщик) сам захочет им дать, люди сии представляют настоящих рабов, остаток старинных наших холопей... Сие люди более всех несчастны, а потому и едва ли не более всех опасны" ¹⁾.

Іскру вибуху селянської революції чекали саме відси. Не дурно Микола І призначив цілий комітет врегулювати взаємини дворока до пана. Відомі його слова сказані з приводу цього: „Всем вам известно о вреде и даже опасности этого класса так настоятельно требующего преобразования... Я ли, он ли (указывая на цесаревича) или может статься его дети, ми непременно должны придти к уничтожению дворовых людей, если хотим, чтобы Россия осталась тем, что она есть" ²⁾. Базилевському помстились за „сеченные спины“ своїх односельців двораки. Їм бо вони найчастіше скородились, синяки в них найрясніше прикрашували тіло.

У дрібній маєтності терористом непогамованим, пліч - о - пліч з двораком, виступає на кону суперек клясових і селянин - кріпак. І це не розбігається з можливими передбаченнями: фактичний стан тих селян, що брали участь у терористичних актах, дуже був споріднений із станом двораків. У дрібній маєтності їх часто й густо кликали у двір до пана. Пан з ними часто - густо мав безпосередні справи. Тут теж не було місця „сомнению“, „тут крепостной, находясь в ближайших сношениях с господином, вполне и всегда зависит от его произвола... он почитает своих мужиков за животных" ³⁾. „Ведь он то день - деньской торчит на косовице, на жнивье, усе коло тебе топчуться, да так во все глазенки глядит тебе, чтобы ты, значит, по пусту и трошки времени без работы не осталась, ведьдохнуть она тебе не даст" ⁴⁾, свідчить одна кріпачка про господарну діяльність дрібної поміщиці. „Он делается за них хозяином в их собственном хозяйстве, а крестьяне становятся простыми исполнителями его распоряжений" ⁵⁾ — влучно узагальнює сучасник факти схожі до наведеного.

Навіть, матеріальний стан їх не дуже відрізнявся від стану двораків. Учасники вбивства Гоувальта, дворак Куйбіда мав: сорочок чоловічих — 7, жіночих — 5, полотно 1 шматок, сукна — 1 сувій, запасок — 2, платків полотняних — 4, рушників — 2, ряден — 2, подушок полотняних — 2, кілька діжок, 2 чавуни тощо. „Скота не имеет потому что дворовый“, а селянин того самого поміщика Жарий, активний учасник убивства, мав, крім отих кількох речей, одного робочого вола, четверо свиней. Сестри Куйбіди, що були на тяглі, робочої худоби зовсім не мали, у них була одна корова, одно поросся, та дванадцять курей. Лише один Калиниченко мав пару робочих волів, корову та дві вівці. Побутовий стан селян хоч би у поміщика Шапошникова, матеріальний стан кріпаків селян поміщика Гоувальта, дає нам можливість гадати що селянин кріпак дрібної маєтності мало чим відрізнявся від дворока бо навіть становив майже той же тип з ним і всі наведені характеристики щодо стану цього останнього, в великій мірі, можна застосувати і на їх адресу.

Все ж у цілому дозволяє нам думати, що кріпак терорист вербувався з кріпацьких кіл економічно найбідніших. Коли серед учасників розрухів подибуємо і „представників другого сектору капіталістичного нагромодження в сільському господарстві багатиря - чумака, сільського церковного старосту" ⁶⁾ на цій ділянці реакцій кріпацьких, мовляв, на лівому крилі кріпацької революції, найдошкульніше застереження старому ладові показано з - під стріхи кріпака - нетяги, від павперизованих груп кріпацького села, отих, мовляв, нащадків колишніх лицарів „пола Килиїмського“.

1) „Семевский, „Крестьянский вопрос“, том II.

2) Сборник истор. общества т. 98.

3) Заблоцкий - Десятовский. „Граф Киселев и его время“, IV т.

4) Водовозова, „Воспоминания. Минувшие годы“. 1908 г.

5) Ю. Самарин, II.

6) М. Яворський, „Нариси з історії рев. боротьби на Україні“.

IV. Поставлені в найскрутніші умови матеріальні, перебуваючи під тисненням режиму, характеризованого хоч би в народньому прислів'ї достатне виразно — „що малий пан вліпить, то й великий не відійме“ — кріпаки дрібної маєтности були водночас найбезборонніші соціально. Не ставлячи ніде великого загалу кількісно, морально вони були найдезорганізованіші. Годі тут шукати отієї „непостижимої“ імпазантно-містичної „громади“, що щось уже як „скаже, то й пан не відряде“, — пан великої маєтности. Кріпак дрібної маєтности був без соціального ґрунту, наодинці мав справи „з своїм власником, наодинці мусить давати йому одкоша. І він ось тут був щонайрішучіший. Штовхали його на акції і гнів невсипучий на пана-„острожника“ і прагнення „хоч за три дні перед смертю волі побачити“. Пискуненко та Низовий, забивши поміщика Черткова (Лебединський повіт), вечеряючи на кухні, так говорили кухарці, коли та намагалася виганяти з хати поросят „Гони, хай ідуть на волю — боятися нічого: ми Черткова вбили“¹⁾. Стати за месника, за виконавця намірів та настроїв потай виношуваних у душі розлюченого кріпака — штовхало на рішучі вчинки терористів: „Ну это ему так не пройдет, мы сами пойдем к нему в дом и разделаемся“²⁾.

Вчинивши потрібну розплату, громадський обов'язок, мовляв, виконавши, терористи не вважають, що вони марно своє життя стратили. Кріпаки поміщика Замятіна (Полтавщина) після кількох років на каторзі говорили: „Если бы осудили нас на каторгу за Замятина — нам бы не жаль было наших жизней“. Сумління лише за те спокою їм не давало, що разом з ним забили і громадського посередника Замошного, добрячу, на їх думку людину³⁾.

Дворачка Потьомкина доводила: „Сделала, желая облегчить собственную участь“. „Чтобы дать ему почувствовать, как тяжело переносит жестокости“ — було за керівний принцип у кріпаків Базилевського. Оксана Клочкова хотіла позбавитись „острожника-панича“ за його знущання.

Якась певність у правоті зробленого вбачається в кожному признанні терористів. Право державне, право кляси владущої їх не обходить, вони живляться з іншого світу, на інші норми суспільні та етичні вважають. Їм не страшно каторги, „не жаль жизни“, бо вони перед кимсь більшим виконали обов'язок, і там все це оцінять, як годиться, „тавро злодеяння“ з їх учинків змиють.

„Крепостные люди обязываются не только к совершенному своим владельцам послушанию, но и должны также, в случае нападения от кого-либо на помещика, или злоумышления на честь помещицы, оборонять во всей возможности“⁴⁾, наказує право тодішньої держави. Проте, даремно сподіватися на можливість знайти виконавців його на місці катастрофи. Чула панське „ой“, чула кухарка Подольського, принісши йому ранком молоко. Клочкови та Русакови спокійно дивляться, як унизу коло річки добивають їх пана. Губренко, побачивши занесений щіп над Ковальчуком, тікає від нього за клуню. Жодної допомоги не дає панові пастух Носач від розлученого отогаса Глушенка. Не попереджають Абази його кріпаки про небезпеку від пастуха Бриля, хоч вони давно вже знали його намір. Соціальний обсяг „злоумышления“ — ґрунт, щс з нього воно живилось, соковитий та надзвичайно буйний; отже, не диво, що за добу виучувану він так плідний став на „червоної маки“ терорів.

„Воля“, бодай для поросят „облегчить собственную участь“, спекатися панича — це ті ілюзії, ті Blendwerk, що правила за провідні в акціях кріпака-терориста. Дійсність на них чигала з іншим: два-три роки в'язниці, поки

¹⁾ Харківський крайовий архів, канцелярія харк. губерні, спр. № 1730, 1841 р.

²⁾ Чернігівський крайов. арх. губерні, предв. двор. спр. 479, 1841 р. „..... поучим его для пользы общества ... чтобы помнил и берегет“, говорили кріпаки поміщика Єврінова в Новгородський губ. в 1854 р. Любавський — „Русские уголовные процессы“.

³⁾ Карпов „Харьковская старина“.

⁴⁾ Свод законов, IX т.

тягся судовий процес, далі — канчуки „через заплечных дел мастера“ з певним „курсом наук“ і каторга вічна в Сибіру чи в фортеці

V. Завдаючи певних тортур виконавцям терористичних актів — дворянська кляса, одначе, не вважала їх за достатні. Новоросійський генерал - губернатор, колишній чернігівський, полтавський та харківський генерал - губернатор, Строганов¹⁾, узявшись до реформ у своїм краю, за подорожі царя Олександра II, подав йому низку цікавих думок щодо цього: „Одна только строгость и немедленность преследования со стороны закона всякого проявления открытого негодования к помещику — могут приостановить насилия крестьян против помещиков“.

Повільність у проведенні судових процесів терористичних вчинків кріпаків „подают повод соседним крестьянам предположению о нежелании правительства строго преследовать преступления крестьян против владельцев“. Особливо невдоволений він з легкоти кари за биття поміщика, — ця форма терористичних актів особливо поширилася за його часу у степовій Україні.²⁾ Рятуючи свій авторитет „хозяина края“ та добробут дворянства писав „считаю долгом повергнуть на высочайше В. Имп. Вел. возрение „мысль“ о необходимости за всякое насилие крестьян... против помещика наказывать определенной в уложении за восстание против законной власти или, по крайней мере, как за нанесению своему начальнику оскорбления действием“³⁾. Йому в унісон пише губернатор Слобожанщини Лужин: „Всякое домогательство со стороны крестьян не может быть терпимым и подвергнет виновных строгому взысканию... в крайних же случаях следует употреблять всевозможные средства“⁴⁾.

Терористичні акти, в якій би формі вони не відбувались, тодішнє дворянство та урядовці оцінювали, як акт непокори „законной власти“, як акт політичний. Подіям маленького, у степах загубленого хутірця, надавалось, отже, загальнодержавного значення, визнавали за ними силу захитати весь постав ладу суспільного. Отож, на дворянську суспільність у цілому криваві катастрофи в маєтностях дрібних справляли вражіння не абияке. „Ведь это все местные революции, которым не достаает только связи, чтобы получить значение особого рода“, резюмує їх Погодин у славнозвісних листах⁵⁾. „Всем тогда казалось, что произвести восстание в России ничего не стоило... Надо только напечатать несколько прокламаций, разослать везде агентов... и в одно прекрасное утро Россия узнает, что во всех ее концах поднялся жестокий бунт“, ось яким бунтарським оптимізмом надихали вони кола поступові тодішнього суспільства⁶⁾, поруч з іншими віщунами стихії революційних мас.

„Видиму застійність“ перебороти, „длинный мрачный туннель“ пройти, безмежні перспективи розгорнути на шляхи до буремних днів подальших змагань та соціальних борвоїв, де нащадки „Костир“ ото реалізували погрози їх — ось громадська функція кріпацького терору. Кваліфікований у дореформній юриспруденції, як „злодеяние“, як щось еволютивно - негативне та атавістичне, він повинен тепер почесне місце посісти в нашій історіографії щодо ролів історичному процесі ХІХ ст. А про виконавців їх либонь, чи не найкраще буде словами Куліша проказати: „Малые земли, ничтожные скитальцы едва поднявшиеся над уровнем примитивного невежества, содействовали явлению великому“⁷⁾.

¹⁾ Див. про нього статтю Флоровського в збірн. „Посев“. Одеса. Був черніг., полт. та харков. ген.-губерн. від 1836 до 1840 р. А також у К. Скальковського „Воспоминания“ та в „Коло Колі“, 1859, стр. 466 та 482.

²⁾ Про це автор подає статтю.

³⁾ Одеський крайов. арх., канц. новоросійського ген.-губернатора. 1859 р., № 32.

⁴⁾ Харк. істор. архів, канц. харк. губернатора. 1858 р.

⁵⁾ Барсуков, „Жизнь и труды Погодина“, 15 т.

⁶⁾ Слова П. Завадського, лідера „Таємничого політич. товариства“ в Харкові. Цитую за Яворським — „Нариси з істор. рев. боротьби“.

⁷⁾ Кулиш, „История воссоединения Руси“, II т.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПІДЧАС ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830 РОКУ

Соціальні та національні суперечності, що нагромаджувались протягом історичної доби Правобережжя, виявилися в повній мірі до 30-х років XIX століття. Таким чином, ґрунт для пропаганди революційної боротьби був уже підготований, а за часу декабристів „Слов'ян“ — добре угноєний, за конарщини революційна пропаганда набуває певних форм, певної тактики та ідеології¹⁾. Ця пропаганда покладала надії на селянство; між народом розкидалось проклямації з гаслами проти некрутчини, панщини та московської влади. Селяни хвилювались, захоплювались цією пропагандою. На Правобережжі з'явилися численні повстанські ватаги під керуванням Собанського, Ржевуського, Дверницького та ін. Вибух 29 жовтня у Варшаві тільки показав російському урядові, що неспокійне становище, в якому перебувала Польща та Правобережна Україна, перейшло в революцію в Варшаві й неминуче перейде до відкритого повстанського руху у прикордонних губернях.

Для придушення початої революції рушено російське військо, що, маючи головний штаб у Києві, захопило прикордонну смугу. Київщина, Поділля та Волинь стали за театр воєнних дій, і тут царське військо опинилося у складному становищі.

Архівна справа під заголовком „Дело о надзоре за действием дворянства Подольской и Волынской губерний и направлении умов, о принятии по сему мер осторожности и о подозрительных лицах. Началось по повелению Главнокомандующего действующей армией гр. Дибига Забалканского от 9 декабря 1830 г.; кончено 13 ноября 1832 г.“, що послужило за матеріал для цієї теми, досить яскраво відмічає це скрутне становище. Дійсно, різні верстви дворянства, що йому належали майже всі маєтки на Волині та Поділлі, були поляки. Економічні вигоди підказували дворянству бути лояльним до російського уряду, а національні симпатії тягнули його до співчуття „варшавській справі“. Російський уряд узяв. Виключаючи деяких магнатів, що держали його руку, це дворянство під підозрою. Але вжити рішучих заходів він не міг бо дворянство постачало для армії рогату худобу, некрутів тощо. Крім того, адміністрація вищих та нижчих установ була з поляків.

Чутки про повстання ростуть, на Поділлі призначають день загального вибуху. Але перевірити ці чутки немає кому. Селяни — нібито сприятливий елемент; історія не раз давала зразки сутичок пансько-польської сторони з козацько-українською, селянською. Уряд мов заграє з селянством, — турбується, що поміщики переобтяжують його роботою і наказує, щоб дідичі годували своїх селян підчас недороду якраз того року. Уряд із свого боку

¹⁾ М. Яворський. „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“, т. I, 151 стор., ДВУ, 1927 р.

протиставить революційній пропаганді свою контр-пропаганду — землі й волі, аби селяни допомогли йому виловити повстанців. І ми бачимо, що селяни допомагають урядові в цій справі; і, навіть, ця обставина значно зменшила темп повстанського руху. З другого боку, селянство підпадає і під вплив революційної пропаганди, що обіцяла визволити від панщини та від некрутчини; і селяни передержують некрутів, разом з поміщиками йдуть у повстанські ватаги, нападають на скарбниці, дезорганізуючи тил.

Ще є єврейська людність. Трапляються випадки, що євреї пропонують свої послуги—виявити учасників повстання. Але є й такі, що переводять коней за кордон, взагалі так чи інакше допомагають повстанцям, і, як чутка пройшла, що польський уряд надасть полегкості у платежах, — співчують повстанському рухові.

Правда, ще є православне духовенство, що вороже ставиться до польських ксьондзів та панів. Правобережжя давно було ареною релігійної боротьби, і російський уряд мов знаходить собі спільника. Але нижче духовенство перебуває в залежності від панів, і ще не відомо, чи послухає воно таємних тих наказів, що закликали допомагати урядові виявляти прихильників повстання. Кінець - кінцем, складні соціально-національні обставини були ускладнені ще й холерою — „морбус“, що охопила саме район воєнних дій, та неврожаєм 1830—31 років.

Таким чином, російський уряд гадає опертися на клясовий, національний та релігійний антагонізм, знайти собі спільника серед селянства, що його пригнічують поміщики, та серед духовенства, що через свій службовий обов'язок може стати корисне, але цілком відданого йому спільника уряду — не знайшов.

Становище краю виявляється з листів та донесень різних цивільних та військових установ, розпоряджень з Петербургу Бенкендорфа та головнокомандувача дієвої армії Дибича - Забалканського до подільського та волинського військового губернатора Потьомкіна, а після його смерті — до Левашова,повідних донесень командира 4 резервного кавалерійського корпусу, ген.-лейт. Ридигера з Кам'янець - Подільського, телеграми та донесення цивільного подільського губернатора Грохольського, листів військової влади до подільської духовної консисторії та цілої низки дрібних приватних листів, підписаних та анонімних. Джерелом усіх цих листів та донесень є спостереження над суспільним життям людности, різні чутки, доноси тощо.

Чутки про поширення повстання на Поділлі розповсюджуються й доходять до відома петербурзької влади. Від 6 до 10 грудня 1830 р. гр. Дибич - Забалканський надсилає листа подільському та волинському губернаторові Потьомкіну такого характеру: „По известиям, весьма недостоверным, полученным из Царства Польского, предполагают в российско - польских губерниях сделать общую революцию, которая 10 числа сего месяца должна повсеместно воспринять свое начало“ і наказує вжити всіх можливих заходів, щоб припинити замах, та надсилати до Петербургу відповідні відомості про становище краю. Крім того, він робить розпорядження, щоб усіх, що приїздять з Царства Польського, затримувати та відсилати до губернатора, а тих, що їдуть з російських губернь до Польщі, — пропускати на загальних підставах; далі, вжити заходів проти пластунів, при чому він наказує брати їх і віддавати до військового суду, який кінчати протягом 24 годин, у крайньому разі, протягом двох діб; присуди над тими, що не підлягають смертній карі, виконувати негайно, підсудних смерті — направляти до нього (Дибича). Наказ додає, що треба особливо мати на увазі Кременецьку гімназію, де завжди „гнездилось вольнодумство“, а тому за сучасних обставин знайдеться підстава порушити порядок. Для заспокоєння краю Дибич наказує — резервний батальйон 49 єгерського полку із Рівного приєднати до резервного батальйону 50 єгерського полку у Кременці, а якщо потрібно, — зміцнити ескадроном кавалерії.

Місцева влада, а також військова, що надійшла з підмогою, піднялися на ноги. Але 10 число минуло й „нигде сомнительного не найдено“¹⁾). Наказати з центру — простіше, ніж виконати його на місці. Місцева влада, особливо військова, слідує за неспокойним настроєм та загальним становищем краю. Спостереження Ридигера, що він зазначає в рапорті, показують, що в Кам'янці не все гаразд. Військових сил, на випадок революції майже немає якщо не рахувати 200 чоловік салдат залоги. Цивільні та військові урядовці не відповідають своєму призначенню й не зможуть „удержать общее беспокойное направление умов обывателей“. Він гадає, що революція тут неминуча. Крім того, він помітив, що в місті немає ніякого поліцейського догляду, головним чином, через те, що поліція — з поляків. За деяких формальних відомостей Ридигер дізнався, що чекають на депутатів з Варшави, які почнуть підбурювати людинність до заколоту. Помітно в Кам'янці перебуває багато дрібної шляхти, що хвилюється й готується до з'їзду багатьох дворян з інших місцевостей. Ридигер, збентежений всіма чутками, просить якнайшвидше зміцнити військову оборону Кам'янця-Подільського²⁾).

Які ж фактичні дані має у своєму розпорядженні Ридигер? Він спостерігає й надалі, і 20 грудня, у своєму черговому листі, зазначає, що, хоч до того часу не було явного порушення порядку, але неспокойний напрямок дворянства — безсумнівний. Поперше, в Кам'янці перебуває чимало людей, що належали до таємних товариств 1826 р.; він доводить, що „везде в частных разговорах и образе обхождения, при весьма поверхностном наблюдении, легко заметить порывы революционных чувствований, ограничиваемых боязнью и недоверчивостью“³⁾). Ридигер наводить і конкретніші дані, а саме: після вистави в театрі вивісили вензель Миколи I; як тільки публіка його побачила, то зараз же вийшла з театру. Крім цього, на дверях вірменської церкви був прибитий лист із закликом — молитись за поляків. Подруге, в речах графіні Красновської, що поверталася із Галичини до свого маєтку, знайшли лист до поміщика Радиборовського з просьбою дати відомості про ширення холери та розташування російських військ. Потрете, є чутки, що деякі поміщики мають приготовану зброю, і кількість її переважає потреби приватних осіб, хоч це можна пояснити нахилом до полювання. Далі, Ридигеру відомо, що зібрання масонських лож, що були заборонені, відбуваються, і мешканці зносять листовно з Польщею, маючи відомості про події в Варшаві. Щодо поліції, то вона зовсім бездіяльна й перебуває в тісних зв'язках з мешканцями. Але, не зважаючи на загальне прикре становище, Ридигер має деякі втішні для російського уряду відомості: з Галичини надійшли звістки, що у Варшаві зорганізувались сильні контрреволюційні партії й що австрійський уряд готовий увійти з Росією у спілку, щоб припинити шкідливі замисли.

На початку січня, 1831 р., чутки стали розповсюджуватися ще більше. Надходять відомості, що у грудні місяці, у Вінниці, був надзвичайний з'їзд поміщиків та зібрання в гімназії, після чого всі учні старших клас стали носити короткі сюрдути зі стоячими з білих смушків комірцями, а також чотирикутні шапки. Багато учнів має рушниці, інші — пістолі. Ридигер нагадує, що 1825-26 р. учні нібито мали такі ж убрання. Він висловлює думку, що польські події — не є справа якоїсь партії, а — цілого народу.

Агентурні відомості з Варшави згушують чутки.

Від 16 січня в рапорті поруч. кінно-егерського полку Селіванова до начальника другої кінно-егерської дивізії ген. Гейсмара, значиться, що тількищо приїхала з Варшави сестра ген. Ісакова, вона має наказ від генерала Ісакова та Ріхтера передати відомості, що польські студенти підчас присяги обіцяли

1) К. П. І. а., К. ген.-губерн., № 5, 1830 р. л. 1—12.

2) К. П. І. а., канц. ген.-губерн. № 5, 1830 р. л. 22—25.

3) К. П. І. а., канц. ген.-губерн. № 5, 1830 р. л. 48—49.

вчинити замах на Миколу I, ужити всіх можливих підступів у Петербурзі — отрути та зброї. Генерали повідомляють, що поляки на останньому сеймі постановила провадити партизанську війну, але наступну чи оборонну — ще не в'яснено (л. 113). Крім того, по руках ходить бунтівлива проклямація варшавського уряду, і він (Селіванов) ужив заходів щодо її розшукування. Щодо настрій дворянства, то начальник дієвої армії ген.-ад. Толь спостерігає, що „уми дворянства Волинської и Подольської губернії расположены к нам весьма невыгодно“, нібито в Дубенському та Кременецькому повітах організується клуби. Щоб прихилити єврейську людину до польського уряду, розповсюджують чутки, нібито скасується виплату казенних податків та встановиться збір за положенням Царства Польського.

24 та 25 січня, 1831 р., російське військо готується вступити до Варшави, але 4 єгерський полк — неспокійний; війська польські, що були вірні й повернені до Варшави, нібито приєдналися до повстанців (л. 130).

З наближенням російських військ до Варшави — Волинська та Подільська губернії залишаються в тилу. Донесення Ридигера на деякий час становлять спокійніші. Завданням моменту стає — обережність в політиці, щоб не роздратовати різні верстви людини й тим самим забезпечити спокій у тилу та схилити на свій бік дворянство, а особливо селянство. Він хвалить лагідні заходи нового генерал-губернатора Левашова. Ридигер зазначає, що значно побільшилась кількість доносів, але вони найчастіше безпідставні. Крім того, йому відомо, що поліцейські та земські ісправники через завзяття, чи не розуміючи добре наданої інструкції, чинять труси та арешти непевних осіб; він гадає за конче потрібне — припинити це явище, щоб не викликати ремства та обурення людини.

Але догляду за дворянами, що були на підозрі, не припинялось. Щоб зовсім заспокоїти країну, стали висилати окремих польських поміщиків до віддалених місць Росії; ці заходи виявили настрої окремих кіл суспільства. Так, у лютому, підчас відрядження Дениска, поміщики зібрались у нього й пили „за успіх польських інтересів“ (л. 182) та зробили на його користь складку. Зібрання такого роду відбувались у поміщика гр. Тишкевича, про що велось таємне слідство.

Наприкінці лютого, 1831 року, стали помітні селянські хвилювання в сумежних губернях — Ковенській та Віленській. Так, у Тельшанському повіті з'явилися озброєні натовпи селян, що перешкождали набирати некрутів та грабували. Це хвилювання перейшло до району Шавлей та Росіян, де натовп селян, під керуванням деяких поміщиків, пограбував скарбницю й розпустив заарештованих та некрутів. Селяни напали на шлюзи Віндавського каналу, схопили трьох офіцерів, що були на роботі й одного забили; як повідомляється в одному рапорті, сміливість їх дійшла до того, що вони в Росіянах оголосили тимчасовий уряд, на чолі з поміщиками — Гружевським, Станевичем та Ришкевичем. Щоб припинити ці неприємності, 16 березня з Ковни виступили війська: кінно-піхотний ескадрон, дві сотні гренадерського полку, дві сотні єгерського, чотири гармати; на допомогу надіслано команду піших гусар — 400 чоловік — і частину козаків.

14 березня у Вільні відкрито змову — розпочати 21 березня повстання. У зв'язку з неспокійним становищем сумежних губернь — Віленської та Ковенської, у квітні місяці призначено на менського військового губернатора Долгорукова; йому надано прав окремого корпусного командира воєнного часу, в його розпорядження віддано всі війська; за потреби він мав право рішучо, військовим порядком, припинити всякі революційні виступи. Уряд шукає пояснення селянських хвилювань, адже на селян він покладав надію в боротьбі з повстанням поміщиків-поляків. 1830 рік — був рік неврожайний, і це могло стати за передумову до заколотів. Уряд зазначає, що поміщики,

не зважаючи на неврожай та на обов'язок, що на них покладає закон,— допомагати селянам, безжалісно пригнічують їх панщиною та працею, не допомагають їм нічим; все це може довести селян до безнадії і спричинитися до багатьох безладь. У зв'язку з цим подільському губернаторові пропонується перевірити на місцях становище селян та примусити поміщиків допомогти нужденним селянам. Ця перевірка виявила незадоволення селян своїми поміщиками.

З кінця лютого становище на Поділлі стало ще напруженіше. Поляки 20 лютого напали на м. Устилуг¹⁾, і поміщики відмовились виконувати земські повинності (л. 218). Постачання волів для армії значно утрудняється. Правда, волинське дворянство взялось постачити двадцять тисяч голів рогатої худоби, але треба ще схилити на це й подільське дворянство, що повинно постачити ще десять тис. голів. Військовий губернатор звертається з наказом, з 14 березня, до Житомира та обережно пропонує „найти можливість склонити подольське дворянство на поставку остальних десяти тисяч голів“, і zarazом наказує дізнатися про настрій серед мешканців Поділля.

Тимчасом, чутки надходять усе турботніші— до фортеці Замостя прибула депутація з Волинської губернії з відомостями нібито там усе готове для повстання, що воно вибухне за першої появи хоч би невеликої кількості регулярного польського війська. У Бердичеві з'явилась ватага повстанців, тут затримано поміщика Вільчинського та штабс-капітана Тишеля за зв'язки зі Скавронським та Верещинським. У квітні вчинив наскок на село Боромеле Дверницький. Цей прихід мав вплив на настрій мешканців Кам'янця-Подільського. Удень та вночі в багатьох будинках відбулися зібрання, молодь завела собі коней та особливе убрання. Коли прийшов уланський полк, то багато дворян, навіть, службовців губернських канцелярій, сховалось і, за приватними відомостями, пішло за Дверницьким до Галичини. Після відходу Дверницького в місті—цілковите безладдя. Недалеко від Кам'янця, у своєму маєтку продовжує жити дружина Дверницького; її син укупі з Четвертинським приєднався до Дверницького. Військова влада вимагає, щоб жінку цього видатного представника польських повстанців було вислано до другого маєтку, що на Дністрі, і під догляд поліції. З Кам'янця та його округи, за відомостями, велика кількість дідичів ішла до австрійського кордону. За розпорядженням військового губернатора, складається списки поміщиків Волинської та Подільської губернь, що позначені як повстанці або як прихильники повстання. всі ці відомості надсилається до головного штабу до Києва й на підставі їх поміщиків у значному числі висилається до російських губернь.

Літом уряд відзначає, що кількість неблагонадійних людей збільшилась, голод побільшив кількість бродяг. Помітно, що Кременець став за центральне місце можливого повстання. У зв'язку з холерою становище в Кам'янці жалюче: місто залишилося без коменданта, він умер, неблагонадійного елементу багато. У Литичові ще гірше— немає ні земської ні міської поліції, ісправник умер, городничий виїхав, повітовий лікар умер, розпоряджень нікому зробити. Між тим, зносини з закордоном не припиняється. Не все гаразд і в військах. Піший полтавський полк не було укомплектовано, а багато з солдатів одержало рушницю на весь комплект, але за несподіваного виступу цей полк залишив у Брусиліві 600 рушниць з повною амуніцією (серпень 1831 р.). До військового губернатора надійшли відомості, що салдати тікають по селах, а некрутів передержують. Наприкінці вересня становище для російського уряду покращало. Щоб не дратувати людности, місцева влада обережно ставиться до відкритого відшукування учасників повстання, вважає, що невчасно користуватися доносами, але політики догляду, особливо за поміщиками, вона не припиняла.

¹⁾ Волинської губ.

Шукаючи засобів запобігти розвиткові революційного руху, російський місцевий уряд користується певними агентурними відомостями. Але, як ми бачили, з соціальних груп — дворяни майже всі були під підозрою, урядовці, земська та міська поліція, як зазначалось, були у своїх інтересах зв'язані з поміщиками — поляками, або не відповідали своєму призначенню; селяни через протилежність своїх класових інтересів могли бути корисні російському урядові, і частина з них таки допомагала йому, але більшість їх голодна (на весні неврожай став актуальним) була настроєна до певної міри анархічно. Таким чином, залишалась одна група більш надійна — духовенство. У своєму листі до духовної консисторії Ридигер накреслює ролю духовенства в боротьбі проти розвитку повстання. Через те, що „дух настоящего времени, склонный к мятежам и раздорам, разливается по некоторым местам Европы и уже возмущил Царство Польское“, Ридигер дає цілу інструкцію діяльності духовенства на місцях проти можливого розвитку повстанського руху. Він пропонує консисторії під приводом огляду церков, що стоять на великому шляху, надіслати попів, щоб вони довідувались про настрої селян, особливо розшукували проклямації серед народу, шляхти, поміж комісарів, орендарів та адвокатів, щоб дізнавались чи відбуваються зібрання, чи готують набої, чи навчаються та набирають дворових людей, чи держать зв'язок з Варшавою, чи збирають гроші на „варшавську справу“, особливо ж — дізнатись чи підбурюють ксьондзи людність. Така докладна інструкція духовенству¹⁾.

Духовенство „с живе́йшей готовностью откликнулось на этот правительственный призыв“ пише О. Левицький²⁾, але це не зовсім так. Духовенство, особливо нижче, опинилося поміж двох огнів, і це добре зазнав той самий піп Врублевський, з м. Старої Прилуки, Бердичівського повіту, маєток Гойжевського, що про нього оповідає нам О. Левицький. Економічно зв'язані з поміщиками — вони просто бояться виконати цю інструкцію. Амвросій єпископ волинський пише лист людині тероризованої обставинами. Він чув, що священники знають багато важливих поміщицьких таємниць, і вони готові їх довести до відома уряду, але цього не зроблять через те, що живуть під постійним страхом, а він, єпископ, не може зробити ніяких розпоряджень через те, що все земське поміщицьке начальство складається з поляків, а шляхта розповсюджує навмисне найжахливіші чутки. „Єпископ такий тероризований, — додає він у листі, — що навіть не може спати“. Йому тільки відомо, що в селі Мусурах парафіяльні священники минають своє пряме начальство та земську поліцію й подають відомості приватним порядком про учасників повстанського руху.

Таким чином організувати доскональні агентурні відомості за допомогою духовенства пощастило тільки почасти. Місцева влада мала у своєму розпорядженні все ж головним чином, не зовсім докладні чутки.

Увесь час, за нашим джерелом, ми подавали освітлення подій з боку представників російського уряду, головним чином, військової влади. Але становище в краї освітлювалось і цивільною владою, що на її чолі стояв граф Грохольський. Військова влада мусіла з ним держати контакт, вона зверталась до нього з різними пропозиціями, — він ближче стояв до місцевої людности, краще міг знати про її настрої; він також мусів надсилати відомості до центру. Але Грохольський не знаходить ні таємних зібрань, ні хвилювань у народі, і не чув про них. Він знає, що шириться пошесть холери і вживає всіх заходів, щоб її припинити. Щодо його ставлення до справи повстання та його особистої думки, то краще послухаємо, що він пише: „образ мыслей подольских обывателей разделитъ должно на три разряда. Первостатейные

¹⁾ Київськ. У. І. а. ф. ген.-губерн. № 5, 1830 р., л. 254 и 255.

²⁾ О. Левицький, „Эпизод из польского мятежа“ 1831 г. „Киев. стар.“, 1899 г., № 4. 90—116 стр.

дворяне — владельці значительного имения, хоть и рады взирать на благоденствие Польши, полагаемое в самостоятельности и возвышении ее, но сии чувства не столь истинны, чтоб пожертвовать оным собственными видами в расширении корыстей от неограниченной власти их над поселянами, и потому они, желая носить имя нации уважаемой в отношении политическом, отнюдь не согласны состоять под ее правлением и по образованию его разделять собственные выгоды с их крестьянами. Мелкопоместные дворяне расстрашась бывшей аристократии польских вельмож, а другой — оскудевая в доходах — не помышляют о каких либо переменах правления, но, напротив того, как опыты доказали, во всех общественных делах по губернии, совокупясь между собою, противустоят намерениям знатности и поддерживают предположения свои силою закона, ровно покровительствующего оба класса. И, наконец, окочичная или чиншевая шляхта, не имеющая собственной земли, может быть сравнена и по образу мыслей и по домашнему воспитанию с поселянами — простолюдинами, лишенными всякого образования. Народ сей, послушный властям, над ним установленным, не предвещает никакого случая, угрожающего беспокойством или внутренним замешательством¹⁾. Такі загальні міркування графа Грохольського щодо ставлення поміщиків до польського повстання. Він робить певний висновок зі своїх думок, він певен, що „настоящее варшавское происшествие не могло возыметь влияния на умы здешние до такой степени, чтобы они покушались на какое либо злоумышление, особливо, когда мятежники, разделяясь от них значительным пространством, при наблюдении правительства не могут иметь с губерниєю никаких тайных сношений и когда, предстоящие перед здешними, соседственные места пребудут в спокойствии. Впрочем нельзя ручаться, чтобы в обществе не находились легкомысленные люди, кои, не имея никаких средств нанести вред, довольствоваться будут одними пустыми разговорами и нелепыми разглашениями“¹⁾. За настроєм людности він доглядає й завжди готовий вжити залежних від нього заходів. Він сам лояльний, а економічна база різних шарів людности та їх побут надають їм лояльності, на його погляд, і навіть негативного ставлення до варшавських подій. Він настроєний оптимістично й не бачить якихбудь серйозних підстав до революційного вибуху. Оскільки уряд йняв віри донесенням гр. Грохольського, можна судити з того, що його відомості влада перевіряє за другими джерелами, крім того, ще і з того, що через деякий час гр. Грохольський на посаді цивільного губернатора не значиться.

Архівний матеріал, що був у нашому розпорядженні, показує, що ми знаходились більш-менш у сфері чуток щодо справжнього революційного вибуху, до цих чуток уряд безумовно прислухається й має підстави це робити підчас напруженого становища країни, чекаючи на можливу детанацію польської революції.

Чи маємо ми діло тільки з настроєм різних кіл людности, або з певним революційним рухом, припиненим з самого початку, — що має корінь в попередніх подіях та розгорнеться й далі? Наше джерело, до певної міри, дає відповідь на це. За відомостями, що подавалось кожної третини урядові про тих, що були на підозрінні, вони значаться ще під доглядом, як члени таємних товариств 1825 — 26 років. Матеріяли ж пізніших років, що були в нашому розпорядженні, відкривають нам, що поляки Польщі та прикордонних губернь держать таємні зв'язки з закордоном. Усіх 30-х та 40-х років влада правобережної України напружено слідкує за настроєм суспільства й одержує певні відомості, що емісари революційної пропаганди приїздять до Поділля та Волині. Дедалі ясніше виявляється ставлення селянства, що, навіть, затримує польського емігранта, що таємно повернувся. Ясніше відзначається класовий антагонізм. Країна дедалі революціонізується.

¹⁾ Київськ. Ц. І. а. ф. ген.-губерн. № 5. 1830 р., л. 40 — 42, від 20 грудня 1830 р.

Перші роки після вибуху польського повстання — були роки зниження революційних настроїв та намірів. Почалося слідство, далі — суд, присуд, конфіскація маєтків, відпровадження до Сибіру, та до інших віддалених місць, масове переселення шляхти; звичайно, все це утворювало умови сприятливі поширенню революційного руху. Ті з учасників повстання, яким пощастило втекти завчасно за кордон чи відійти з повстанськими загонами, увійшли до революційних товариств західньої Європи, головним чином, Франції, а також утворили польський демократичний клуб у Парижі; крім того, польські емігранти увійшли й у революційну роботу інших країн — Австрії, Англії і т. ін. Зв'язок з Польщею та з Правобережжям, де святкувала свою перемогу реакція, припинився, та не надовго. Наприкінці тридцятих років ці зв'язки налагоджуються й російський уряд починає турбуватись за можливість поширення революційної пропаганди.

Серед архівних джерел ми маємо вказівки про приїзд емісарів польської пропаганди вже 1834 — 36 років, але з 38, а надто ж 39 року агентурні відомості про наїзди польських емісарів значно збільшуються.

Перлюстрація листів, що була широко розповсюджена, давала змогу урядові провіряти справедливість офіційних та неофіційних відомостей, та слідкувати за прикордонною смугою.

Так, 1838 року польський демократичний клуб, за відомостями з-за кордону, що одержав російський уряд, надіслав Вінценція Смаховського до України, і у зв'язку з цим, центральний уряд надсилає розпорядження — розшукати його і, якщо пощастить знайти, заарештувати ¹⁾. Крім того, одержано відомості, що 500 екземплярів прокламації — видання паризьких емігрантів — має бути відправлено до Заліської — жінки Осипа Заліського, що емігрував за кордон. Харківський цивільний губернатор одержав розпорядження таємно розвідати про цю справу, але на території Харківщини, за рапортами градської та земської поліції, ні прокламацій ні Заліської не знайдено ²⁾.

Того ж року чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор, на підставі розпорядження вищого уряду, надсилає список польських емісарів закордонних „возмутительных обществ“, що пройшли на російську територію, при чому цей список подає докладні відомості щодо зовнішніх ознак колишніх посад та теперішнього перебування емісарів; крім того, гр. Строганов, в. о. генерал-губернатора, наказує міським та земським поліціям таємно дізнатися, чи немає на Харківщині названих емісарів. У цьому списку значиться тринадцять поляків, а саме: Конарський Симон ³⁾, Млодецький Непомуцен, Сперчинський Адольф або Адам, Кранац Франц, Малиновський Фома, Змиховський Герасим або Вікентій, Симоненко Адольф, Залеський Костянтин, Антоніни Антон, Боліський Адольф, Розвадовський Франц, Залеський Лев, Счилинг або Шиллинг. Більшість цих людей була до повстання у варшавському університеті, володіла декількома західньо-європейськими мовами, більша частина з них, за вказівками списку, перебувала у Києві, або в Віленській губернії.

Рапорти міських та земських поліцій довели до відома уряду, що вищезначених осіб на території Харківщини немає ⁴⁾.

Листування поміж гр. Бенкендорфом та київським ген. губернатором Бібіковим 1839 року значно пожвавилось. Шеф жандарів користується, головним чином, відомостями, що надсилають офіційні представники російського

¹⁾ Х. К. І. а., ф. Гражд. Губерн. розпоряд. відділ, 1838 рік, № 43.

²⁾ Х. К. І. а., ф. Гражд. Губерн. 1838 р., розпор. від., № 110.

³⁾ За ознаками: 28 рок. 5 футів 4 цалі — росту, руде волосся, лоб — середній, очі сірі, ніс — середній, рот — маленький, обличчя — кругле; говорить французькою, німецькою та трохи італійською мовами, до повстання був у варшавському університеті, тепер перебував у Віленській губ. Ковенському повіті.

⁴⁾ Х. К. І. а., ф. Гражд. Губерн., 1838 р., розпоряд. відд., № 115.

уряду в Парижі, вони повідомляють, що польські бунтівники „для приведення преступных замыслов“ їдуть на Україну з Лондона, Брюсселя, серед них є такі особи, як Незабитовський, Свентиський, Мирський, Яцковський, з Брюсселя — Залеський і Новаковський ¹⁾).

До відома Бенкендорфа дійшло, що повстанець Дмитрович зробив персні зі з'єднаним гербом польським та литовським, в арматурі українській — як ознака спілки цих народів. Лист, що був перлюстрований радзивілівським поліцмайстером і адресований на ім'я голяндського консула в Одесі, що польські емігранти хвилюються політичним рухом у Франції, що підчас відкриття палати депутатів спостерігається велике хвилювання, і автор цього листа, писаного французькою мовою, додає, що „знов починають братись до справ Польщі, емігранти-поляки перебувають у великому зворушенні і знов покладають надію на близьке майбутнє“ ²⁾).

13 лютого 1839 року, Бенкендорф повідомляє Бібікова, що йому донесли ніби польські вихідці Алоїзій Пржембський, Владислав Подлевський та Киселівський відправились до західних губернь з дорученням від генералів повстанських військ — Дверницького та Лелевеля. Далі, член центрального демократичного товариства в Пуатьє Толекевич, редактор журналу „Le Democrate“, одержав таємну місію до Польщі, присягнув їхати до батьківщини, що його чеде. Із Франції надіслали шефові жандарів звістку, що емігранти мають надіслати до Польщі велику кількість галантерейного краму з емблематичними знаками для розповсюдження серед поляків ³⁾).

Уряд вживає таємних заходів, щоб докладно виявити ці агентурні відомості. Так, урядовець міністерства закордонних справ Коцебу їде до Молдавії розвідати, чи справді туди приїхали польські емісари і які їх наміри.

Бенкендорфа повідомили, що „находящиеся в чужих краях злоумышленники с новою силою и разными средствами продолжают свои злонамеренные пакушения против России“, і він пише Бібікову: „Я убедился, между прочим, в необходимости усилить надзор за приезжающими из-за границы, под предлогом упражнения в своих ремеслах, иностранными мастерами и подмастерьями, в особенности за уроженцами французскими, итальянскими и польскими“. Всі ті, що приїдуть негайно повинні з'являтися до ремісної управи. Такі чужоземні майстерні були у смілянській цукроварні гр. Бобринської та на сукняній фабриці м. Таганчи.

Уряд особливо звернув увагу на те, що, як повідомили з Парижу, з Ляйпцига надішлеться брошури революційного змісту та літери для друкування проклямацій під доглядом Яловицького молодшого. Вже раніш, у квітні 39 року, було надіслано, у великій кількості брошури: *Nowa Polska, Democrate, Polak, Kronika* й ін. Урядові відомо, що щомісяця гадають відправляти до Польщі та західних губернь ці брошури; вони, певне, матимуть великий вплив на поляків — піднесуть настрої та поживлять рух згідно з зазначеннями самого Бенкендорфа. Радзивілівська митниця особливо повинна стежити за кордоном. В серпні знов одержано відомості, що з Франції та Бельгії надіслано до Галичини чимало емісарів; трьох зловили в Лембергу, а інші ховаються в Галичині й намагаються пройти до Росії. У зв'язку з цим уряд дав розпорядження — посилити нічну й денну розвідку й підозрілих заарештовувати та відправляти до Києва. Серед емісарів звертають на себе особливу увагу уряду Ворцель та Олександр і Едуард Яловицькі, що за відомостями, беруть участь у всіх інтригах та конференціях з метою зорганізувати замах. Вони, головним чином, орієнтуються на Поділля й зокрема на Гайсинський район. Поділля має бути за головне місце нового повстання. Далі, відомо:

¹⁾ К. Ц. І. а., ф. Ген.-Губерн., 1840 р., секр. відд., № 14.

²⁾ Ibidem, л. 14.

³⁾ Ibid., л. 51.

що Собанські — Олександр і Ісідор, що брали участь у загонах генерала Крженецького, шукають спільників Чарторийському серед поляків, що мешкають у Швайцарії та держать зв'язок з Поділлям. Норольський звертає увагу, головним чином, на Кам'янець, йому революційні кола доручили організувати в цьому місті революційну групу.

Згідно зо всіма відомостями, що надходять з Франції та Англії, видно, що польська еміграція більш ніж коли активно готується до заміслів проти російського уряду, надсилає своїх членів до польських провінцій та таємно відправляє варстати для друкування прокламацій (лист Бенкендорфа до Бібікова). З повітів повідомляють, що деякі селяни таємно возять за кордон кореспонденцію. Стеження за емісарами польської пропаганди (маємо на увазі Конарського) мало наслідки. Симона Конарського було заарештовано та засуджено до кари на горло. Тоді ж повірений у справах Росії в Парижі повідомив, що „Лелевель, для пожвавлення настрою серед польських патріотів, що підупав у зв'язку з смертною карою над Конарським, гадає видавати журнал „Білий Орел“ російською та польською мовами за гаслом „за нашу и вашу вольность“. Цим журналом Лелевель гадає зробити великий вплив не тільки на поляків, а й на руських, особливо на військо. Цей журнал він надсилає до Росії з Костянтиним Залеським.

Уряд звертає увагу, що, для поширення пропаганди та встановлення зв'язків, емігранти користуються торговельними зносінами. Так, начальник 4 округи корпусу жандарів (Смоленськ) дістав відомості, що нібито якийсь харківський купець був у Варшаві або за кордоном і мав зв'язок з Адольфом Залеським, одним із найзавзятіших емісарів; потім, нібито з Варшави їде харківський купець у супроводі якоїсь особи, що видає себе за француза, поводитья дуже підозрілої, хоч нібито, крім французької мови, не знає ніякої, але від неї чули польські слова. Вони виїхали з Бресту до Харкова. Але на вимоги уряду — дізнатися про купця — харківська поліція якихбудь відомостей не могла подати¹⁾.

У зв'язку з запобіганням уряду на випадок поширення революційних намірів, стали ширитись чутки про закриття на рік київського університету та переїзд його до Харкова. Якийсь анонім радить замість Бресту зміцнити київську фортецю коло Дніпра, заборонити контракти, не дозволяти вчителям кол. кременецького ліцею викладати в київському університеті²⁾. Ці чутки, можливо, стали ширитися у зв'язку з переміщенням, улітку 1839 року, декількох київських професорів та викладачів поляків до Харківського університету. Уряд дізнався, що ці професори та викладачі „не тільки перевели туди багатьох поляків, що жили у них на пансіоні, але що до них і харківські поляки стали привозити своїх дітей, щоб їх виховували у польському дусі“. З приводу цього зав'язалося листування поміж Бібіковим та куратором (печителем) харківської округи, Устимовичем, де між іншим, останній зазначає, що „питання майбутнього напрямку харківських поляків становиться дуже важливе для тутешнього краю, а тому потрібно зібрати докладні відомості про всіх переведених з Києва поляків і взяти їх усіх на облік“. За ними був установлений суворий таємний догляд. В списку, що прикладається до справи, зазначено п'ять професорів — Валицький, Міцкевич, Вишневський, Гречина та Плансон, чотири проректори, дев'ятнадцять своєкоштных студентів та три казеннокоштни, а разом — тридцять один чоловік.

Особливої уваги заслуговуюють, зазначає Бібіков, професори, взагалі, а надто колишній ад'юнкт Корженевський, переведений з Києва до Харкова; від був під підозрою, як особа, що брала участь у діяльності київських поляків.

¹⁾ Х. К. І. а., канц. гражд. губерн., 1838 р., розпор. відд., № 166.

²⁾ К. Ц. І. а., канц. ген. губерн. секр. част., 1839 р. № 52.

Крім того, додає Бібіков, треба звернути найбільшу увагу на проф. Міцкевіча та його листування, бо він — рідний брат відомого польського поета Адама Міцкевіча, що перебуває у Парижі серед емігрантів і „не перестає по сие время распространяться своими сочинениями, дышащими заклятою злобою противу всего русского, свои мятежные правила и идеи“¹⁾.

Видно, що уряд додержувався політики переміщення та призначення на посади народженців західніх губернь до східніх міст Росії. В одному перлюстрованому листі з Петербургу до Києва автор його, що гадав їхати у справах міністерства державного майна до Києва, але цар його надіслав до Рязані та Саратова, скаржитись братові й додає, що Микола I „терпеть не может уроженцев западных губерний, в особенности же киевлян и тех, которые как-нибудь были в Киевском университете“²⁾.

Чи справді відповідають дійсності агентурні відомості та чутки, що мав у своєму розпорядженні російський уряд? Остаточної відповіді наші джерела з таємної частини не дадуть та й не можуть дати. Тут траплялось і таке, що затримували людей, що не мали зв'язку з пропагандою; так, селяни задержали Станіслава Пржиськовського, що таємно повертався з Галичини на Волинь, вважаючи його за емісара, і одержали за це 25 крб. сріблом, але слідство виявило, що він — рядовий шляхтич, до того ж і малописьменний, а тому не міг бути за емісара. Все ж таки для обережності, його віддали в салдати до кавказького корпусу.

Дійсне те, що зв'язки з закордоном були певні, що невдача польського повстання 1830-31 років примусила додержуватися більшої конспірації. Розмір революційного вибуху 1863 року нам показує, що підготовну роботу велось досить велику та задалегідь.

Перше польське повстання, тридцятих років, та друге шістдесятих, зв'язуються підпільною роботою емісарів польської пропаганди.

¹⁾ Х. Кр. І. а., канц. гражд. губерн., 1839 р., розпор. відд. № 7.

²⁾ К. Ц. І. а., канц. ген. губерн., секр. ч., 1839 р., № 11, 61 — 62 л.

СУД ТА КАРИ ГАЙДАМАКІВ-ЛІВОБЕРЕЖЦІВ У ГЕТЬМАНЩИ- НІ ТА СЛОБОЖАНЩИНІ.

Судівництво Гетьманщини XVII століття ще в багатьох частинах є недо-сліджена сторінка¹⁾. Зокрема, це треба сказати про історію кар тогочасних. Як відзначає проф. М. Є. Слабченко, „История наказаний в Малороссии XVII—XVIII в. в. — область совершенно необследованная в истории права“²⁾. Звичайна річ, що, за такого загального стану справи в українській історичній та історико-юридичній літературі, є дуже мало відомостей про суд, а також і про кари гайдамаків на Гетьманщині. В. Євфимовський у своїй невеликій статті „Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом“ (1752—1753), просто відзначає, що в науковій літературі невідомо аналогічних справ з цих часів про суд над гайдамаками на Гетьманщині³⁾.

Але мені в своїй праці над матеріялами про гайдамачину на Гетьманщині та Слобожанщині довелося використати кілька десятків судових гайдамацьких справ з різних полкових і центральних установ Гетьманщини. Чимало матеріялу до питання дають книги присудів Генерального Військового Суду. Матеріялів про суд і кари гайдамаків є досить, щоб зробити з них хоч би неширокі висновки.

Судовим установам Гетьманщини доводилось розглядати справи гайдамаків (російських підданих) і тих, що діяли на Правобережжі, і тих, що діяли на Лівобережжі. У цьому своєму розділі я спинятимусь переважно на матеріялах про гайдамаків, що діяли на Лівобережжі (я їх скорочено зватиму — лівобережцями, беручи на увагу територію їхніх дій, а не походження). Судові справи гайдамаків (російських підданих), що діяли на Правобережжі, братиму лише, як допоміжний матеріял. Це можна робити тому, що російський та український уряди й судові установи не робили й не бачили будь-якої різниці між гайдамаками лівобережцями й правобережцями (щоб не повторюватись, умовімося називати так тих гайдамаків, що діяли на Правобережній Україні), що, як російські піддані, підлягали їм. справи гайдамацькі, незалежно від того, хто був за об'єкт нападу — чи польський, чи український, чи російський пан, розглядалося в Гетьманщині та Слобожанщині цілком в однаковому порядку, за винятком виключних подій, як Коліївщина.

Щодо застосування кар до учасників гайдамацьких ватаг, що діяли на Лівобережжі, треба вказати на переломний момент — 1734 рік, рік повороту запорожців з-під турецького протекторату. До 1734 року заарештованих учасників ватаг, що чинили напади на Лівобережжі, чекала сувора кара, як і кожного,

¹⁾ Великий і цікавий матеріял до історії судівництва на Україні дають „Матеріяли до історії українського права“, том I, зібрані М. Василенком (Київ, 1929 р.).

²⁾ М. Є. Слабченко, „Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в. в.“, Одеса, 1911 р., стор. 31.

³⁾ „Україна“, 1925 р., кн. 3, стор. 108.

що будь-які стосунки мав з Запоріжжям. Спійманих запорожців — учасників ватаг або ж осіб, що пристали до цих ватаг, допитувалось перших років після 1708-9 року — по залогових канцеляріях¹⁾. Коли настала 1 Малоросійська Колегія, то таких заарештованих осіб із залогових канцелярій надси- лалось до її розпорядження²⁾, і там вони сиділи іноді по кілька років. Коли загалом, ставлення до запорожців (особливо за Петра I й 1 Малорос. Колегії) було суворе, то тих з гультяйства запорозького, що спіймані були підчас нападів, часто чекала смерть, що її іноді замінялося на суворі кари. Так щодо Юськи Іскри, що з запорожцями, 1720 року, чинив напади під Полтавою й що його видав кошовий отаман, (факти видачі запорожців, які чинили напади на Україні, пояснюється тим, що між Туреччиною й Росією укладено мирний договір), цар Петро наказав: „приведши к виселице, об'явить ему смерть, а потом сказать, что мы великий государь, наше царское величество, яко мудрый монарх, смертию казнить его не указали, а вместо смертной казни повелели учинить наказаніе — битъ кнутом нещадно и, вырезав ноздри сослать на каторгу сюда за караулом“³⁾. Але таке „милосердя“ можна з'ясувати тільки тим, що Іскра був родич декому з старшини полтавської.

Коли до повороту запорожців — сама участь у запорозькій ватазі була за доказ безперечної й великої провини, та після повороту запорожців судові та адміністративні установи Гетьманщини та Слобожанщини розглядали гайдамак як звичайних розбишак, розбійників, грабіжників. І через це ми не бачимо різниці у розгляді судових справ гайдамацьких (і лівобережців, і правобережців) і звичайних розбишацьких. Це загальне явище, але разом з тим треба відзначити, що судові установи Гетьманщини іноді все таки відчували різницю між гайдамацтвом та звичайним розбишацтвом, хоч вона й дуже непомітна була на їх погляд. Так, ніженський полковий суд, ухвалюючи присуд у справі гайдамаки Покиньюбороди, відзначав, що немає „прав малороссийских точных о таковых преступниках артикулов“⁴⁾. Але, загалом, межі між розбишаками та гайдамаками для тогочасних старшин козацьких і російських офіцерів — не було. Отже, зрозуміло, що на розгляді гайдамацьких справ відбивалися всі зміни в карному судочинстві Гетьманщини та Слобожанщини.

Допити первісні спійманих гайдамак, провадилось по всіх інстанціях. Заарештованих у місті допитувалось по магістратах.

Коли ж гайдамаку заарештувала сотенна влада, то вона його й допитувала. При сотенних правліннях були й спеціальні „караульные избы“⁵⁾. Так, спійманого, 1749 року, в сотні Китайгородській, Полт. полку, гайдамаку Остапа Будаквенка допитували в Китайгородській сотенній канцелярії „первей добровольно, а потом и под пристрастием“⁶⁾. Коли ж ловили російські команди, то допитували по залогових канцеляріях. Так, гайдамаку Покиньюбороду, що його спіймав комендант переволючанський Кошельов, допитувано в Переволючанській залоговій канцелярії⁷⁾. Спійманих полковими об'їздками допитувалось по полкових судах. Доводилося допитувати гайдамаків і вищій інстанції — Генер. Військ. судові. Допити по всіх інстанціях провадилось з тортурами⁸⁾ Допитували, наприклад, „розженою шиною“,⁹⁾ провадили „розиск шиною и кнутом“¹⁰⁾,

1) Черніг. палата угол. суду, опис 1, в'язка 4, справа 94.

2) Ibidem, опис 4, в'язка 2.

3) Черніг. пал. Угол. суду, опис 1, в'язка 4, справа 78 новоприв. матер.

4) Старий Черніг. відділ, № 19865.

5) Стар. Полт. відділ, в'язка 19, справа 124.

6) Опис 4 палати черн. крим. суду, 31 в'язка (кол. в'язка 3) справа 36.

7) Справа 19865, Черніг. від. арх. Малор. Кол., 1751 р.

8) Див. в „Киевкой Старине“, січень, 1886. „Судебная инквизиция в бывш. Гетьманщине“.

9) Стар. Полтав. відд., № 29, в'язка 18.

10) Книга присудів Генер. Військ. Суду, за 1760 р., № 73.

в'язня Сухого допитували „плетьми“¹⁾, іноді на допитах були суковатим прутом“²⁾. Катувалось і канчуками³⁾. Гайдамаку Покиньбороду в Ніженському полковому суді допитували „под троекратним боем у столбца дубцами“. Допити гайдамаків з тортурами провадилось і по тих судових установах, що по скасуванні Гетьманщини заступили місце її судових установ. Найбільше вживалось тортур, коли учасники нападів не признавались у злочинах, не викривали спільників та місць, де поховано награбовані речі і гроші. Так, 6 березня 1777 р. гр. П. Румянцев наказав учасників нападу на дім ген.- майора Стоянова „в разсуждении к заpiresельству... первые привесть на место, где бы оны увидели все приготовленія к пытке, и тут уговаривать, что одно средство есть известв их из среды сего мучения, от них зависящее,— в сознании истинны всего их злодеяния“, але коли вони й тоді залишаться „в злобе затверделе“, то тоді треба „обратиться к крайним сим средствам, могущим исторгнуть из них злобу жестокостию пытки“. Так і зроблено було. І 30 та 31 березня їх допитувано „пристрастно батожьем“⁴⁾.

Хто ж розглядав гайдамацькі справи та які присуди ухвалювалось? Розглядала справу та перша інстанція, де вперше допитувалось гайдамаку, і її „мнение“ йшло на затвердження до вищої. Слід відзначити ролю сотенних судів. Д. П. Міллер відзначав, що сотенний суд розглядав тільки неважливі справи⁵⁾. Проте, наші матеріяли показують, що справи гайдамацькі розглядав сотенний суд і, що є найголовніше, це те, що справи після розгляду в сотні йшли не до полкових установ, а просто до Генерального Суду⁶⁾. Цю практику судову особливо треба відзначити, надто взявши до уваги, що за часу боротьби козацької старшини з тою Малорос. Колегією — Генеральна Військ. Канц. видала універсала, 6 грудня 1722 року, що не можна вдавтися до суду вищого, облишаючи нижчий суд.

Які ж були присуди? Наведімо кілька прикладів. Знову таки треба навести переломний рік у практиці судовій; це — часи Лисавети. Як відомо, Лисавета 25 травня 1753 р., видала наказа — не карати на смерть за присудами нижчих судових інстанцій, а надсилати такі справи з присудами до Сенату. Як відзначає проф. Владимирський-Буданов, справ цих у Сенаті зібралось стільки, що велика сила злочинців сиділа довго по тюрмах, чекаючи на остаточний присуд; отже Сенат 1754 року жовтня 20, видав указа, що мав тимчасове значіння (до видання загального закону), щоб злочинців, яких нижчі інстанції присудили до смертної кари, засилати до Рогервику, поперед показавши „кнутом“ та вирвавши ніздрі⁷⁾. До цих же указів Лисавети про припинення смертної кари, в гайдамацьких справах натрапляємо на низку смертних присудів. Це спільна риса й української й російської практики щодо кар учасників розбишацьких ватаг⁸⁾. Так Генеральний Суд 1740 року ухвалив щодо Степана Сибіряка: „четвертовав, отсець голову и труп его положить на колесо, а части около трупа натыкать на колья“⁹⁾. 1741 року Суд Військовий

1) Стар. полт. відд., № 29, в'язка 18.

2) Черніг. відд. старий, 6818. Мова йде про полк. ніженський суд, 1725 р.

3) Стар. Черніг. відд., справа 19865.

4) Х. Ц. І. а. Черніг. відд., справа № 335.

5) Д. П. Міллер, „Суды земские городские и подкоморские в XVIII веке“. Харків, 1895, стор. 11.

6) Книга присудів Генер. Військ. Суду, № 92.

7) Влад.-Буданов, „Обзор истории русского права“, Київ, 1905 р. стор. 381. На цій же сторінці у примітці Влад.-Буд. відзначає: „Впрочем еще в 1744 г. дан был подобный указ Сенатом, а 29 марта 1753 г. даже предписано: заменять вообще смертную казнь кнутом и вечною каторгою. Но согласить этот закон с последующими трудно“.

8) Так Владимирський-Буданов у згаданій праці, стор. 381, відзначає: „В первой половине XVIII века по количеству применения за преступление всех разрядов — смертная казнь занимает первое место“.

9) Книга записная в Полковом Генеральном Суде состоявшимся приговорам, 1740, № 34. Присуд — вересня 25.

Генеральний ухвалив у справі великого гурту підсудних, з яких один був на двадцяти семи злодійських учинках: декому відрубати голови, інших повісити¹⁾. Після ж Лисаветинських указів смертну кару замінялося на інші кари.

У розгляді справ гайдамацьких помічаємо загальне явище, що полкові суди ухвалювали присуди на підставі „Малоросійських прав“. „Малоросійські права“ — Статут та Порядок не знали гайдамаччини, як окремого явища. Отже, до гайдамаків застосовувалось ті пакти, що стосувались до розбишак, і присуди ці були надзвичайно суворі, відповідно до суворости тих джерел — здебільшого була смертна кара. Так було й до часу Лисаветинським указів і після. Але це були тільки „мненія“, що розглядав Генер. Суд, і визнаючи формально „мненіє“ полкового суду за правильне, змінював його відповідно до указів імперського уряду. Це загальний процес тогочасний. Цю рису відзначає й Д. Міллер, зазначаючи, що „в делах о разборе постоянно встречаем замену статутowych постановлений общерусскими узаконениями“²⁾.

Заміняючи, посилалися здебільшого на указ Петра I з 1721 року 12 листопада, де, як відзначав Генер. Військ. Суд, говорилося: („разбойникам за один и за два разбоя, если смертного убийства не учинили, по розыску учиня наказание и, вырезав ноздри, ссылатъ на каторгу, в вечную работу, а ежели хотя и на одном разбое были, а учинили смертное убийство, — и таких казнить смертию, а за три разбоя — и смертного убийства не учинили — казнить смертию“) та укази — 1751 року 16 жовтня та 1754 року 20 жовтня. Всі ці укази, безперечно, говорять лише про злодіїв та розбишак. 20 — 40 років присуди Генерального Військ. Суду йшли на остаточне затвердження Генер. Військ. Канцелярії, за Розумовського — на його затвердження, а за — П. О. Румянцева — вже він, як голова Малоросійської Колегії, затверджував їх.

Як на постійне явище, треба вказати, що здебільшого Генер. Військовий Суд та Генер. Військ. Канцел. визнавали „мненія“ нижчих інстанцій за правильні й тільки дуже рідко не погоджувались з ними. Такий факт маємо підчас розгляду справи гайдамаки — запорожця Степана Покинбороди, що його піймав проти містечка Переволочної переволочанський комендант Кошелюв; спершу Степана допитували в переволочанській залоговій канцелярії. Далі він сидів у Ніженському секвестрі, його допитував ніженській полковий суд, ухвалив присуд, і ось з приводу цього присуду й виникла процесуально цікава суперечка між вищою та нижчою інстанціями. Нижча інстанція ухвалювала кари за звичайним правом. Ось уривок з присуду Генер. Військ. Суду, що змальовує цю суперечку: „По разсужденію же Суда войскового генеральнаго помянутое суда полкового Нѣжинского мнѣние учинено не по силѣ прав малороссійских, ибо в правах малороссійских напечатано, а именно: в книги Статутѣ раздѣлѣ 12-м артикулѣ 7-м (кои в вышеписанном суда полкового Нѣжинского мнѣнии выписан): ежели б шляхтич забил жида, а бил би словлен на горячом учинку тогда имѣет битъ смертию казнен, а поголовщина плачена битъ не имѣет и то де имѣет розуметись ко разбою, а шкоди при забитии или разбой учиненние за доводом плачени битъ имѣют, да в роздѣлѣ 11 артикулѣ 31 пунктѣ 1-м разбойника шляхтича з лицем на разбой словленого за слушним доказательством повелѣно казнить смертию, а шкоду разбоем учиненную наградить з имѣния разбойничого; в книги Порядку в части 3-м на страницѣ 145 злочинца когда свой злий учинок признает то имѣет битъ приговорен по винѣ преступления своего, в части 4 на странице 221-й показано разбойников смертию казнить колесованием, вышеписанный же колодник Стефан Покинборода что вышепомянутия в полской области в селе Каменки с товариши своим у жида и старости

¹⁾ Книга присудів генеральн. військ. суду, № 36.

²⁾ Д. П. Міллер, „Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке“, стор 142.

грабительство пожитков и денег учинил и сам доброволно в допросѣ своем показал и с питок под битом у столба дубцами утвердился как о том вишшеписанно и потому с самого признания злого его дѣйства подлѣгает он по вишшеписанним правам роздѣлу 11, артикула 31 - го, 12 артикула 7 смертной казни ибо в тих артикулах разбойников равно так как и убийцъ смертию казнить повелено а что у мнѣнии суда полкового написано за ту его колодника вину чтоб он впред того чинит не отважился бит его у столпа дубцами и назначит в страх другим урезанием правого уха то той казни в правах порядкових в том мнѣнии виписаних не означено и в оних правах а именно Цесарского на странице 72 напечатанном показано казнить по разсуждению вину смертию в части 4 на странице 222 показано злочинцу казнить по разсуждению судовому таких за когорие злодѣяннн казни не означено а за такови дѣяннн какови учинил реченнн колодник Покинборода с товарищи казнѣ в вишшеписанних правах Статутових и Порядкових в части 3 на странице 145 в части 4 на странице 222 напечатанних казнѣ точно изображена что же и оговоренних товарищей его в том же суде полковом приговорено к таковой же казни биттю у столпа дубцами и урезании правого уха если б где сискатить могли то без розиску и подлежащего доказательства то их казнить еще не слѣдует но подлѣжит с ними поступить по правам того ради по силѣ вишшеизображенних прав малоросійских и по мнѣнню суда войск. енерального подлѣжит показанного колодника Степана Покинбороду, яко он уже правом переконан и то злодѣяннн на нем уже подленно явилось казнить смертию за пожитки же в предпомянутих жида и старости забратие возвратить обидимим хто пришелся два рубле как о том и у мнѣнии полкового Нежинского суда показано 1751 года мая 10^а. Такий був присуд над Покинбородою. Але таке розходження траплялося не часто, здебільшого вища інстанція визнавала присуди нижчої за правильні, хоч і змінювала їх раз-у-раз. Так, 1752 року, Полтавський полковий суд на підставі книги Статута розділа 11 арт. 32, та розділа 14 артикула 7 присудив гайдамаку Дворниченка до смертної кари. Суд Військ. Генеральний, визнавши присуд за правильний, замінив його на заслання до Рогервику з тим, щоб поставлені були знаки ¹⁾). Загалом у цілій низці справ гайдамацьких і розбишацьких Полт. полковий суд посилається на ці розділи Статута та на Порядок часть 3, лист 86 і часть 4, лист 128, і на підставі їх ухвалює смертні присуди ²⁾). 1752 р. Полт. суд. полк. присудив отамана гайдамацької ватаги, що блукала по полтавському полку, Василя Витязя, до смертної кари на підставі Статута й Порядку, і знову таки Генер. Військов. Суд замінив цю кару на заслання до Рогервику ³⁾). Колодника Мих. Сухого (лівобер. й правобер. гайдамаку) полковий Полт. суд присудив „по силѣ малоросійских прав в книги Статутѣ в роздѣлѣ 14, артикулѣ 7 напечатанного казнить смертию“ за 20 грабунків і потайний перехід через кордони. Суд Військовий Генеральний ухвалив на підставі грамоти з „Госуд. Иностр. Дѣл Коллегіи“, 1751 року, жовтня 16, відіслати Сухого до Рогервику на вічне заслання ⁴⁾).

У справі гайдамаків - запорожців — Нестора Жили, Мартина Погорілого та Грицька Марченка, що 1753 року грабували в Охтирському полку, Суд Генеральний ухвалив „жестокое кнутом наказанье і, поставив повеленные знаки, сослать на вечную работу в Рогервик“. Ще суд генеральний ухвалив, що треба справити гроші „на атаманах Сечи Запор-ой тех курней, в которых оные гайдамаки в числе козаков находились“. Але гетьман Кирило Розумовський ухвалив, стверджуючи присуд, що курінні отамани й товариства

1) Стар. Полт. відділ, в'язка 18, справа 72.

2) Стар. Полт. відділ, справа 78, в'язка 18.

3) Стар. Полт. відділ, справа 29, в'язка 18.

4) Полт. відділ, № 29, в'язка 18, 1752 р.

„к тому воровству согласия не имели“, отже, треба стягти гроші тільки з тих, кому гайдамаки продавали завідомо пограбовані речі¹⁾.

Полкова Переяславська канцелярія ухвалила „мнение“ у справі трьох лівобережних гайдамаків — Лисиченка, Тарана і Якіма Ковтуненка, за яким їх, на підставі указу Петра I, 1721 року листопада 12, та на підставі указу 1760 року 19 жовтня (щоб не засилали до Рогервику, а засилали до Сибіру), мали послати до Сибірської губерської канцелярії для заслання. Генер. Військ. Суд ухвалив усіх трьох „по учиненні им в силе указу Правительствующего сената жестокого гнотом наказанія и операції отослать в то повеленное место Сибир“²⁾. Батька Ковтуненка, Данила, за те, що не об'явив про підозрілих людей, генер. військ. суд ухвалив, „наказав его плетьми, отпустит с подпискою“. Микиту Тютюнника й Павла Цісарського Полтавський полк. суд по силі „прав малороссийских, книги Статута, в розд. 11, арт. 32 та в розділі 14, арт. 7 та в книзі Порядку, части 3, на листі 86, части 4 на листі 128“ надруков. присудив до смертної кари, але генер. військ. суд, на підставі указу 1721 року, листопада 12, та височайшої грамоти, 1751 року, ухвалив відіслати до Рогервику на „тяжчайшую работу“, а одсилаючи, на підставі указу сенатського, 1754 року, вересня 30, наказав бити нещадно „кнотом“, вирвати ніздрі й поставити указні знаки³⁾.

Досі ми наводили приклади присудів над гайдамаками-лівобережцями. Наведемо для порівняння присуди — над правобережцями.

1756 року вісімох гайдамаків (за „починенные ими в полской области разбои и грабительства“, на підставі „ея импер. вел. указов и малорос. прав“ присуджено заслати до Рогорвика, „а перед одсилкою кнотом наказанія и вырезав ноздри поставити на лбу и щеках повеленные знаки“⁴⁾.

1752 року гайдамаку Шевця, що ходив „с многими товарищами гайдамаками“ до Польщі, на підставі розділу 11, арт. 32, Статута й части 4 Порядку, Полт. полк. суд присудив до смерті, а Генер. Військов. Суд замінив на Рогорвик⁵⁾.

З наведених прикладів видно (а їх навести можна силу), що уряд однаково карав і лівобережців, і правобережців, однаково ставився до них.

Так само каралося і передержувачів, і пособників гайдамаків, осіб що давали їм притулок, харчі, ховали від переслідування.

Так, 1752 року царичанського (Полт. Полку, мешканця, Петра Харченка покарано, ухвалено йому дати „за тое что он... всра Сухого с товарищи при Царичанки воровски чрез линию переводил и сам в том винился публичное киевое наказание“⁶⁾. Дано сто ударів.

1752 року Суд Генер. Військ. присудив козака Зозу за те, що не об'являв, що на його хутір під Китайгородом, прийшли гайдамаки „сискав, учинить публичное плетми наказаніє“.

Юхима Степаненка, київського мешканця. Генер. Військ. Суд присудив до „жестокое плетми наказанія“ і на роботу в Батурин на рік за те, що він був з гайдамаками на грабунку ченця-шафаря в с. Рославичах. До уваги взяли те, що він, як виявив суд, був п'яний та його сонного завезено на грабунок⁷⁾.

Через те, що сидіти в тогочасній в'язниці — була важка річ, суд іноді зараховував це сидіння за кару. Так, Генер. Військ. Суд присудив Івана Шелеста, Івана Гору, Кирила Ананченка й Дмитра Гаркушу за напади в польській області, „вменив им в наказаніе долговременное сидение под караулом“.

1) Черніг. відділ, № 16776.

2) Книга присудів Ген. В. С., 1761 р. № 76.

3) Х. Ц. І. а. Книга присудів Генер. Військ. Суду, № 67, 1758 р.

4) Черніг. відд., 4513.

5) Стар. Полт. відд., № 29, в'язка 18.

6) Стар. Полт. відд., № 29, в'язка 18.

7) Черніг. відд. Х. Ц. І. а., справа 7636.

и бывшие розиски отпустит свободно с свидетельством со взятием при том порук, а в неимении оных подписок под смертною казнию в том что они з сего времени воровства и разбоев чинить и с ворами и разбойниками согласоват не имеют но будут жить постоянно внутрь Мал. Рос. не выходячи за границу⁽¹⁾. Такі були кари гайдамаків на Лівобережжі, в Гетьманщині.

Щодо Слобожанщини, то там діяло „Уложенье“, і в справах гайдамацьких відповідні установи посилались на „главу 21 Уложенья“. Так само, як і в Гетьманщині, 50-х років XVIII століття смертні кари замінялось на заслання. Можна сказати, що 50-х років установи Гетьманщини й установи Слобожанщини, по суті, ухвалювали однакові присуди, бо кінець - кінцем, присуд ухвалювалось на підставі не Литовського Статуту й не „Уложенья“, а відповідних указів імперії.

Полкова Ізюмська канцелярія, провадячи слідство, спирається на „Соборное Уложение“ (глава 21, пункти—9, 12 і 16) та інструкцію 1731 року, липня 17, про винищення розбишак, і ухвалює „пытать“ захоплених 1752 року в бою гайдамаків про їхні попередні злочини, а також про те, в кого вони мали „пристань“ та кому речі збували.

Допити тривали так: на першому допиті трьом гайдамакам „кнотом дано... всем троим по двадцати по п'яти ударов“ (це було 1752 року, липня 24), а на другому допиті, 5 лютого, 1753 року дано тридцять п'ять ударів „кнотом“⁽²⁾).

Ізюмська провінційальна канцелярія, посилаючись на „Уложенье, 24 главу“, 17 і 21 статті та на іменний 1721 року листопада 10 дня, ухвалила, 1771 року розбишаку, з ватаги Григорія Жорнового, присудити до смертної кари, але замінила, на підставі указів 1744 року, липня 15 дня, і 1754 року жовтня 20, засланням. Цей присуд мав апробувати губернатор⁽³⁾.

Заарештованим гайдамакам до вирішення їхньої справи доводилося, як я вже відзначав, сидіти по в'язницях. Проф. Слабченко відзначає, що „тюремний режим был очень суров“⁽⁴⁾. Через це часто натрапляємо на звістки про смерть арештантів. Так, 3 лютого, 1777 року, помер у Глухівській в'язниці запорожець Карпо Веприцький, що сидів за грабунки в Охтирській провінції⁽⁵⁾. Як пише проф. Слабченкс, „кандалы, в'єдались в тело, заражали кровь; в ранах копошились черви. Средства к жизни колодники получали в XVIII в. преимущественно путем добровольных пожертвований со стороны добрых людей“⁽⁶⁾. Тільки років голоду видавала влада гроші на харчі в'язням. Так, 1748 року, сенатським указом наказувалось видавати в'язням по дві копійки, „дабы те колодники за нынешнюю в хлебе нуждою не могли помереть гладом“⁽⁷⁾. Так само, 1768 року, на кожного в'язня у Глухівському острозі видавалося зі скарбу по дві копійки⁽⁸⁾. В'язнів випускали з вартовими просити милостину, але через те, що підчас таких мандрівок декому щастило тікати, часто заборонялось випускати з в'язниці, навіть на роботу в'язнів, засуджених до вищих кар — вічного заслання тощо, абож наказувалось, коли випускають до міста „для испрошения милостини, та заковывано б их в железах“⁽⁹⁾. Але наказувалося стежити, щоб колодники сповідалися⁽¹⁰⁾. 1766 року, червня 5, Малор. Колегія всім міським судам наказувала в'язнів щодня „пересматри-

¹⁾ Книга присудів Генер. Військ. суду, № 73, за 1760 р.

²⁾ Харк. відв'язка 33 № 61.

³⁾ Харк. відд. Торська воеводська канц. 7 канц. відомість, в'язка 5, справа 51.

⁴⁾ Згадана праця, стор. 182.

⁵⁾ Старий Черніг. від., справа 335.

⁶⁾ Згадана праця, стр. 182.

⁷⁾ 1-ое полн. собр. зак., т. XIII, № 9647.

⁸⁾ Книга присуд. Генер. Військ. Суду, № 98.

⁹⁾ Справа 2370, старий Черніг. відд.

¹⁰⁾ Книга присудів Генер. Військ. Суду, № 98, за 1768 р.

вать“, щоб не було в них якого струменту порозламувати кайдани, та тримати варту з виборних козаків¹⁾.

Тюрми були завжди переповнені. 1750 року у глухівській тюрмі було „колодников весма довольно“. Та, проте, тюрми тогочасні здебільшого були в надзвичайно кепському стані. 1766 року секвестр київський полковий (у місті Козельці) „пришол в такую крайнюю обветшалость, что присутствующие в суде городском в крайней опасности состоят, дабы и последние колодныкы побега не учинилы“²⁾. Через це втечі з тюрем були звичайне й повсякчасне явище.

5 квітня 1751 року з кам'яного льоху полтавського секвестру вихопилися в'язні гайдамаки „бывшие на разбоях в полской стороне“, одбили були списи, рушниці.³⁾

3 жовтня 1761 року з Полт. секвестру „з преисподней и верхней турмы“ вирвалися в'язні (14 чол. і 1 жінка, спіямано 12 і жінку, 2 втекло, 9 поранено, лікував — полковий цілюрник⁴⁾).

2 липня 1764 року в'язні, а між ними чимало й гайдамаків, що були на роботі в батуринській цегельні, по дорозі до в'язниці кинулись на охорону — козаків, а далі — в кайданах перепливали Сойм. Утекло всього тринадцять, деякі з них були „почти нагие“. Один із спіяманих утікачів заявив, що перед утечею всі вони радились одбитися від варты та тікати на Січ⁵⁾.

1767 року, проти 15 березня, з київського секвестру полкового вихопилися були в'язні, напавши на вартових („вдруг вхвата за горло, обоих обвалили на землю и давили и прыбили до смерти“⁶⁾), деякі тікали, навіть у кайданах.

Підчас утеч бували великі сутички. Так, коли з переяславського секвестру тікали в'язні, то „произошел при побеге сных колодников большой шум і крик, что всем городе слышно было“⁷⁾. Після втеч місцева полкова канцелярія надсилала повідомлення до центральної урядової установи, і та вже від себе розсилала по всіх полках укази ловити втікачів; полкові канцелярії надсилали ці укази по сотнях. Укази ці читалося по церквах, в них відзначалось прикмети втікачів.

Прикмети втікачів такі: роки, зовнішній вигляд, мова, одяга тощо. „Запорожец говорит пространно по запорожски“, „говорит зруска“, „говорит дроботливо грамотен“, „толст, новие шаровари пошитіе по запорожски“, „уси толко проростать начали, говорит громко“, „говорит по украинску“⁸⁾.

Силу в'язнів широко використовувалось на різних роботах: будівництва Рогорвику, південних приморських міст, роботи на цегельнях, рубання лісу.

За Розумовського силу „колодников“, між якими чимало було гайдамаків, використовували також і на так званих „національних строєнях“ у Глухові та Батурині⁹⁾. Так, 1761 року прислано 24 гайдамаків з фортеці св. Лисавети до Батурина на роботу.

1755 року у Глухів. в'язниці сидів Харко Нагай за грабіж полт. мешк. Кованьки — Генер. Військ. Суд присудив його до Рогорвику навіки, Генер. Військов. Канцел. згодна була з цим присудом. Але гетьман з СПБ грудня 16 1755 року пише, що через те, що вбивства підчас нападу не сталося, що Кіш

1) Черніг. відд., 25455.

2) Черніг. відд., 25435.

3) Справа 2370, Черніг. відд.

4) Справа 104, в'язка 18, полт. суд.

5) Черніг. відд., справа 1813.

6) Черніг. відд., 25435.

7) 25422, Черніг. відд.

8) Справа 1813, Черніг. відд. Для філологів це цікаві дані, бож є відомості, звідки кожен.

9) Див. П. Нечипоренко, „Умови робітничої праці на батуринських та глухівських“ національних строєнях“. Істор.—географ. збірник, том I, Київ, 1927 р. Про ці роботи в Харківськ. Центр. Істор. архіві переховується кілька десятків справ щонайменше.

задовольнив Кованьку й що в Нагая одібрано пограбовані речі, „предлагаем той генер. канцеляр. оного колодника Нагая в Рогорвик не отсилая вместо оной в Рогорвик зсылки учиня ему Нагаю жестокое плетми наказаніе, отпра-вить на 10 лет в Батурин на работу, считая в то число“ і той час, що вже одсидів Нагай¹⁾.

Як було працювати на батуринських і глухівських роботах? Очевидячки, не всім в'язням однаково було жити. Так, сотник Д. Стежко, що наглядав за робітниками на Батуринському „строені“, повідомляв, 1764 року, що деякі з в'язнів „от долговременного их zde бытия и работать не здолают“²⁾. З цього можна зробити висновок про важкі обставини роботи, але поруч з цим маємо й такий факт, що в'язень Лук'ян Мазниченко, засуджений до Батурина на чорну роботу на десять років, з дозволу сотника Стежка одружився й жив з жінкою чотири роки, доки не виявилось, що це він жонатий удруге й що перша жінка теж ще жива. Як відзначає Мазниченко, він тільки перший рік був у „железах“, а потім дев'ять років „ходил на работу в облегчении от желез под самым толком караулом“³⁾.

Зі зменшенням робіт зменшилась і потреба у в'язнях. Той таки Дмитро Стежко 1764 року, липня 6, „нижайшим доношеніем“ до Військової Генеральної Канцелярії просив, щоб більше не присилали на батуринські роботи в'язнів, бо роботи зменшилось, треба до того держати козаків на варті й на кожного в'язня „сойдет в год харчей посуточных денежок и одежи по 7 рубл. 60 коп.“. Про це ж він просив і минулого 1763 року⁴⁾, подаючи заяви до „Експед. строеній“.

Коли говориться про суд над гайдамаками, окремо треба відзначити, що значний відсоток запорожців - гайдамаків, що діяли на Лівобережжі, судив Кош. Про кари на Запоріжжі, крім загальних праць про Запоріжжя, є робота Д. Д-ського „Система карательных мер в Запорожьи“. Про запорозьке право чимало є в новій роботі проф. Слабченка „Соціально-правова організація Січі запорозької“⁵⁾, де він установлює, навіть етапи в розвитку запорозького права. Слабченко називає роботу Д-ського прекрасною розвідкою⁶⁾. У роботі Д-ського визначається, що гайдамацтво було тим злочином, за який загрожувала смертна кара⁷⁾, і що смертної кари на Запоріжжі вживалося до зруйнування Запоріжжя. Так, 1770 року з розпорядженням кошового отамана Калнишевського наказано козака „вора Зиму“ „по общему приговору повесить там, где он шалости делал“⁸⁾. Але, коли запорожці - гайдамаки попадали до рук українського чи російського уряду, то їх не передавали до Коша. Навпаки, весь час українські вищі урядові установи вимагають від кошового отамана надсилати на суд гайдамаків з запоріжців, і будучи надіслані, вони зазнавали загальної долі гайдамаків, що ставали перед судами на Гетьманщині та Слобожанщині.

1) Полт. відд., справа 56, в'язка 18.

2) Стар. Черніг. відд. 1813.

3) Справа ч. 22619. Черніг. відд. X. Ц. I. А.

4) Черніг. відд., 1813.

5) Праці комісії для вивчення історії зах.-російськ. та українського права, вип. 3.

6) *Ibidem*, ст. 292.

7) „Київская Старина“, 1893, № 2, ст. 212.

8) Скальковський, „История Новой Сечи“, т. I, ст. 63.

ПРОПАЦІ СПРАВИ З АРХІВУ ГЕНЕРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО СУДУ

Надзвичайно важливе значіння справ архіву Генерального військового суду, для вивчення економічної й соціальної історії України за гетьманську добу, притягло увагу дослідників до цього джерела вже у XIX столітті. Між тим, протягом короткого часу цей архівний фонд зазнав багато шкоди і втрат, на що вказував ще 1898 р. В. Мякотін¹⁾. Певного обліку пропащого історичного матеріялу він, на жаль, не зробив, і тому досі не можна остаточно сказати, оскільки повне тепер це архівне джерело української історичної науки.

Навіть, пригоди, що трапилися з ним протягом XVIII ст., до останнього часу були не з'ясовані²⁾. Проте, авторів цих рядків пощастило відшукати матеріяли, що свідчать про долю цього архіву між 1748—1781 р.р. та про те, що від пожежі у Глухові, 1747 р., з нього загинуло лише 43 справи, що складає порівнюючи невелику частину всього фонду³⁾. Шкідливіша була, мабуть, пожежа у Глухові 7-го серпня 1784 р.⁴⁾. Проф. В. Романовський вважає, що загинула тоді „більшість архівного матеріялу“⁵⁾. Але скільки напевне, його загинуло і що саме,—це й досі не в'яяснено⁶⁾.

Розподіл українського архівного фонду XVIII ст., у 1786 р., поміж трьома намісництвами — Київським, Чернігівським та Новгород-сіверським, передача частини фонду в кінці XVIII ст. до Катеринослава, а 1802 р.— до Полтави, перевозка частини архівалій з Чернігова—до Москви, з Чернігова—до Харкова, з Полтави—до Харкова—все це, роз'єднуючи цілість фонду „Генеральної Малоросійської Архіві“ занадто ускладнило справу обліку повноти її складових частин, як вони збереглися дотепер. За остаточної концентрації та впорядкування архівів XVIII ст. лівобережної України питання про з'ясування прогалин у них, особливо в архіві такої важливої установи, як Генеральний військовий суд, набутиме не абиякого значіння.

Щодо цього, то деякі відомості про справи з архіву Генерального військового суду, що погоріли у Глухові 1784 р., а в Сенаті були на апеляції (таким чином, лише частина погорілих справ цього архіву), подаються в одній

1) „Києв. Стар.“ 1898 р., XI. ст. 141—142.

2) В. Романовський, „Нариси з архівознавства“, X. 1927, ст. 74 „... далші відомості про архів уриваються аж до 1780 р.р.“.

3) Збірн. Істор.-філол. відд. УАН, т. XVII, стаття — „Сторінка з історії архіву Генер. Військового Суду“, ст. 217—234.

4) „Києв. Стар.“, 1889 ст. 456—457, в статті Теличенка, „Скорбний лист архива Малор. Коллегії“.

5) В. Романовський, *op. cit.*, ст. 77.

6) Див. цікаву спробу проф. Романовського орієнтовно підрахувати втрати укр. архівного фонду, *op. cit.*, ст. 112—113.

зі справ 1785 р. Новгород-сіверського намісницького правління¹⁾. 6 лютого 1785 р. Новгород-сіверське намісницьке правління слухало повідомлення Малоросійської Колегії про те, що Сенат наказав, аби по всіх справах, по яких були апеляції до Сенату чи треба було пояснень, подали довідки за протоколами, в разі ж коли вони погоріли, підчас пожежі 7/VIII 1784 р., то зняти копії з копії, що є на руках у чолобитників, відповідачів чи повірених їх, а також звернутися до всіх тих установ, де раніш велося згадані потрібні сенатові справи, щоб ті надіслали копію зі своїх справ²⁾. Малоросійська Колегія, розглянувши реєстр справ, що вимагав Сенат, знайшла, що до № 1 — позов жінки полкового обозного — Ірини Каневської на полковника Петра Горленка за д. Канишову і х. Чумацький, і № 21 — справа військ. тов. і батуринського почтмейстера Петра Дмитренка з циганом Вас. Миною за 200 карб., — в архіві Малоросійської Колегії розшукали справжні протоколи. До всіх же інших справ протоколи погоріли. Сторони подали копії постанов лише: по № 5 і 6 — позов Києво-Печерської Лаври на козачку Кулину, по № 9 — позов жінки бунчукового товариша Михайла Миклашевського на майора Івана Миклашевського за гроші, по № 17 — позов жінки небіжчика майора Якова Скоропадського на тайн. радн. Неплюєва за порубку пуші, по № 18 по справі стряпчого Голтвянського повіту, військового товариша Волошича, з бунчуковим товаришем Новицьким і його донькою ген. майоршою Хорватовою за вексельні гроші. По справі ж № 20 — за ґрунти між бригадиром Вас. Капнистом і полковницею Битяговською та полковим обозним Кулябкою — нічого не розшукали. По № 22 — між Петром та Яковом Криницьким і Йосипом Козловським з жінкою Гапкою про вибиття з володіння х. Хребетинським — сенатові рапортовано, але справу цю до суду Генерального і до Колегії не надіслано. По № 23 — в справі засідателя Погарського повітового суду Ів. Пісоцького і бунчукового товариша Петра Косача з жінкою небіжчика значкового товариша Кир. Панюшки за хутір і орну землю, в Малорос. Колегії нічого не розшукали, але відомо, що всі подання в цій справі були надіслані до Генерального Суду. По № 31 — надв. радн. Фед. Туманського з удовою небіжчика бунчукового товариша Лизогуба за грошовий борг, про це пояснення з Генерального Суду ще не надіслано. По № 32 — кап. Якіма Проневича з бунчуковим товаришем Коханією за ґуральню, вся справа надіслана до Глухівського земського суду, сенат же вимагає довідки від Генерального Суду про рух справи. По № 24 — полкового писаря Вас. Білогруда з військовим товаришем Онисимом і сотенним осаулом Данилом Білогрудами за рухоме й нерухоме майно; по № 25 — городницького маршала дворянства — бунчукового товариша Ів. Борозни з жінкою за рухоме й нерухоме майно; по № 27 — мешканця Білої Церкви Андрія і Трохима Гриценків з 58 товаришами — з полковим суддею Фед. Базилевським за козацтво; по № 29 — мешканця м. Переяслава Петра Кондратьєва з колезьким асесором Михайлом Гриневичем — за гроші; по № 30 — жінки сотенного хорунжого Ів. Григоренка з сотенним атаманом Фед. Клямою за бій; по № 33 — козаків м. Броварів, Остерського повіту, Сид. Жеребця і товаришів його — з Троїцьким больничним монастирем за козацтво, — надіслано з Малоросійської Колегії з копіями її вироків: першу з них (за № 24) — до Чернігівського намісництва, другу (за № 25) — до совісного суду Новгород-сіверського намісництва, а всі інші (по № 29, 30, 33) — до Київського намісницького правління. Малоросійська Колегія надіслала до Сенату копії протоколів, що розшукалися чи

¹⁾ „1785 года февраля 10 д. По указу Новгородского Сѣверского Намѣстническаго Правленія о учинении выправки о сгорѣвшихъ въ бившій въ Глуховѣ пожаръ делахъ не найдутся ль какія производства и дѣла, значащїеся по приложенному при томъ указѣ реестру На 56 листахъ“. Харьк. Істор. Архив, Фонд Генер. Військ. Суду. Опис 2; в'яз. 51, № 1869 на 56 арк.

²⁾ Порівн. проф. Романовський, *op. cit.*, ст. 79.

подали судові сторони. Щождо інших справ, то діло ускладнялося тим, що їх підчас організації намісництва розіслали по різних нових установах¹⁾ і Малоросійська Колегія не відала, куди що потрапило. Колегія вирішила надіслати реєстри цих справ до всіх трьох намісництв, щоб ті запропонували всім підлеглим установам розшукати по своїх архівах усе, що належить до цих утрачених справ, і надіслати копії, а відповідачам і позовникам чи їх повіреним — подати копії з постанов Малорос. Колегії. Також було наказано й Генеральному Судові надіслати до Сенату копії всіх документів, що він розшукає.

Новгород-сіверсько намісницьке правління ухвалило: 1) написати про все це з копією реєстру до Верхнього земського суду, до Губерського магістрату, до Верхньої розправи, до городничих, щоб Верхній земський суд до підлеглих установ, а городничі — до нижніх земських судів — теж „для равномѣрного исполненія сообщили“, щоб останні надіслали копії своїх діловодств у цих справах; 2) запропонувати, щоб справи, що розіслала Малоросійська Колегія, надіслали до Новгород-сіверського намісництва; 3) що городничі й нижні земські суди об'явили відповідачам і їх повіреним, щоб подали копії вироки Малоросійської Колегії — до Колегії; 4) щоб написати до Совісного суду, щоб він теж повернув ту одну справу, що до нього потрапила.

Новгород-сіверський губерський магістрат 10 лютого, 1785 р. вже відповідав, що він одержав наказ намісництва й надіслав від себе про це до всіх городових магістратів і ратуш. Відповіді про одержання надійшли незабаром: від Новгород-сіверського городского магістрату — з 19/II, що одержали наказ; від Кролевецького — з 21/II, при чому сповіщалося, що за довідкою нічого не розшукали зі справ реєстру; з Воронізької ратуші — 20/II, що нічого із згаданих справ немає; від Глухівського магістрату — з 21/II, що таких справ у них не було, навіть, у діловодстві; від Конотопського магістрату — з 24/II, що нічого вони не мають зі справ за реєстром; від Стародубського — з 24/II, що одержали наказ; від Сосницького — з 22/II, що у них відомостей і діловодств таких не розшукалося; від Коропського — з 21/II, що наказ одержали; від Воронківської ратуші — з 26/II, що одержали; від Погарського магістрату — з 21/II, що нічого немає; від Єлїонської ратуші — з 24/II, що одержали наказ; від Новомлинської ратуші — з 27/II, про те ж; від Мглинського магістрату — з 26/II, про те ж; від Новомістського — з 27/II, про те ж; від Новозибківської ратуші — з 3/III, про те ж; від Злинківської ратуші — з 4/IX, про те ж; від Клинцівської ратуші — з 7/III, що таких справ у неї не було заведено; від Климівської ратуші — з 3/III, що про такий наказ усім мешканцям буде оголошено, хоч здається, що у них немає нікого, хто б мав позов з кимнебудь в Малоросійській Колегії; від Понорницької ратуші з 26/II, що наказ одержали; від Лужківської ратуші — з 5/III, про те ж; від Стародубського городского магістрату — з 10/III, що не розшукалося ні справ ні вироків; від Новомлинської ратуші — з 7/IV, що справ за цим реєстром немає.

З огляду реєстру погорілих 28 справ, що його додаємо нижче, здається, що це не той сенаторський реєстр (див. згадки вище) взагалі всіх апеляційних справ, що з приводу їх треба було Сенатові довідки й додаткові матеріали, а це, мабуть, реєстр-екстракт лише тих справ з сенатського реєстру, що не розшукалося й, очевидно, погоріли 1784 р., а склали його вже в Малоросійській Колегії. Таким чином, кількість пропащих від пожежі справ Генерального військового суду, що були на апеляції в Сенаті, дуже невелика. Щождо тої категорії справ, що також погоріли, але не були на апеляції в Сенаті, то доводиться чекати дальших розшуків про їх кількість та зміст. Мабуть, таких було більше.

¹⁾ Порівн. проф. Романовського, *op. cit.*, ст. 78 — 79.

„Реєстръ погорѣвшимъ дѣламъ, которія требуютъ въ Правительствующій Сенатъ къ разсмотрѣнію по поданнымъ отъ сторонъ апелляціямъ съ объясненіемъ противу каждого, гдѣ изъ нихъ какое производилось и рѣшено, и по которымъ вслѣдствіе указа изъ Правительствующаго Сената надлежитъ доставить отъ тѣхъ мѣстъ, въ коихъ они до вступленія въ Коллегію производились и рѣшены, въ Правительствующій Сенатъ копіи зъ рѣшеній и другихъ свидѣній и производства (посилки) тѣхъ дѣл учинено ис такова же при указѣ Правительствующаго Сената въ Коллегію присланного 17... года... декабря №

	Отмѣтки, гдѣ производились и рѣшены
1. Умершаго полковаго обознаго Якима Каневского жены Ирины з синовьями Иванови Лукьяном Каневскими с полковником Петром Горленком о деревнѣ Канишевой и хуторе Чумацкомъ. Помянутого Горленка с ними же Каневскими о семъ же самомъ имѣніи.	Производилось въ судѣ земскомъ Переясловскомъ.
2. Чернѣговского Намѣстничества Березинского уезда жителя села Сталой Загоровки отставного прапорщика Павла Банина Нѣжинского полку зъ сотникомъ Василиемъ Романовскимъ въ движимомъ и недвижимомъ имѣніи.	Произведено и рѣшено въ судахъ земскомъ Нѣжинскомъ и Генералномъ.
3. Новгородского Сѣверского Намѣстничества Верхней Расправы стряпчего судьи полковаго Никифора Винды с отоманшею Катериною Смавокрескою.	Произведено и рѣшено въ судахъ земскомъ Глуховскомъ и Генералномъ.
4. Кіевского Намѣстничества Лубенского уѣзда помѣщика Иліи Новицкого с козакомъ жителемъ села Окопъ Иваномъ Дяченкомъ о бою.	Производилось и решено въ судѣ Генералномъ.
5. Новгородской Сѣверской губерніи уѣздъ Конотопского козацкой жены вѣдовы Агафіу Куклиной с Кіевопечерскою Лаврою за выбитье изъ спокойнаго владѣнія грунта и при мѣстечки Смѣломъ состоящего.	Въ судахъ земскомъ Роменскомъ и Генералномъ рѣшено.
6. Оной же Куклиной с помянутою Лаврою и торговой коморы.	(Немає відомостей. В. Д.)
7. Бунчукового товарища Ивана Севастьяновича с вознимъ Прилуцкимъ Григоріемъ Линицкимъ о бою.	Производство имѣло в судахъ городскомъ Прилуцкомъ и Генералномъ.
8. Новгородской Сѣверской губерніи мѣстечка Воронѣжа полковаго асаула Матвѣя Заруцкаго зъ сестрою своею его Феодосією Нарбутовою отъ 300 р. деньгахъ.	Производилось и рѣшено въ судѣ земскомъ Глуховскомъ и Генералномъ.
9. Умершаго бунчуковаго т. Михайла Миклашевского жены Марфы с маіоромъ Ивановъ Миклашевскимъ о должныхъ по облѣкѣ 2000 рубляхъ денгахъ; оного Миклашевского с упомянутою ж вѣдовою Марфою о вышеозначенныхъ денгахъ.	Производилось и рѣшено въ земскомъ Глуховскомъ и Генералномъ судахъ.
10. Новгородского Сѣверского уѣзда села Псаровки званія козачого Игната Дерыги съ надворнымъ совѣтникомъ Прохоромъ Забѣлою о казачествѣ.	Производилось и рѣшено въ судѣ Генералномъ.

<ol style="list-style-type: none"> 11. Військового канцеляриста Михайли Орловського с козачкою уїзда Глуховського жителькою села Филовки Уляни Васильевою о раздѣли имѣнія. 12. Новгородского Сѣверского Намѣстничества села Покошичъ жителей атамана Масцѣпана и козаковъ вѣсего 92 человекъ с Новгородскимъ Спаскимъ монастыремъ о пуши называемой Козачею Свободскою ; бунчукового товарища Иліи и асаула полкового Ивана, полкового хоружего Ивана и войскового товарища Михайли Долѣнскихъ с Новгородскимъ Спаскимъ монастыремъ о пуши к селу Покошичамъ принадлежащій. 13. Бунчукового товарища Владимира Остроградского с Курскимъ жителемъ однодворцемъ Агафономъ Переверзовымъ о разныхъ обѣдахъ ; города Курска однодворца Агафона Переверзева сотнѣ Голтвинской зъ сотнѣникомъ Владимиромъ Астроградскимъ и писаремъ Захарченкомъ о бои и увѣчи. 14. Бунчукового товарища Михайла Яновича с надворнимъ совѣтникомъ Григоріемъ Долѣнскимъ о денгахъ. 15. Умершого бунчукового товарища Артема Бѣлоцерковки жены Маріи, значкового товарища Григорія Хоменка, зъ женою Ирыною в гвалтовномъ наизду ее, находѣ и о бои. 16. Черняговской губерніи Городничкого уїзда деревнѣ Кобелянки жителей Алексѣя Сенника с товарищи въ 17 человекъ зъ бунчуковымъ товарищемъ Василемъ Булавиннымъ о земляхъ. 17. Умершого маіора Якова Скоропадского жены Ефросини с тайнимъ совѣтникомъ и кавалѣромъ Неплюевимъ о порубѣ пуши к хуторѣ Свесѣ принадлежащей. 18. Кіевского намѣстничества Голтвянского уїзда стряпчого військового т. Григорія Волошина зъ бунчуковымъ товарищемъ Андрѣемъ Новицкимъ и его дочерью генерал - майоршей Хорватовою о вексельнихъ денгахъ. 19. Судьи земского Батуринского зъ бунчуковымъ т. Даниломъ Кандибою и Іліею Лизогубомъ о должнихъ Конотопскими купцами Польшками оному Базилевскому по вексельнимъ денгамъ, въ платежѣ которыхъ онія ж Лизогубъ и Кандиба ручались. 20. Бригадира Василя Капниста жены вдови Софіи с полковъницею Бытяговскою и полковимъ обознимъ Павломъ Кулябкою о земляхъ. 21. Військового товарища Батуринского почтмейстера Дмитренка и его жены Феодосіи с циганомъ Василемъ Миною о 200 рубляхъ денгахъ. 	<p>Отмѣтки, гдѣ производились и рѣшены</p> <p>Въ судѣ земскомъ Глуховскомъ и Генералномъ.</p> <p>Производилось и рѣшено въ судахъ подкоморнихъ Погарскомъ, Менскомъ, и комисарскомъ.</p> <p style="text-align: center;">Т о же</p> <p>Производилось и рѣшено въ судахъ городскомъ Миргородскомъ и Генералномъ.</p> <p>Производилось и рѣшено въ земскомъ Батуринскомъ и Генералномъ.</p> <p>Произведено и рѣшено въ судахъ городскомъ Прилудкомъ и Генералномъ.</p> <p>Производилось и рѣшено въ полковомъ Черняговскомъ и Генералномъ судахъ.</p> <p>Производилось въ судѣ земскомъ Глуховскомъ, гдѣ, а также и Генералномъ, рѣшено.</p> <p>Производилось и рѣшено въ ратуши Лубенской и судѣ Генералномъ.</p> <p>Производилось и рѣшено въ земскомъ Иваницкомъ и Генералномъ въ судахъ.</p> <p>(Немає відомостей. В. Д.)</p> <p>Производилось и рѣшено въ судѣ земскомъ Батуринскомъ и Генералномъ.</p>
---	---

22. Священника Петра и брата его Якова Криницкихъ и протчихъ поляка Осипа Козловскаго с женою Агафвїею о вибитьи из покойного владѣнія с хутора Хребетинскаго	По сему указъ изъ Правительствующаго Сената исполненъ, о чемъ въ Новгородскомъ Сѣверскомъ намѣстническомъ Правленіи есть свидѣніе и Сенату отрепортовано дѣло и въ Судѣ Генералномъ оно въ Коллегію отискивано не было.
23. Погарскаго уйзнаго суда засѣдателя Ивана Пѣсоцкаго зъ бунчуковымъ т. Петромъ Косачемъ изъ женою умершаго значкаго товарища Кирила Панюшки Меланіею въ хутори с пашеною землею.	Поданіе въ Коллегію доношенія отосланы въ судѣ Генеральной.
24. Полковника Петра Новицкаго жены Елены Безбородковны с козаками полку Стародубовскому жителями Тростинскими о бою.	Произведено и рѣшено въ градскомъ Стародубовскомъ и Генералномъ въ Судахъ.
25. Молдавскаго гусарскаго полку отставнаго прапорщика Федора Лашкевича о раздѣлки отцовскаго имѣнія и прижитыми матерью его и другаго мужа умершаго войскаго товарища Степана Висоцкаго дѣтми пополамъ.	Произведено и рѣшено въ судахъ земскомъ Роменскомъ и Генералномъ.
26. Надворнаго совѣтника Федора Туманскаго со вдовою умершаго бунчуковаго т. Лизогуба женою о должнхъ денгахъ.	О семъ повѣленое указомъ изъ Правительствующаго Сената от Суда Генералнаго объясненіе еще не прислано.
27. Капитана Акима Кроневица зъ бунчуковымъ товаришемъ с Сохранѣею о винокурнѣ.	Дѣло все подлѣное отослано въ судѣ Земский Глуховский, а поточное прозхождение въ Новгородское Сѣверское Намѣстническое правленіе по указу зъ Сената требовано отвѣта от Суда Генералнаго.
28. Бунчуковаго товарища Григорія Богаевского съ опошанскимъ козакомъ Матвѣемъ Клименкомъ о хуторѣ съ опустѣлимъ ставомъ.	Производилось въ судѣ земскомъ Гадѣцкомъ и какъ в ономъ такъ и Генералномъ въ судахъ рѣшено.

Подлинной по листамъ скрепилъ коллежскій
ассесоръ Иванъ Войцеховичъ

Копію по листамъ скрепилъ въ докладѣ дѣлъ
протоколистъ Карпъ Сорока

С копіею поверялъ
регистраторъ Яковъ Дуброва

МИХАЙЛО ГНІП

ПОЧАТКОВА ОСВІТА НА СЛОБОЖАНЩИНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. (до 1837 р.)

I

Історія української школи нової доби доходить своїх 125 років, і в ній шкільництво часів кріпацтва наклало виразне тавро на наступні десятиліття. Для саме доба та й взагалі весь минулий вік і досі тяжить над нами, хоч би в питанні загального навчання, що є тепер чи не найактуальніше на так званім „третім фронті“. Глибоке зацікавлення викликає минуле нашої школи і з погляду досить складного культурного процесу на Україні ХІХ ст., бо їй (школі) у великій мірі треба завдячувати формацію поколінь, що одне за одним виступали на працю в різних ділянках українського життя, позначаючи себе так розмаїто. Російська та польська школи на Україні кріпацької доби крили в собі й український потужний струмінь, що, повсякчасно виявляючись, надавав своєрідного національного кольориту нашій школі. Потреба повного, всебічного та об'єктивного освітлення цієї пори вже настигла, а проте, вона найменше нам відома.

Тут ми маємо такі праці Дм. Ів. Багалія, як „Опыт истории харьковского университета“, що в ній автор уперше подав начерк історії початкової та середньої школи на Україні (до 1835 р.); в „Історії Слобідської України“, „Істории г. Харькова за 250 лет его существования“ маємо ми розділи і про народню освіту на Слобожанщині. З інших праць відзначимо розвідку акад. Сухомлинова „Училища и народное образование в Черниговской губернии“ (характерна апологією старої д'яківської школи)¹⁾, застарілу тепер книжку Я. Грахова, директора шкіл Катеринославщини того часу, „Краткий историческо-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений“ та простору статтю Г. П. Данилевського „Харьковские народные школы 1732 — 1865 г.“²⁾, що на ній відбилися „любительство“ та дух письменника - белетриста.

II

Так званий, „Устав учебных заведений подведомых Университету“, виданий 5 вересня 1804 р., став за перший законодавчий акт, що поклав підвалини під російську початкову школу. Передбачає він шкіл два типи — приходські (парахвіяльні) та повітові. Парахвіяльні мали відкриватися на селах, де „каждый церковный приход или два вместе, судя по числу прихожан и отдалении их от жительства, должны иметь, по крайней мере, одно приходское училище“.

¹⁾ Ж. М. Н. П., 1864 р. т. СХХІ.

²⁾ Г. П. Данилевський, „Украинская старина“.

Програма її з одним роком навчання була така: читання, писання, перші дії з арифметики, закон божий, а поза тим мали в класі читати книжки енциклопедичного змісту: „краткое наставление о сельском хозяйстве, произведении природы, сложении человеческого тела и вообще о средствах к сохранению здоровья“.

Утримання шкіл уряд покладав на громади у вільних селах, а в кріпацьких— на поміщиків, що мали вільну руку відкривати чи не відкривати школи. Вчительський персонал був із одного вчителя та його помічника. В кожній школі громади обирали певну особу, що, як доглядач, дбала про її всебічний добробут. Вважаючи на те, що світських учителів було мало, а то й зовсім не було, уряд покладав учительські обов'язки на місцеве духовенство.

Повітові школи, як показує сама назва, відкривалися по одній у кожному повітовому місті. Призначалися вони для всіх станів, а переважно для купецтва та міщанства. Курс школи був трирічний: нижчий відділ з програмою парахвіяльної школи та перша й друга класи. Ось як розподілялися години (на дві класи разом) за окремими дисциплінами:

Арифметика та початкова геометрія	13 год.
Російська мова	9 „
Географія та історія	8 „
Закон божий	7 „
Красне писання	5 „
Малювання	4 „
„Должность человека и гражданина“	4 „
Фізика та природознавство	3 „
Технологія	3 „

1819 р. виключено з програми „должность человека и гражданина“, природознавство й технологію та скорочено курс географії з історією, а натомість збільшено число годин з закона божого та російської мови.

Школа мала трьох учителів та завідателя, що звався доглядачем. Він керував і приходськими школами в повіті.

На утримання школи призначалося з державних коштів 1.250 крб., так званої штатної суми, що розподілялася так:

Платня штатному доглядачеві	300 крб.
Двом учителям	500 „
За закон божий	75 „
За малювання	75 „
На утримання та обслуговування школи	300 „

На міські громади уряд покладав обов'язок утримувати вчителя нижчого відділу, а також сподівався, що міста даватимуть кошти на будування та потрібний ремонт.

Асигнованої урядом суми не вистачало вже з перших років, бо курс карбованця упав і уряд, покладаючи великі надії на благодійність та офіри, що є особлива риса в історії шкільництва цього часу, 1811 р. установив посаду почесного доглядача з місцевих поміщиків, що повинні були матеріально підтримувати школи.

До цього ще спричинилося й те, що міські громади не завжди охоче давали відповідні кошти на утримання вчителя нижчого відділу та на будування.

Керівний орган на території харківської шкільної округи був харківський університет, єдиний на всю Україну, що в особі шкільного комітету з п'ятьох чи шістьох професорів, за головуванням ректора, безпосередньо правив навчальними закладами. В межах губернії керував школами директор гімназії, а повіту— відповідно доглядач повітової школи. Час діяльності цього комітету до його ліквідації, 1837 р., на підставі „Положения об учебных округах“ 1835 р.—і є обсяг розвідки.

III

На Слобожанщині з другої половини XVII ст., від перших кроків до колонізації цієї північної частини „дикого поля“ закладалися школи, що їх правдиво можна назвати народними, бо тодішня світська й духовна влада творцями їх не були¹⁾.

Повставши в наддніпрянських землях у боротьбі народу за свій культурно-національний розвиток стали вони аж до 20-років XIX ст. на всю Україну за єдині початкові школи, а тому їх значіння в освіті народу — поважне. Тепер, у зовсім одмінних умовах, виступила вона і проти російської школи, що була чужа народові й соціально, як одна із проявів кріпацько-бюрократичного режиму на Україні, що постачала попервах „всякого роду канцелярських сутяг и ябедников, которые были несимпатичны для народа“, за виразом акад. Сухомятінова.

Програма цієї народної школи була церк.-слов., вона цілком задовольняла невивагливі освітні вимоги мас. Протягом року, а то значно й більше, що залежало вже від здібностей учня, навчалися в ній читати церковно-слов'янською мовою, писати, а деякі, за окремою угодою з дячком, ще часослову і псалтирю. Такою вона була з другої половини XVIII ст., втративши дещо з притаманних їй рис на довгому історичному шляху. 1732 року в тодішніх чотирьох слобідських полках було їх до 150²⁾. Певно густою мережею вкривали вони край і на початку XIX ст., бо 1814 р. лише у вісьмох селах Сумщини було 11 шкіл, а в них — до 150 учнів³⁾. Воля батьків віддавати чи не віддавати дітей до школи, вчитель — з народу дячок, народня мова підчас навчання, побутові риси шкільного життя — все це вабило до школи, обертало її на рідну, свою. Мала вона за собою півтораєста літ, коли Міністерство Народної Освіти, обминаючи місцеві тривкі культурні традиції, заходилося практично здійснити засади шкільного статуту 1804 р.

Ще 1806 р. шкільний комітет гадав відкрити до 40 приходських шкіл у найбільших селах та заштатних містах. Разом із консисторією було призначено вчителів із місцевого духовенства, було наказано волосним правлінням приготувати будинки під школи, дати сторожа, опалення та приладдя для навчання. Та всі ці заходи пішли марно, бо громади зазначених приготувань не чинили⁴⁾, і лише 1811 р. наново через губернатора було дано наказ приготувати все до майбутнього року, коли мали відкрити всі школи⁵⁾, що їх у широкій перспективі передбачено було — в Сумському повіті—10, Куп'янському—9, Ізюмському—11, з відповідним числом шкіл і по селах інших повітів.

Ранньої весни 1812 року доглядачі повітових шкіл поїхали сами по селах свого повіту провести останні приготування. З рапортів деяких доглядачів можна дізнатися, до яких способів довелось їм часто вдаватися, щоб відкрити школи. В с. Сінному, Богодухівського повіту, громада на сході не схотіла нічого слухати про школу, „ропот принудили меня вытти из собрания“. Доглядач нічого кращого не зміг придумати, як звернутися до земського ісправника, що якось „випадково“ тут був. Вплив ісправника мав певний ефект і громада ухвалила давати по 210 крб. на рік на утримання школи. В с. Котельові, Охтирського повіту, доглядач переконував селян про потребу школи, але „когда дело дошло до составления суммы сбором с общества, тогда поднялся шум и все общество единогласно отказалось от учреждения училища и сбора

1) Житецький, „Странствующие школьники в старинной Малороссии“, „Киевская Старина“ 1892 року.

2) Дм. Багалій, „Історія Слобідської України“.

3) Архів шкільного комітету, спр. № 45.

4) Ibidem, спр. 224.

5) Ibidem, спр. 926.

суммы на оное, сколько я ни старался каждого из них убедать разною манерою“. В с. Боромлі, того ж повіту, отаман відмовився скликати схід і доглядач поїхав ні з чим, переконавшись, що другим разом треба закликати ісправника¹⁾. Допомога такої особи урядової багато важила: бездіяльність повітових ісправників вовчанського та змійвського довела до того, що тут не було відкрито ні одної школи і, навпаки, ретельність їх у Харківському та Сумському повітах допомогла їх відкрити аж до 15. Не скрізь примус, що звався „содействием“, відіграв першорядну ролю, були методи й морального впливу, наприклад, у Краснокутському, Микитівці, Колонтаївці та Рублівці, Богодухівського повіту, доглядач „принужден был со всяким терпением сначала расположить начальство и общество тех селений к согласию на учреждение приходских училищ и смягчил мало-по-малу их закоренелость“. Ось на такому тлі влітку 1812 р. було відкрито 26 парахвіяльних шкіл у таких місцях: Золочеві, Мерефі, Вільшані, Деркачах, Липцях (Харківського повіту), Котельві, Боромлі (Охтирського), Калантаївці, Краснокутському, Микитівці, Рублівці, Сінному (Богодухівського), Білопалі, Ворожбі, Вищій та Нижній Сироватці, Клімівці, Прорубі, Річках, Стецьківці, Тимофіївці, Чернетчині, Сватовій Лучці (Сумського), Коломаці, Новій Водолазі (Валківського), Слов'янському (Ізюмського). До того ж, 1804 р., В. Н. Каразін заклав школу у своєму власному селі Крючику, Богодухівського повіту, та 1811 р. відкрилися школи в Недригайліві й Бишкіні, Лебединського повіту (перша коштом громади, а друга — поміщика). Наступного 1813 р., заклали ще чотири школи, а саме: в Хотомлі та Балаклеї, Змійвського повіту, Печенігах, Вовчанського, та Вільному, Богодухівського. Геть пізніше, коли вже школи одна за одною стали закриватися, почали існувати ще школи в с. Тополях, Куп'янського повіту, Закотному, Старобільського, та Каплунівці, Богодухівського (перша з 1820 р., друга — 1824 р., а третя — з 1822 р.). Десь на початку 20-х років відкрилася школа й у с. Бабаях, Харківського повіту, що, як і Каплунівська, була поміщицька. Коли не брати на увагу цих останніх шкіл, то 1813 р. їх було 33. На їх утримання громади зобов'язалися платити від 125 до 210 крб., а дві міські — Слов'янська та Недригайлівська — по 300 крб. Доглядачів до шкіл призначено було переважно з поміщиків, бо на таких із селян особливих надій не покладали²⁾.

День відкриття шкіл по багатьох селах відзначали, як місцеве свято. В Харківському повіті наперед сповіщали селянство та дворянство про цю знаменну подію. Доглядачі скликали визначних громадян, голів та старшин, читали їм деякі місця із статуту про сільські школи й усяко їх переконували закладати їх. Пишний церковний ритуал, обіди, бенгальські вогні, „пушечная пальба“ на поміщицькому подвір'ї, співи хору військової частини в Деркачах — все справляло певне вражіння.

Шкільний комітет, надсилаючи повідомлення, що ми його тут подаємо, подбав поскоріше продемонструвати перед міністром освіти Ол. Кир. Розумовським це, як ми побачимо далі, ефемерне досягнення й перемогу.

Июня 30 дня, 1812 г.

Его Сиятельству Господину действительному тайному советнику, двора его императорского величества действительному камергеру, государственному Совету члену, сенатору, министру Народного Просвещения и кавалеру, графу Алексею Кириловичу Разумовскому

Из Училищного Комитета императорского Харьковского Университета.

¹⁾ Архів шкільного комітету, спр. 45.

²⁾ Ibidem., спр. 139, 926, 760, 1279, 2014, 2441.

Директор училищ Слободско-Української губернії доносить сему Комітету, що в сей губернії открыты в мае месяце приходские училища по Харьковскому уезду в слободах: Ольшаной 5-го числа, учеников поступило 23. Надзирателем училища назначен коллежский секретарь Патрикий Абаза, учителем священник Чернявский, помощником дьячок Крамаренков. Деркачах, 7-го мая, учеников поступило 25, надзирателем училища назначен губернский секретарь Николай Краснокутский, учителем священник Васютинский, помощником дьячок Туранский. Заштатном городе Золочеве, 9-го числа, учеников поступило 40. Надзирателем училища назначен коллежский регистратор князь Николай Килдишев, учителем дьякон Ковалев, помощником дьякон Жадановский. В слободах: Липцах, 12-го числа, учеников в оное поступило 11-ть, надзирателем училища назначен поручик Лазарь Лазаренков, учителем дьякон Чудновский, помощником дьячок Клеваный, Мерефте 15-го числа, учеников поступило 30. Надзирателем училища назначен коллежский регистратор Иван Тимченко, учителем священник Шекий, помощником дьякон Левицкий. Каковое открытие происходило следующим порядком. Накануне дворянство и вся волость были обвещаемы о имеющемся быть открытии приходского училища. В 9-ть часов утра учитель, помощник его с учениками и надзирателем собрались в училищный дом, куда прибыл смотритель училищ Харьковского уезда, изъяснялся пред старшинами той волости о причине своего прибытия и говорил о пользе и благих следствиях введения учений. После чего читалось предписание, по поводу которого имеет смотритель произвести открытие оного училища, и некоторые пункты, касающиеся сельских училищ из Устава учебных заведений. Возглашали об учителе и помощнике, утвержденных от гражданского и духовного начальства. Между тем в церкви продолжался благовест. В 10-ть часов пред учрежденным порядком пошли в церкви для выслушания божественной литургии: впереди учитель с своим помощником, за ними по двое в ряд ученики; потом надзиратель; а за сим и член, совершающий открытие училища, смотритель Небольсин. Дворянство и обыватели преследовали. При сем шествии продолжался звон во все колокола. При входе в церковь начинали тотчас литургию — с певчими, при многом собрании духовенства. Хоры и даже крыльца от невместности в середине церкви, усеяны были народом. По окончании литургии произносилось приличное слово. После чего начиналось благодарственное молебствие с коленопреклонением и кончилось возгласением о здравии его императорского величества и всей высочайшей фамилии. По окончании священнодействия все духовенство в том же облачении, со святыми иконами и хоругвиями, при колокольном звоне с училищным собранием, которое шло в том же порядке и с посетителями пришли в училищный дом; во время сего шествия в слободе Деркачах капитан Харьковского гарнизонного батальона Арестов для большего торжества толь знаменитого дня, держал в строе свою роту, и отдав честь, бил поход крестной процессии. В доме училища совершалось водоосвящение, и потом читалась особенная молитва — имеющаяся на счет начинания учения для учеников, окроплял покой святою водою, и подходили ученики ко кресту. Произносилась речь; прочитывали именной список поступивших учеников. По сем говорены были еще некоторыми речи и стихи. Дьякон возглашал о многолетии его императорского величества и всего августейшего дома, в сие время певчие пели приличные канты. По окончании всего, то же собрание провождало духовенство идущее со святыми иконами в церковь; откуда разъезжались по приветствиям г.г. дворян к обеденному столу, а некоторые головы волостей, как то: Мерефянский и Деркачевский угашивали от себя обывателей и учеников; первой же вместе с казненным обывателем Василенком делали обеденный стол и для дворянства. Во время обеда у г. помещика Золочевской волости князя

Килнишева, при п'яті за здоров'я государя императора происходила пушечная пальба. В Мерефе в 10-ть часов вечера представлени были зрителям Г-ном 9-го класса Легезиным потешные огни различных названий, как то: бураки, ракеты, маленькие колеса, китайские колеса и проч., училищный же дом и улица были освещены; в Деркачах пушены были помянутым г. капитаном Арестовым одни ракеты и происходила пальба. А улица и училищный дом были так же освещаемы, которой вечером посещался дворянством, где певчие распевали разные ноты светской композиции; простые же песенники военной команды увеселяли на улицах народ. К ужиному столу приглашаемы были дворянством. По всем сим пяти открытым приходским училищам на завтра начиналось примерное учение; таковым же порядком открыты и следующие училища: по Богодуховскому уезду в слободе Калантаеве 5-го числа, учеников в оное поступило 18-ть, надзирателем училища определен аудитор Иван Тихонов, учителем священник Павел Збукирев, и помощником священник же Петр Жуковский. В заштатном городе Краснокутске 9-го числа, учеников в оное поступило 19 и пожертвованій деньгами до 35 руб., учителем определен священник Николай Снисарский, помощником диакон Наумов. В слободе Никитовке 19-го числа, учеников поступило 11 и пожертвовано на оное помещиком Василием Иониным дом и место по цене на 300 руб., да деньгами от посетителей 17 руб. Учителем определен священник Рашевский, помощником диакон Буцкий. Сенной — 21 числа, учеников в оное поступило 10, учителем определен священник Наврадский, помощником диакон Фальченков. По Валковскому уезду в слободах: Новой Водолаге 12-го числа, учеников в оное поступило 22 и пожертвованій 780 руб. Надзирателем училища избран казенный обыватель Березанский, учителем священник Ставровиецкий, помощником диакон Сулима. Коломаке — 19-го числа, учеников поступило 20-ть и пожертвованій 370 руб. Надзирателем избран коллежский регистратор Апанасенко - Максимов, учителем священник Федоровский, помощником священник же Котляревский. По Сумскому уезду в слободе Высшей Сироватке, учеников в оное поступило мужеска пола 13 и женска 2. Пожертвованій: икона изображения Ахтырские Богоматери и деньгами 90 руб. Надзирателем избран Иосиф Щербак, учителем священник Тимофей Лободовский и помощником священник же Томашевский. По Купянскому уезду. В слободе Сватовой Лучке — 26-го числа, учеников в оное поступило 23. Надзирателем училища избран обыватель Иван Морозин, учителем священник Манухин и помощником диакон Петр Сагин. О чем Комитет донося вашему сиятельству, просит о припечатании описания открытия сих училищ в ведомостях обоих столиц.

Ректор (подпись)

Профессор (подпись)

Профессор (подпись)

Секретарь Иван Флавицкий¹⁾

Школи були відкриті, але причини, що підтинали їх та доводили до за-
непаду, з цього ж таки року почали діяти.

У климівській та чернетчинській школах—навчання зовсім не починалось. У Сватовій Лучці, Золочеві, Хотомлі, Печенігах, Балаклеї — школи закрилися наступного року „через недоброхотність поселян“. В Мерефі навчання почалося та учні провчилися декілька місяців, бо волосне правління взяло школу під провіант, а учнів розпустило²⁾. Навчання відновилося 1814 року.

В с. Річках отоман Пугач, будучи неприхильний до школи та виявляючи, певно, настрої селян, посварився з доглядачем через неї і „будучи п'ян,

¹⁾ Ленінград. Архів Міністер. Народ. Освіти; спр. 1812 р., № 5914 „По донесениям училищ. Комит. Хар. У-та об открытии приходских училищ в разных уездах Слобод.-Украинск. губ. и учиненных на оные пожертвованій и об определении в оные училища учителей“.

²⁾ Ibidem., спр. 1280, 932.

с тремя пьяными же десятниками оковал надзирателя железным путом и посадил на целую ночь под караул“ (доглядача школи)¹⁾. У Стецьківці від різних перешкод навчання мали почати в лютому, 1814 р. У призначений день прийшов до школи доглядач і побачив, „что училищные парты выброшены вон, а бочка пенного вина в него вложена, о которой бочке на вопрос одного надзирателя бывший там неведомо ему какой человек отвечал, что он сей дом нанял у священников и титарей для шинковой продажи“. Цього ж року громадяни Котельви вимагали „закреть училище, без коего де желавшие обучать детей своих имели на то способы“. Вже пізніше, 1817 р., на сході в Липцях „все вообще жители изъявили решительное нежелание свое иметь на своем иждивении приходское училище и с того времени родители не посылают детей в училище... и сим поступком подвергли училище упразднению“. В багатьох школах вчителі з першого року навчання не одержували платні, школи не мали сторожа та їм не постачали дров, що примушувало доглядачів шкіл скаржитися до нижнього земського суду²⁾.

Зсипаючи в школі хліб, здаючи її під шинок, тероризуючи доглядача школи та підтинаючи її матеріально, громади та сільське начальство добирали всяких способів, щоб спекатися накинених їм шкіл. Значне оподаткування селянства на державу, особливо на поміщика та примусове — на школу — мало не абияке значення в цілім поході проти нової школи. До того ж загальний стан Слобожанщини, в умовах кріпацького режиму, давався у знаки. Та виступає тут ще одна причина — це стара, народня школа, що речником її став учитель-дяк на чолі селянства, що змагається з новими школами. У Котельві „главная причина расстройки произошла от того, что дьячки и другие причетники церковные уговорили отцов взять из училища учеников и отдать обучаться опять к ним“. У Білопаллі, Ворожбі та Тимофіївці, на Сумщині, де ще 1732 р. були великі дяківські школи „как церковники, так и обыватели заводят у себя в домах школы, обучая противу правил в уставе изложенных“³⁾. Спостерігаючи втечу учнів з приходських шкіл до дяківських, доглядачі безпосередньо вимагають від духовного правління, щоб воно закрило старі школи, а то, принаймні, заборонило дячкам принажувати учнів із приходських шкіл до себе, а завжди розважний доглядач Сумщини Різанов переконався, що, не закривши дяківські школи, трудно сподіватись, щоб діти кинули своїх старих учителів. Директор шкіл Шредер, відзначаючи діяльність „злонамеренных лиц“ проти приходських шкіл у різних селах Слобідсько-Української губ., гадає, що найкраще буде, коли губерніяльне правління припинить їх діяльність.

Та ці „злонамеренные лица“ були не лише зокола, а сиділи в самій школі, руйнуючи її з середини. В с. Н. Сироватці помічник учителя Олійник цілий рік не одвідував школи, посилаючись на хворобу та малу платню, а справді — мав у себе свою школу, а до того — переймав учнів із парахвіяльної. На скаргу доглядача „про обуздание“ Олійника — консисторія домашню школу його закрила⁴⁾.

Людність, підтримуючи свої давні школи, віддаючи просто до неї дітей, а то й забираючи їх з парахвіяльної назад — робила це, не вважаючи на те, що утримання учня батькові в парахвіяльній школі ставало дешевше, бо всю суму на школу розкладали на громаду, а тут він платив сам.

Такі важкі умови, що в них перебувала школа, потребували, коли не відданости, то, принаймні, сумлінного виконання своїх обов'язків учителями, чого не було, а це ще побільшувало руїну.

1) Архів шкільного комітету, спр. 1075.

2) Ibidem, спр. 1280, 1292, 1595.

3) Ibidem, спр. 1280.

4) Ibidem, спр. 1103.

Від учителів з духовенства годі було вимагати чогось. Будучи у сфері зовсім інших інтересів, духовенство відмовлялося вчителювати, посилаючись на те, що „учительская должность невыгодная есть“, і на вигадані хвороби та свої безпосередні обов'язки. Деякі вчителі й активно провадили школу до руїни. Для ілюстрації можна взяти Сумський повіт. У Білопаллі, Річках, Верхній Сироватці — „школы по причине малого радения учителей суть не в великом числе учеников и мало успешны в учении“. У Стецьківці „за особым нерадением учителя доведено до того училище, что в нем не стало ни одного ученика“. В Білопаллі вчитель та помічник вживають заходів „с намерением довести училище до крайнего расстройства¹⁾. В Тимофіївці ж учитель „всякими ухищренными наклонностями тщателью старается к разрушению сбора учеников и ежели подлинно останется он при своей должности, то существовать училищу будет не для кого, при чем не можна представить в порядке затей его к удалению учеников служащих“²⁾. Призначені консисторською владою на прохання шкільного начальства, будши не порушені до того ідейними чи просто матеріальними інтересами, такі вчителі, ідучи вчителювати, з певного примусу, звичайно, не спинялися й перед усякими „затєями“ аби школи закрилися.

Шкільний Комітет, визначаючи, що вчителі з духовенства мало придатні, що з них педагоги абиякі, нічого не міг владити, бо кадрів світських учителів не було, бо не було й на всю російську імперію навчального закладу, що мав би підготувати народніх учителів. А, проте, світські вчителі траплялися; були це одиниці загнані в кут життя. В Недригайлові три роки вчителює корнет у відставці Коховський, що його потім усувають за „невоздержанную жизнь“³⁾. У слов'янській школі вчителював, сімнадцятилітній, дворянин Закревський, що скінчив повітову школу, в Новій Водолазі — вільно відпущений Корнюхін, що вчився в Харківській казенній школі. Маючи єдиний засіб до життя, він героїчно бореться з загрозою голоду, поки його, на розпачливі прохання, не призначено до нижчого відділу охтирської школи. Не стало героя Корнюхіна в Новій Водолазі — не стало і школи.

Перших років нова школа була ще у сприятливих умовах, бо мала підтримку влади, а 1817 р., втративши її, вона зазнала остаточного удару: 20 квітня 1817 року було видано нову постанову про оподаткування селян; за цією постановою селяни повинні були платити лише державні податки, а інші — стягати з них було заборонено. В наслідок постанови більшість громад, позбавившись примусу, перестали утримувати школи й число їх з року на рік усе меншало та меншало. Про це свідчать ось такі цифри:

1813 р.	33	школи
1818 „	23	„
1821 „	16	„
1826 „	13	„
1833 „	7	„
1837 „	6	„ ⁴⁾

Ці дані спростовують неправдиві відомості напівофіційного видання⁵⁾ про те, що 1827 р. в Слобідсько-Українській губ. було 30 парахвіяльних шкіл. За один рік я подаю і докладніші відомості:

1) Архів шкільного комітету, спр. 1287.

2) Ibidem, спр. 1099.

3) Ibidem, спр. 901.

4) Ibidem, спр. 2201, 3001.

5) П. Кеппен, „Опыт хронологического списка учебн. заведений, состоящим в ведении М. Н. П.“, 1827 р.

Відомості про школи за 1821 рік

П о в і т	Де школа	Вчителів	Доглядців	У ч н і в		Разом
				Хл.	Дів.	
Харківський	Вільшана	2	—	24	—	24
„	Деркачі	2	1	22	—	22
„	Липці	1	—	12	—	12
Богодухівський	Калантаївка	1	1	19	—	19
„	Краснокутське	2	1	37	—	37
„	Крючик	1	—	33	—	33
„	Микитівка	1	1	16	1	17
Охтирський	Боромля	2	1	54	2	56
„	Котельва	2	1	20	—	20
Лебединський	Недригайлів	1	1	20	2	22
Сумський	Проруб	1	1	14	—	14
„	Стецьківка	2	1	21	—	21
„	Н. Сироватка	2	1	42	3	45
„	Тимофіївка	2	1	12	1	13
Куп'янський	Топольське	2	1	6	—	6
Ізюмський	Слов'янське	2	1	30	—	30
	Разом	26	13	403	9	412

Із шістьох шкіл, що залишилися 1837 р. в межах Слобідсько-Української губ., тимофіївська та нижньо-сироватська були на утриманні сільських громад, слов'янська та недригайлівська — міських, а крочинська та бабаївська — на утриманні поміщиків.

Всіх учнів у них було 191, що за соціальним складом поділялися так: селян і різночинців — 133, купців і міщан — 42, дворян і чиновників — 16.

Слобідсько-Українська губ. адміністративно не охоплювала північної частини слобожанщини, тобто повітів Суджанського, Путивльського, Рильського, Валуйського, Бирючинського й Острогозького — Курщини та Вороніжчини, а тому декілька слів і про школи цих повітів.

Ще 1806 р. Орловська удільна експедиція в удільних селах Казинці та Білому Колодязі, Валуйського повіту, поклала початок двом школам, що 1816 р. закрилися „по непонужденію сільським начальством учащихся“ 1837 р. були на Вороніжчині (українській), школи в с. с. Ровеньці, Микитівці, Миколаївці та Олексіївці, а на Курщині в той саме час — в с. Борисівці та Грайвороні. Разом у цих школах було 326 учнів з пересічним їх числом на школу удвічі більшим, ніж у Слобідсько-Українській губ. Декілька років поміщик Раєвський у слободі Хворостянці, Старо-Оскольського повіту, власним коштом утримував школу, — в кінці 20-х років вона закрилась.

Звівши дані за 1837 р. до купи, матимемо відомості про школи на всьому терені Слобожанщини, на початку 1837 року :

Повіт	Де школа	З якого року існує	Всіх учнів		Разом
			Хлоп.	Дів.	
Харківський	с. Бабаї	—	27	—	27
Сумський	с. Тимофіївка . . .	1812	25	—	25
"	с. Ниж. Сироватка	1812	26	—	26
Ізюмський	м. Слов'янське . . .	1812	60	—	60
Богодухівський	с. Крючик	1804	28	—	28
Лебединський	м. Недригайлів . . .	1811	25	—	25
Суджанський	с. Борисівка	1807	87	—	87
Хотмизький	Грайворон	1836	52	—	52
Острогозький	с. Ровенське	1817	29	—	29
Валуїський	с. Микитівка	1820	34	4	38
"	с. Миколаївка	1826	21	5	26
Бирюченський	с. Олексіївка	1819	94	—	94
Разом	12 шкіл		508	9	517

Архівний матеріал про внутрішню сторону життя школи, хоч і незначний, а проте дещо він подає. Навчальна програма, напр., тимофіївської школи, не далеко одбігає від старої традиції щодо методи та змісту праці. Учні вчилися читати та писати з київського букваря церковно-слов'янською мовою, а не з виданого „Главным Правлением Училищ“ російською мовою. За граматкою вчили часослов та псалтир, а також скорочений катехізис. Така програма дяківської школи можливо була й по інших школах, як ось у Н. Сироватці, цього ж таки повіту. Школа ніби була нова, а зміст її набагато залишався старий. Це була напівдяківська ще установа.

Політика Міністерства Освіти в галузі народнього шкільництва на Слобожанщині, бо й на всій Україні зазнала краху. Таке узагальнення ми можемо зробити на підставі архівного матеріалу, що є до наших послуг.

IV

Значно поступовіші були поміщицькі школи: В. Н. Каразіна — в с. Крючику, Щербинина — в Бабаях, Осипова — в Бишкіні та Соловйова — в Каплунівці. Остеронь стоять дві кріпацькі школи в маєтностях графа Шереметьєва — борисівська та олексіївська. Треба визнати, що надія творців „устава“ 1804 р., а між ними й самого Каразіна, — на поміщиків, яко культтрегерів, не справдилася: занадто бо ці надії розходилися з утертими поглядами „рабовласників“ на справу освіти. Позначені особи були піонери, що не мали по собі наслідувачів.

Крючанська школа всупереч думці Каразіна не була перша за статутом 1804 р. на Україні. В Диканці, що належала Вікторові Качубеєві, ще 1801 р. закладено було школу, а 1804 р., на особисту прозьбу Качубея до Потоцького — тодішнього куратора, призначено було вчителя, що запровадив уже офіційну програму. Адріян Чапа, один із перших наших історіографів, десь р. 1785 за-

клав школу у своєму селі Чепурківці, на Полтавщині, що з 1804 р. теж стала існувати офіційно¹⁾.

Справу освіти, а особливо початкової, Каразін підносив дуже високо, відзначаючи, що тодішній статут дбав про освіту для простого народу; на його думку лише одна освіта може зробити державу справді незалежною.

Втративши ласку царську, зазнавши прикростей, навіть, ставши непевним політично, Каразін виїхав на свою батьківщину, де незабаром, 14 червня 1804 року, закладає школу, геть пізніше повідомляючи про це штатного доглядача Богодухівської повіт. школи Братковського: „Обязанностию поставляю через сие уведомить вас, что на основании предварительных правил Народного Просвещения 4 статьи, а устава учебных заведений 138, расположен я принять на себя звание и должность смотрителя приходского училища с 24 июня 1804 г., существующего в селе моем Крючике, между тем, как приходский священник Алексей Иванов... при определении его к церкви оного села, ныне вступил в действительное отправление должности приходского учителя, благорассмотрению ученого начальства представляя признать меня в сем звании смотрителя, прошу Вас м. г. довести оному официально о моем отзыве“²⁾.

Повідомлення Каразіна пішло різними інстанціями: до директора, шкільн. ком. та куратора Потоцького, що в листі від 5 листопада 1806 р. пропонував подати йому відомості про число учнів у школі тепер і спочатку, щоб відповідно повідомити міністра.

Перший учитель був Микита Кочеровський, з Києва, що пробув до грудня 1805 р. Що це була за людина, — не знати, як несподівано з'явився він, так несподівано і зник з Крючика. Можливо, що був це мандрівний дяк або „спудей“ академії, що вже на цю пору стали цілком зникати. З грудня 1805 р. став учителювати сільський піп Іванов. Це була не абияка людина. 1801 р. скінчив він білгородську семінарію „с похвальними успіхами“ і через два роки став благочинним; у формулярному його списку зазначається, що він „в сочинениях и сказывании проповедей весьма искусен“. Був він на парафії в великому селі Комишині, Хотмизького повіту, коли його закликав до себе Каразін. Тихий — біограф Каразіна зазначає, що погодився Іванов перейти до Крючика з ідейних причин, бо, мовляв, село було мале й він багато втрачав, кидаючи Комишине³⁾. Можна було б погодитися з Тихим, але Іванов через 3 роки кидає Крючик і шукає собі іншої парафії саме в той час, коли Каразін широко розгортає свої спроби нових взаємин з селянами; а до того умови, що на них пристав о. Іванов, були не з поганих: одержував він 250 крб. платні з ділянкою землі орної та сіножаті.

Спочатку, як учителювали Кочеровський та Іванов, програма школи не відповідала офіційній: вчили граматику, часослов, псалтир та читали книги російського друку, були також і церковні співи⁴⁾.

Приглядаючись до цієї програми можна зазначити, що Каразін не рвав з народньою традицією шкільною, застосувавши в себе з деякими змінами науку старої дяківської школи. Коли потурав він тут народньому консерватизмові, то це було цілком неминучо. Як відомо, майже всі школи офіційні припинили свою діяльність тому, що були цілком чужі народові наукою, мовою й часто особою вчителя, і в тих двох школах, що залишилися на селах, програма наблизилася до дяківської, і шкільне начальство не ставало тут на заваді, споглядаючи цілковиту руїну своїх заходів.

Ці літа Каразін жив переважно у своєму підмосковському селі, звідки написав 1807 р. до Іванова листа, що його наводили Лашенко, Дм. Ів. Багалійта Тихий. Лист виявляє повсякчасний інтерес його до своєї школи та наводить на певні здогади.

¹⁾ Архів полт. дирекції шкід, 1804 р.

²⁾ Архів Ш. К., 1806 р. № 139.

³⁾ К. Тихий, „В. Н. Каразін“.

⁴⁾ Лашенко, „Каразін, как помещик с. Крючика“, Харків, збірник І.

Почтеннейший о. Алексей!

Благодарю Вас за письмо Ваше от 25 мая и с удовольствием ожидаю то уведомление о приходском училище, которое Вы обещали в оном. Пожалуйста напишите мне об отличающихся учениках, чтобы я мог отсюда прислать им гостинцы и по природному расположению каждого имения иметь о них дальнейшее попечение. Заохочивайте всеми образами поселян отдать в училище детей их. Внушайте им простым их языком и соответственно их понятию и чувству, что намерение как высшего правительства — в большем и обширном кругу, так и мое — в малом сем, есть не то, чтобы отвлекать детей от земледелия, но чтобы к сему же самому был открыт их разум; чтобы сделать их благонравнее и прилежнее к своему долгу, чтобы чрез научение книгам дать им способы и праздное время отдохновения от трудов проводить с пользою и приятностию вместо безчувственного пьянства.

Когда бог даст мне возвратиться во свояси, то и сам я примусь за дело в вверенном Вам училище. Попытаюсь давать старшим из них маленькие наставления о том, что принадлежит к их состоянию и роду жизни. Назначу для этого какойнибудь день в неделе. Батюшка! Я Вас усердно прошу уважать святою Вашею должностию. Всевышний вознаградит сторицею Вас. Представьте себе, какие радости изготовите Вы духу вашему в старости. Воспитанники Ваши будут люди! Об обязанностях помещика и священника в селе я имею высокое понятие: это не род лишь жизни, не способ лишь один, данный к приобретению и насыщению: это звание, врученное всевышним, чтобы руководствоваться к добродетели и блаженству людей, доставшихся на удел нам. Их судьба, так сказать, нам вверена: и горе нам, если мы не в состоянии будем дать к ней отчета¹⁾.

Коментуючи цього листа, Дм. Ів. Багалій зазначає: „цікаво, що він мав до школи не стільки утилітарні, скільки загальні морально-освітні цілі — хотів, щоб вона обертала кріпаків на людей. Варто уваги й те, що на його думку школа не повинна була відривати їх від хліборобства. Він певно усвідомив, що сільська школа повинна бути народною не лише назвою, а й своїм духом та рідною народнім масам. У нього здається, була думка відновити для цього стару школу народнього й церковно-парахвіяльного типу, або, точніше, наблизити до неї офіційну приходську школу. Це видно з низки даних: 1) відновив у себе в Крючику старий український звичай-угоду пан-отця з парахвіянами (платня й наука даремна в школі); 2) в програмі були предмети, що мали велику повагу в старовинній українській школі — часослов, псалтир і співи церковні; 3) науку або, принаймні, пояснення, як бачимо з листа Каразіна до Іванова, подавалося рідною людності мовою, тобто українською“.

Лист стосується до того періоду в житті школи (з 1804 до 1810), коли школа, справді, нагадувала стару українську й від неї, власне, змістом науки й певно мовою — не відрізнялася. За цієї доби українська стихія панувала не лише між учнів, а й між учителів, про що промовляють спогади видатного вчителя харківської гімназії Т. Селіванова, що був потім за директора шкіл „Области войска Донского“, „Мы застали“, пише він, „уже в 1807 г. в училищах самого Харькова учителей, что так и резали по-украински с учениками; да мы, то-есть новоприбывшие из семинарии учителя, по распоряжению начальства, сломили их и приучили говорить по-русски“²⁾. Проф. Ів. Тимковський, об'їжджаючи школи, здибав лише одного вчителя на Харківщині, що мав гарну російську вимову, і це спонукало ректора Ризького пропонувати

1) Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные Д. И. Багалеем. X., 1910.

2) Г. Данилевский, „Украинская старина“.

шкільн. коміт. мати в окрузі вчителів з росіян, щоб уникнути того небажаного явища, що діти навчаються неправильної російської вимови ¹⁾. Пропозиція вида-лася не здійсненна: тодішні умови переїзду, значні витрати, дальній край, відсутність особливої ініціативи Шк. Коміт. у цій справі — не могли привабити учителів забиватись з Росії на Україну. На Полтавщині та Чернігівщині пізніше, 30-х та 40-х р. р., російську мову в повітових школах вживалося лише на навчаннях, а тому учні погано розмовляли по-російському. Київська шкільна округа, стурбована цим, загрожувала позбавляти посад тих учителів, де й далі спостерігатиметься таке явище ²⁾. Отже, безперечно, що українська мова широко вживалася в тодішній шкільній практиці, а особливо в парахвіяльних школах на селах, де була до того ще й стара традиція. Явище це було стихійне й неусвідомлене. Поставляється питання, — чи мав Каразін свідомість потреби народної чи то української мови в школі? Стверджувати цього не можна й на підставі листа його до Іванова. Слова: „заохочуйте (виразний українізм) всіми образами поселян отдавать в училище детей их. Внушайте им простым их языком соответственно их понятию и чувству, что намерения как высшего правительства, так и мое в малом сем есть не то, чтобы отвлекать детей от земледелия визначають лише бажання Каразіна, щоб Іванов розмовляв з селянами якомога елементарніше (по простому). Про мову просту (народню, українську) в школі Каразін тут нічого не говорить. В українській громадській та педагогічній думці уперше про потребу рідної мови в школі згадують кирило-методіївці, а далі, в кінці 50-х р. р. — громади, що домагаються запровадити народню мову в школі й навіть, здійснюють це, як, наприклад, відомий філософ Лесевич у своїй сільській школі на Полтавщині ³⁾.

За тим як із Крючика 1809 року виїхав Іванов, починається другий, найцікавіший період у житті школи: це час учителювання Григорія Зайченка. Зайченко вчився в Іванова, а потім у богодухівській повітовій школі на утриманні Каразіна, що потім особисто підготував його до учительських обов'язків. Зайченко був видатний учитель, шкільний комітет мав його за найкращого народнього вчителя краю, двічі листовно дякував за видатну його працю, а далі — видає нагороду в 450 крб., що її ні перед тим, ні потім не мав жодний учитель. Програма за цей другий період була широка й цілком одбігла від традиційної, і, навіть, далеко пішла щодо статуту 1804 р.; викладалося в ній, крім предметів прописаних, ще російську граматику, рос. географію, дроби та потрійне правило, а тим хто бажав, — і початки латинської мови. Як бачимо, через 4-5 р. школа цілком емансипувалася від впливу старої, запровадивши програму, де чільне місце посідала російська мова. Треба гадати, що це не був результат імпульсивності Каразіна, а тут позначаються тактичні міркування: стара школа призвичаїла селян до себе й заохочувала віддавати дітей до неї, маючи певні досягнення, Каразін змінює весь шкільний лад і науку, не турбуючись, що зазнає поразки, як це трапилося з раптовими заходами органів М.Н.О., що мали тут пізній і неврахований досвід.

Програма школи цієї доби, російська мова — стверджують, що, справді, Каразін не мав на оці „відновити стару школу народнього й церковно-парахвіяльного типу, або, точніше, наблизити до неї офіційну приходську школу“ ⁴⁾.

На цей пізніший час припадає реформа, проведена на селі. Кріпацьку залежність заступила реґляментована оренда. Всіма громадськими сферами життя селян керувала дума — орган самоврядування; під її орудою була й школа. Дума призначила на школу вартість 130 днів праці — 39 крб., крім надзвичайних витрат, як ремонт тощо. Вартість 30 днів праці призначалася

¹⁾ Г. Данилевский, „Украинская старина“.

²⁾ Архив полтав. дирекції шкіл.

³⁾ Киевская старина, 1905, 11-12; С. Ефремов — В. В. Лесевич.

⁴⁾ Д. І. Багалій, „Опыт истории Харьковского Университета“, т. I, стор. 11 — 38.

на подарунки кращим учням, а 100 днів праці — на платню вчителів, що ще мав одержувати з батьків, за попередньою умовою, вартість від 3 до 20 днів праці на рік, залежно від спроможности.

Під школою була окрема простора хата. Іспити в школі були за місцеве свято; відбувалися вони з участю членів думи, батьків і штатного доглядача повітової школи. Далі, Каразін говорить: „посторонних посетителей поставлено за правило не иметь, ибо в простом сем училище, основанном на началах христианской религии, не терпится ни одно из средств, которое с нею не согласуется, и к числу которых принадлежит возбуждение тщеславия. Знаменатный Руссо, не бывши христианином, отвергал уже при испытании то, что называют соревнованием в наших училищах, и что обыкновенно производит самые вредные следствия в обществе. О предметах я не распространяюсь. Они совершенно присвоены ограниченному кругу зрения земледельца: даже преподаются они таким образом, что представляя назначение учеников самым благословенным и уважения достойным, они не производят в их сердцах других желаний. Впрочем, кончившим свое учение в сем приходском училище, не возбраняется переходить в уездное по воле родителей, и там на их иждивении продолжать науки. Постановлено, что в таком случае, если губ. начальство, по сообщению к нему университета, отозвется ко мне, что кто-либо из детей моих поселян в уездном училище обнаружит таланты необыкновенные, обещающие, что он в звании ином может принести вышнюю пользу государству, нежели в земледельческом, то я сообразно тому, что сказал выше о возрастных поселян¹⁾, немедленно выдаю ему отпускную“. За волю учень, як тільки спроможеться, повинен був заплатити до каси громади, що позбавлялася робітника, ціну 2.000 днів роботи — 600 крб.

За років розквіту з 1809 до 1817, школу скінчило 40 учнів, з них 21 повернулося до батьківської праці хліборобства та ремісництва, 7 стало писарями, 8 пішли вчитися до повітової школи та харківського колегіуму, 1 — на медичну науку, 1 — до архієрейської співочої, 1 — поїхав до Москви працювати в комерційній англійській конторі, 1 — став за дячка при крючанській церкві — це був Андрій Сіренко, наступник Зайченка.

Школа стала широко відома. 1817 р. з 28 учнів — крючанських було 19, а інші з околичних і дальших місцевостей: с. Микитівки, Губарьовки, Олександрівки, Краснокутського, Матвіївки, а 3 учні були, навіть, з Полтавщини (майже всі були діти казенних обивателів — колишніх козаків) Вона була за об'єкт пильної уваги університету, протягом 8 літ її відвідали, інколи не одноразово, ректори — Ризький і Стойкович, куратор Захар Карнеєв, проф. Тимковський, Каменський та Гізе²⁾. За цієї доби сам Василь Назарович став до безпосередньої педагогічної праці, здійснивши свої заміри, позначені в листі до Іванова. Протягом декількох літ він у вільні години викладав підліткам, що вже скінчили школу, теорію хліборобства, „познание о законах и правительстве“ і „о должностях человека“. 1817 р. вчилася в Каразіна 24 хлопці, віком від 12 до 19 літ, що покінчили школу за два роки перед тим.

З 1821 р. починається третя й найдовша доба в житті школи. Цього року на вчителя призначено згадуваного вже дяка Андрія Сіренка. Школа занепадає, вона вже не привертає на себе уваги не то, що полтавців, а й людности околичних сіл, і в ній вчать лише діти з с. Крючика. Вчитель-дяк певно сприяв тому, що вона програмою та мовою обернулась на звичайну традиційну народню школу старого типу. Такий стан її залежав від важких матеріальних умов, що в них опинився Каразін: 1823 року більшу половину його маєтку в Крючику забрав граф Подгарічани-Петрович за довги.

¹⁾ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина собранные Д. И. Багалеем. 1910.

²⁾ Архів Ш. К., спр. 1817 р.

Ця остання доба, позбавлена якої-будь цікавості, відбилася в архіві шкільн. ком. досить характерним листом з приводу особи вчителя Сіренка — колишнього кріпака, а потім вільного, що в ньому Подгарічани-Петрович заявив претензії на Сіренка, як свого кріпака. В зв'язку з увласненням Подгарічани більшої частини с. Крючика на думку Подгарічани Каразін на прохання університету не мав права давати волю Сіренков!, бо через такий вчинок Каразіна високий граф втрачає цінні робочі руки. В листі Подгарічани просять правління у - ту вважати Сіренка за його, Подгарічани власність. Правління у - ту на вимогу необмеженої моральними перепонами власницької істоти дало негативну відповідь. Доля Сіренка, видатного народного вчителя була врятована¹⁾.

Каразін був широко обізнаний на європейській літературі, як це знати з його писань, йому була знайома кожна видатна постать західного культурного процесу, як ось Кондорсе, Руссо, Монтеск'є, Монтень, Шатобріан, Бентам, Артур Юнг, Гумбольдт, Пуффендорф та інші, що твори їх він добре знав. До окремих думок авторів, зокрема педагогічних, Вас. Наз. був не байдужий. Руссо він мусів добре знати, бо, навіть, відносно маловідомий перший його твір, виданий 1750 р., „Droit publis de l'Europe, fonde sur l'estraines“ — відповідь на запитання дижонської академії — Каразін наводить у своєму трактаті, зважаючи автора „панігіристом диких“²⁾. І безперечно, такий популярний твір, як „Еміль або про виховання“ що був на той час і в російському перекладі, Вас. Назаров. був відомий.

Думка Каразіна, що лише освіта може зробити державу справді незалежною, погляд, що освіта простого народу є найважливіша у шкільному статуті, широкий гуманний принцип покладений у листі до Іванова про крочанську школу, як підвалина освіти кріпацьких дітей, промовисто говорять про вплив на Каразіна освітньої філософії енциклопедистів, а між ними - Руссо, ба й більше того. Каразін листувався з відомим швейцарським педагогом - практиком Ем. Фелленбергом — директором сільсько - господарської школи в Гофвілі, що деякий час працював разом з Песталоцці³⁾. Сюди хотів він послати своїх вихованців для науки. Листуючись з Фелленбергом, Каразін а priori був обізнаний з діяльністю та ідеями Песталоцці, що на цей час здобув уже світової слави.

Наука хліборобства дітям у с. Крючику відповідає поглядам Песталоцці, що школа для дітей народу повинна, насамперед, навчити виробничої праці, що так потрібна селянинові. Маючи дослідні поля, лабораторію, метеорологічну станцію, провадячи самостійну наукову працю з агрономії⁴⁾, Вас. Наз. мав змогу широко використати наочну методу навчання, нагадуючи й тут характерну рису науки Песталоцці. Людність, гуманізм, ентузіазм — наближають і морально Каразіна до славетного швейцарця. Отже, не можна погодитись зі словами проф. Мединського ніби: „близкие к Песталоцци педагогические идеи впервые были высказаны в России в период 1835 — 1848 г. г. В. Г. Берлинским в ряде критических статей и заметок, особенно же в статье о сказках Гофмана и дедушки Ириней... Эти идеи блеснули ярким пламенем, но, до поры до времени, не встретили отклика ни в педагогической мысли современников, ни тем более в педагогической практике мрачной николаевской эпохи: слишком преждевременны они были на русской крепостнической почве“⁵⁾.

¹⁾ Архів Ш. К., справа 1835 р., № 10.

²⁾ Сочинения, письма и бумага В. Н. Каразина, ст. 303, „Защитение противу иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян их помещикам“.

³⁾ Багалей, „Опыт истории Харьк. У - та“, стор. 1138, Пинкевич и Медынский, „Иоган Генрих Песталоцци“.

⁴⁾ Д. Багалей, „Очерки из русской истории“, т. I.

⁵⁾ Проф. Медынский, „Генрих Песталоцци и русская педагогика“, ст. 89 — 91 (з зазначеної збірки).

Погляди та педагогічна практика Песталоцці й Каразіна (не вважаючи на різницю діяпазону, ставлю їх поруч) зросли на соціально-економічному зрушенні в західній Європі, що його відгомін докотився до Російської імперії, підтинаючи тут форми старого ладу та зміцнюючи спроквола парості нового устрою — капіталізму. Спроба нових відносин поміщика з селянами, побудована, власно, на скасуванні Каразіним форм кріпацької залежності, повсякчасний наголос на значінні освіти простого народу, навчання підлітків сільському господарству для його піднесення та інтенсифікації — все це відбило потужний рух зросту виробничих сил.

В історії українського та й російського шкільництва полишив Каразін нестертий слід піонера школи нової доби, переступивши в своїй практиці стару українську школу та знехтувавши виразні національні її риси. Думки тотожні Каразіновим на ґрунті соціально й національно революційному набирають нової сили уже геть пізніше. Відомий Кирило - Методієвець В. Білозерський, сам педагог, склав записку про організацію сільських шкіл, що про неї, даючи пояснення на допиті в III відділі, говорив: „ми думали, що обов'язок поміщиків і кожного, що має засоби... полегшити становище селян через заведення для них шкіл, що були б „сообразны с их земледельческим бытом“. І я був певний у цьому, — продовжує він, — що, не зважаючи на свою недосвідченість, написав начерно проект прохання про заведення в Полтаві школи для дітей, що беруться з села, де б навчали закону божому, ремеслам, хліборобству й відомістям, близьким до цього, корисним у хатньому сільському житті, з тою метою, щоб учень, скінчивши курс, повернувся додому й до занять свого стану, але з більшими й ґрунтовнішими відомістями, що дали б йому можливість здобути найбільше користі і вигід“¹⁾. Тотожність ця настільки разюча, що здається немов написано самим Каразіним, людиною роздоріжжя між Пестелем та Віктором Кочубеєм.

Крючанська школа часу свого розквіту (1810 — 1821) в умовах кріпацького режиму була передчасна й тому не залишила на собі відзнаки, а в пізнішій педагогічній думці, аж до наших днів (Мединський), пішла в непам'ять.

З інших рушійних мотивів виникли школи в маєтках графа Шереметьєва. Закладені вони були з потреби мати письменних кріпаків у великому магнатському господарстві (канцелярія, доглядачі, комірники, обліковий апарат тощо).

Управителі маєтків не шкодували грошей, щоб умови навчання були відповідні, щоб давали потрібні наслідки. В олексіївській школі утримували двох кваліфікованих учителів з платнею в 500 та 400 крб. на рік, з опаленням та освітленням. Учні, що вчилися в школах, усі майже були кріпаки: 1837 р. в олексіївській та борисівській школах було 178 кріпаків і лише 3 — діти місцевого духовенства. Звичайно, що не всі ці учні мали потім адміністративно-технічні посади в маєтках, — вибирали здібних і кращих з певного погляду.

Школа в с. Бабаях, поміщика Щербинина, що існувала „с давних времен“, мала офіційну програму. Викладав у ній кріпак Колісниченко за ланкастерівською методою (обопільного навчання). Каплунівська (з 1822 до 1836 р.) та бишкінська (з 1811 до 1819 р.) проіснували недовго²⁾. Вони, як і крючанська, напевно, були закладені з гуманних, освітніх міркувань.

Споглядаючи за початковим шкільництвом цієї доби не лише на Слобожанщині, а й по цілій тоді державі російській, б'є у вічі два струмені цього процесу — раптовий зріст, а потім повільніший занепад. Заходи уряду, на початку століття, що позначений був „либеральними веяннями“ й сякою такою творчою думкою в різних ділянках державного життя дали буйну хвилю розвитку шкільництва, побудованого на мало реальних засадах шкільного

¹⁾ „Україна“, 1924, кн. 1 — 2, стор. 126; цитую за М. Яворським, „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“, т. I.

²⁾ Ibidem, спр. 2441.

статуту 1804 року: утримання шкіл — не коштом держави, а коштом громад і поміщиків, повна неувага та негація культурно-національної різноманітності багатьох країн імперії та їх освітніх потреб, непевне вчительство з духовенства.

Спочатку вони під адміністративним тисненням рясно вкривали край, а потім почали занепадати в наслідок зазначених причин, розбіжності між заходами умовами та реакційного курсу на багато літ, що, почавшись з віденського конгресу, 1815 р., вже зовсім добив парникові парості так широко розпочатої діяльності на полі народньої освіти.

Хоч і зменшувалося число шкіл та учнів, та не можна сказати, що відповідно до того зростала неписьменність, бо учні з офіційної школи йшли до старої дячківської. Ще 1836 р. доглядач Сумського повіту вимагав, щоб закрили школи „церковників“ у повіті, бо вони конкурують, навіть, з міською повітовою¹⁾.

Дивно виглядала ця дячківська школа зі своїми часословом та псалтирем, що, аж до 70-років, заступила місце офіційної, на тлі потужного розвитку знань та природничих наук.

Та не її вина, що законодавство та практика збили її на манівці й засудили на сконсервованість. Такою вона жила ще довго ставши на місце казенної школи на будь-яке обслуговування культурних потреб мас, бо уряд кинув освіту народу напризволяще; це офіційно й виголосив міністер освіти, адмірал Шишков, 1824 р., сказавши, що „обучать весь народ — принесло бы более вреда нежели пользы“.

V

Діяльність шкільного комітету щодо повітової школи розгорталася вже не на чистому полі, бо мала вона попередницю, так звану, малу народню школу на підставі статуту 1786 р. Такі народні школи було відкрито протягом часу 1787 до 1802 у містах: Охтирці, Сумах, Ізюмі, Богодухові, Валках, Путивлі, Суджі, Рильському, Валуйках, Острогозькому та Бирючі. Обсяг навчальної програми повітової школи, в головному, взято було з цих шкіл, а тому шкільний комітет перетворивши їх, за статутом 1804 р., заходився відкривати школи в тих містах, що доти не мали жодних, коли не брати на увагу дячківські: в Харкові, 1805 р., разом із гімназією, Вовчій та Лебедині, 1806 р., Змієві та Куп'янському, 1807 р., Старобільському, 1817 р. Деякий час з 1812 р. в Чугуєві існувала воєнна повітова школа, що заклалася в зв'язку з військовими поселеннями доби Аракчєєвщини.

Щоб мати правдиві відомості про школи комітет посилав, так званих, візитарів з професорів для ознайомлення з ними. Зі звітів, що вони подавали, можна знати, що за стан був шкільних будинків, умови навчання та його обстановка, особливо перших років. В Куп'янській школі учні стояли, бо було мало лав; кімната нижчого відділу рильської школи мала в ній усього два столи, що навколо них сидять учні у великій тісноті. Щодо самих будинків, то вони переважно були мало придатні. Валуйська школа спочатку була в хаті вчителя, а потім для неї найняли будинок, що був „похож более на крестьянскую лачугу нежели на училищное заведение“. В Путивлі „невозможно представить себе, училище в состоянии беднейшем и более безобразном и запустелом“. У Змієві, Вовчій, Охтирці, Валках і Богодухові — будинки старі та тісні, протікають, деякі не мають подвійних рям, а стеля богодухівської школи була остільки стара, що її підпирали стовпами. Одного разу стовп упав і ледве не вбив учня.

Такий сумний стан можна пояснити тим, що асигнувань з державного бюджету на будівництво та ремонт шкіл не було; про це мали дбати міські

¹⁾ „Україна“, 1924, кн. 1 — 2, спр. 1836 р. № 28.

громади, але вони, не маючи прибутків, давали на школи невеликі, так звані, „понадштатні“ суми. Громади утримували й учителів нижчих відділів, але не завжди сумлінно, — замість визначеної платні в 150 крб. — платили в Сумах та Суджі по 100 крб. В Старобільському за три роки виплатили 200 крб., а в Ізюмі, за ці ж три роки, вчителеві не заплатили нічого. Визначену платню вчителям 1 та 2 класи по 250 крб. та 90 крб. на дрова, свічки й квартиру — 1804 р. вже не можна було вважати за достатню. Протягом першого десятиліття карбованець знизився в ціні утричі і становище вчителів було жахливе. Член комітету проф. Дегуров, що як візитатор, об'їхав усі куточки лівобережної України, яскраво пише: „я находил учителей, чего не можно сказать без душевного содрогания, за обеденным столом, состоявшим из одного хлеба и воды. Они признавались мне, что в продолжении почти целого года в том только состояла их пища. Были такие, которым сострадание заставляло меня подать слабую помощь, кою я стыдился даже им представить; несмотря однако на то, они приняли ее с благодарностью. Участь большей части из них такова, что исторгла бы слезы у самого жестокого сердца. Нельзя не соболезновать о судьбе тех, кои посвящают себя скромному и многотрудному званию общественных наставников. Каким лишениям они себя не должны подвергнуть? Но нравственные страдания, последствия унижения, к которому бедность нас приводит, и — уныние духа от того же происходящее не суть ли еще жесточайшее злополучие? Состояние тех, кои в низших степенях разделяют с нами труды наши вообще столь ужасно, что я не думаю, чтоб облегчение оною совместно было с каким либо отлагательством“.

Щоб допомогти школам вийти з такого скрутного становища, встановлено було посади почесних доглядачів з місцевих поміщиків. Вони своїми щорічними датками повинні були, на думку уряду, вивести школи з такої кризи. Серед цих доглядачів багато було таких, що, давши сяку-таку суму, починали клопотатися про нагороду вищим чином, та були й люди, що близько брали до серця інтереси „підшефної“, так би мовити, їм школи. З них перше місце посідає почесний доглядач лебединської та охтирської повітових шкіл Іваненко, що з 1812 до 1829 р. р. дав на ці школи й харківську гімназію — 38.845 крб. Далеко менше давали інші доглядачі, що між ними були відомі особи, як ось Іван Каразін, Донець-Захаржевський, Данилевський, Куколь-Яснополянский, що одноразово офірував на сумську школу 3.000 крб. 1836 р. почесні доглядачі по всіх школах давали від 200 до 550 крб. щороку, а Іваненко — 1000 крб., що становило до 5.000 крб. по всіх школах краю.

Особливо варт відзначити офіри приватних осіб різного стану, часто простих селян, що з нагоди шкільних свят, як початок навчання, іспити або відкриття школи, збирали їй на допомогу інколи поважні суми. Всі ці офіри від приватних осіб, доглядачів та міст ішли на поточний ремонт та будівництво шкіл. В середині 30-х років, хоч і досить пізно, майже всі школи мали нові будинки, за винятком харківської, зміївської та острогозької, що перебували у найнятих помешканнях. Харківська — була в гімназіяльному флігелі, де 1834 р. завалилась стеля; 1836 р. стан цього флігеля був такий, що школу тимчасово закрили.

Становище вчителів до середини 30-х років теж було непроглядне. Це визнавав і уряд, передбачаючи удвічі збільшити платню, але далі передбачень — не пішло, бо вони були чисто платонічні: 1825 р. з державного видаткового бюджету в 413½ мільйонів — на школи було призначено 8,6 мл., що становить 1,9%, до того ж коштом цієї суми утримували й „богоугодные заведения“¹⁾. Лише з 1835 р. замість штатної суми в 1250 крб. призначено

¹⁾ „История России в XIX ст., изд.“, бр. Гранат. Чернолуцкий, „Народное образование в России“, т. III.

було 4475 крб., що значно поліпшило становище учительства. Справжній же бюджет школи став перевищувати 5 000 крб., бо громади платили по 500 крб. понадштатної суми, а почесні доглядачі — пересічно по 300 кр., і лише тепер вибралися школи з гострої кризи, що в ній перебували чверть століття.

VI

Повітові школи було відкрито не в повному складі, а лише нижчі відділи. Світських учителів не вистачало й шкільний комітет звернувся до консисторії, що і призначила до куп'янської та змійвської шкіл 3 попів та диякона. Ці вчителі зразу ж почали часто не ходити до школи, посилаючись на те, що позбавляються „приходських доходів“, і школи почали занепадати, що примусило комітет їх звільнити. Мале число вчителів та осіб охочих братися за цю професію спонукало — і тепер, і пізніше — призначити, особливо не розбираючись. Часто перед учнями гімназії ставили дилему — або краще вчитися та поводитись або йти вчителювати. Деякі з них, спокусившись перспективою позбавитись набридлої їм науки, переважно учні другої та третьої класи, радо бралися за вчителювання, втративши надію на будь-які успіхи в науці. Ось, наприклад, учень 3 класи, Фесенко, провчившись у гімназії шість років, так мотивує своє бажання вчителювати: „По трудности предметов и по слабости дарований не могу продолжать наук с надлежащим успехом, а посему видаю себя неспособным далее продолжать учение имею желание вступить в учительскую должность“. Траплялися й учителі, що мали в минулому солідний стаж усякої іншої праці. Так, на вчителя історичних предметів до куп'янської школи призначено реєстратора з міської харківської поліції, що склав раніш іспити в гімназії на це право.

Щодо освіти учительство було дуже різноматнє: вихованці харківського колегіуму різних клас, казенної школи, гімназії, студенти університету, бурсаки з воронізької духовної семінарії та лише двоє з учительського інституту в Петербурзі (дані за перше десятиліття). Що ж до соціального стану, то були це переважно безземельні дворяни, а далі — з найбільшою різночинною верстви — духовенства й лише одиниці з інших суспільних шарів.

Культурний рівень та побутова сторона життя значної частини вчительства були таки досить убогі. Акад. Сухомлінов, бувши сам за візитатора шкіл, поділяє вчителів на дві групи: „мирную, работающую спокойно и безвестно, и бурную, беспокойную, девизом которой был личный интерес, произвол, доходящий до буйства“; друга група, маючи виразно окреслену вдачу, часто зводила працю першої на нівець, даючи тло до характеристики, що в ній очайдушне пияцтво є досить яскрава риса.

1806 р. директор уперше оглядав богодухівську школу. Вчителі Рембовський та Богородський, що їх закликав доглядач І. Н. Каразін, рідко виконували свої обов'язки тверезі. 1811 та 1814 р.р. міністер освіти Розумовський наказував оголосити всім учителям, що за пияцтво буде звільняти. Але пияцтво з наказу не зникало, а потреба в учителях була така велика, що лише за надзвичайних випадків зважувались на рішучі заходи.

З відомостей за один 1818 р. видно, що пияцтво було розповсюджене як пошесть, обертаючи вчителів у шибай-голів. Ось три найяскравіші приклади: Вчитель чугуївської школи — Аладьїн, „часто, будучи в пьяном виде, делает тамошним жителям обиды, за что оплачивается деньгами, в ночные часы бывает в трактире и даже питейных домах, играет в карты и делает драки, отчего впал в неотложные долги, за буйство в ночное время полицмейстером взят был под стражу пьяной и содержался в полиции через целую ночь, все приличное званью его платье заложил разным людям и сам ходит в самом гнусном положении“. Вчитель нижчого відділу вовчанської школи

„приставом найден в безумии от пьянства произшедшем, от которого выбил окна в доме сдешнего мещанина Ивана Лукьянова, пообрезывал стеклами руки, разорвал на себе рубаху и в нагом образе доставлен им в сдешнюю полицию“. Вчитель валуйської школи Сенцов „пришед после обеда еще до начатия учения в училище в пьяном виде разогнал учеников всех классов, некоторых из них прибив, потом пошед в кабак, подле училища находящийся, выбил в оном несколько стекол, за что подрался со служителем, после того ночью пришед в дом к господину городничему с жалобою бранил его за что оной городничий хотел взять Сенцова под стражу, но он ушед и запершись в комнате угрожал зарезать того, кто осмелится приступить к нему, имея в руках нож и тем устрасил присланных взять его под караул“. „То були героїчні часи пияцтва“, зазначає Іван Левицький в одній своїй повісті про цю добу. Розповсюджене серед різних кіл суспільних досить широко, це побутове явище, ці „ежедневные упражнения в пьянстве“, за виразом із листування, осівши в школі, завдавали їй чимало лиха.

Матеріальна скрута та пияцтво позначалися на невідвідуванні вчителів, що часом набирало систематичного характеру. В богодухівській та куп'янській школах учителі протягом років майже завжди ходили до школи через день, а траплялося й так, що в школі не було ні одного вчителя й навчання, звичайно, не могло бути. В куп'янській школі доглядач ходив пізно до школи, а разом з ним приходив і один учитель, — учень, стоячи на варті, повідомляв його, що доглядач у дорозі. Та спритний начальник, щоб примусити вчителя вчасно приходити, вислав з дому на вулицю кріпака, щоб стежив, а сам і потім приходив пізно. Вчителі лебединської та зміївської шкіл їздили в гості на села, де й перебували декілька днів, а діти марно приходили до школи. В лебединській школі приклад подавав сам доглядач, живучи на селі, він не знав нічого, що діється в школі.

Невідвідування значно зменшувало число навчальних днів і без того невелике через свята, говіння та сезонні вакації, „по причине грязи“, що тяглися інколи 3—4 тижні, а це все зводило їх до 160—180 днів на рік.

Такі умови шкіл довели до того, що, наприклад, учитель богодухівської школи нижчого відділу протягом двох років не міг навчити дітей, навіть, знати літери. За це його комітет звільнив. Це був виключний випадок, а, проте, досить характерний.

Матеріальні злидні кидали вчителів на пошукування додаткових засобів до життя. Один спритний учитель вовчанської школи завів, навіть, шинок; сидючи в ньому, посилався на хоробу й до школи не ходив. Пізніше коло його діяльності поширилося — він став ловити кріпаків-утікачів у сусідніх повітах з доручення поміщиків, а тому двічі зникав з міста на чималий час, кидаючи школу.

Зарисовані портрети відбивають лице певного учительського кола, а не всього загалу. Працьовитий, відданий учитель був, та в матеріалах, що я їх опрацьовував, згадується про нього лапідарно — „рачителен“, „усерден“, або просто відзначається його праця.

VII

Офіційні матеріали лише в поодиноких випадках, і то поверхово, відбивають у собі внутрішню сторону праці, самий педагогічний процес, а спогадів колишніх учнів, що ознайомили б нас з цією цікавою стороною життя шкіл Слобожанщини, ми не маємо; лише відомості візитатора ад'юнкта Васильєва, за 1816. р., подані до комітету, правдиво змальовують суто методичну та навчально-організаційну сторони, принаймні, до початку 20-х років, а то й далі. Об'їхавши всю Слобідсько-Українську губ. Васильєв визнав,

що скрізь викладають „угнетая силы их (дітей) слабого рассудка“. Методика була проста: вчителі диктували учням у класі дальші завдання з тієї чи іншої дисципліни, а учні, переважно дома, вивчали записи напам'ять, щоб потім відповідати у класі.

Багато шкіл з деяких предметів не мали підручників, а тому диктування позбавитись не можна було; та така метода остільки була типічна, що, маючи й відповідні книжки, широко її практикували. Так учили російської мови, історії, географії, технології та „должностям человека и гражданина“. Отже, це була механічна праця, що позбавляла навчання живучого джерела, зацікавлення та інтересу. Гірше чи краще знаючи певний комплекс наук, загал учительський методично не був освічений, не мав певних указівок та правил, як викладати.

Ці „шкільні чиновники“, як вони звалися в офіційних листках, часто приходили на навчання пізніше, а закінчували раніше; вчили 2, 2^{1/2}, а то й 4 години без перерви.

Програма школи для трирічного курсу навчання була широка, інтенсивність навчання — низька, через вище зазначені умови, і багато учнів залишалось в одній класі на декілька років, за що не виключали. 1825 р. у 8 школах скінчило — 79, а залишилося ще на рік 91 учень. 1828 р. цю ж програму було вже розкладено на 4 роки (переведено з 1836 р.), а в 60-х р.р. трохи змінену, вже — на 5 літ. Отже, цифри ці нас не повинні дивувати, бо й, справді, більшість учнів, вступаючи до школи, зовсім неписьменна, вчилася чотири, п'ять, а то й шість років, переобтяжена просторою програмою, що вимагала чималих здатностей та напруження, щоб закінчити протягом трьох років. За ілюстрацію цього може бути розпис навчань богодухівської школи 1806 р., що є типічний і для всіх інших шкіл:

Д е н ь	Години	Перша класа	Друга класа
Понеділок	9 — 10	Російська граматика	Арифметика та геометрія
„	10 — 11	Арифметика	Географія та історія
„	2 — 3	Красне писання та правопис	Технологія
„	3 — 4	Закон божий та священна історія	Природознавство та фізика
Вівторок	9 — 10	Російська граматика	Арифметика та геометрія
„	10 — 11	Арифметика	Географія та історія
„	2 — 4	Красне писання та правопис	Повторення російської граматики, читання та письмо
Середа	9 — 10	Обов'язок людини і громадянина	Пояснення евангелій
„	10 — 11	Читання російськ. мовою, писання, німецька й латинська мови	Російська географія
„	2 — 4	Малювання (1-ша	та 2-га разом)
Четвер	9 — 10	Російська граматика	Арифметика та геометрія
„	10 — 11	Арифметика	Загальна географія та історія
„	2 — 3	Красне писання та правопис	Технологія
„	3 — 4	Закон божий та священна історія	Природознавство та фізика

Д е н ь	Години	Перша кляса	Друга кляса
П'ятниця	9 — 10	Російська граматики	Арифметика та геометрія
"	10 — 11	Арифметика	Загальна географія та історія
"	2 — 4	Красне писання та правопис	Повторення російської граматики, читання книг
Субота	9 — 10	Обов'язок людини і громадянина	Пояснення евангелій
"	10 — 11	Російський правопис, німецька й латинська мови	Російська географія
"	2 — 4	Малювання (1-ша	та 2-га разом)

Дисципліни між викладачами було розподілено так: Рембовський викладав арифметику, мови — російську, латинську та німецьку, красне писання, природознавство та фізику; Богородський — географію, історію, технологію, обов'язок людини і громадянина, пояснення евангелій, закон божий; Коршиків — малювання.

Викладання німецької та латинської мов обмежувалось ознайомленням з абеткою та навичкою читати цими мовами.

В першій клясі на читання та писання разом із граматику, тобто на навички, що не опанувавши ними не можна було вивчати жодної дисципліни, призначено було половину тижневих годин — 12, а через це такі дисципліни як історія, географія, технологія, природознавство вивчали третього року (2 кляса); отже, тоді, зважаючи на це, вчитися було таки важко.

Сам розклад, що за ним треба було вчитися до обіду й після обіду, забирав багато часу, а зимою — і цілий день.

Щождо нижнього відділу, то на ньому першого півріччя вивчали буквар, вчилися писати та читати, знати числа, а крім того — особливі правила для учнів та закон божий; другого півріччя до того ще додавалось арифметику.

Поданої вище програми додержувалось до 1819 р., коли з неї було виключено історичні та природничі дисципліни, що сьак чи так будили думку учня, поширювали його світогляд, викликаючи критицизм.

Реакція, що почалася в Росії, найяскравіше виявила себе у шкільній політиці, та це й не дивно, — її ідеологи були за міністрів освіти цієї доби — після Розумовського — кн. Голіцин, адмірал Шишков та граф Наров, що пішли походом проти правдивих культурних проявів, своєю політикою затамовуючи освіту широких народніх мас на цілі десятиліття. В офіційному релігійному визнанні вбачали рятунок від духа часу — філософії, що спалила так недавно старий порядок у Франції, що залетіла на розлогі простори російської імперії, що її подих відчувався скрізь, і проявився в русі декабристів незабаром. Непевні з цього погляду здалися і скромні програми повітових шкіл. 1819 р. з них викреслили такі предмети: обов'язок людини і громадянина, технологію, фізику та природознавство, скорочено курс історії та географії, а замість усього цього поширено російську мову та закон божий.

Замість природознавства запровадили „прилежное чтение библии, состоящей в ветхом и новом завете, яко животворящего слова божия, принимая сию священную книгу не за плод разума человеческого, который в падшем своем состоянии без освящения духом божим никогда не может воспарить к превысшей истине христианской, но за вдохновенное патриархам,

пророкам и апостолам слово вечной жизни“, як писав куратор харківської шкільної округи Захар Карнеєв¹⁾.

З 1 серпня 1819 р. з наказу міністра освіти кн. Голіцина скрізь по школах, за півгодини до початку навчання, у клясах читали євангелію. Такими заходами М. Н. О. огороджувало молодь від знання та науки, що „полезны только тогда, когда как соль употребляются и преподаются в меру“. І, справді, знань у повітовій школі після такої операції залишилася дрібка.

Свідомість потреби освіти серед людности була невелика. Багато батьків, особливо з купецтва, задовольнялися тим, що діти навчилися читати й писати та забирали їх уже з нижчого відділу до тієї чи тієї праці. Навіть, дворянство, панівну суспільну верству, уряд відомим указом з 6 серпня 1809 р. спонукував учитися, поставивши „чинопроизводство“ в залежність не від вислуги літ, а від освіти. Нижчі відділи завжди мали чимало учнів, інколи 70 — 80 на клясу, а в 2 клясі це число спадало утричі або учетверо. 1836 р. в нижчих відділах 9 шкіл було 627 учнів, а на першу та другу кляси припадало пересічно по 265 учнів.

Тенденція зростання числа учнів спочатку була досить значна, а за царювання Миколи I стала ледве помітна — в межах Слобідсько-Української губ. 1821 р. було 797 учнів, 1826 р. — 1026, а 1836 р. — 1089 учнів, що між окремими школами (додзвши сюди й відомості про північну Слобожанщину) розподілялося так:

Назва школи	Ч и с л о у ч н і в			
	Дворян	Кіпців і міщан	Різночинців і селян	Разом
1. Харківська	49	50	41	140
2. Вовчанська	37	21	67	125
3. Богодухівська	50	13	54	117
4. Валківська	62	—	44	106
5. Ізюмська	36	60	9	105
6. Охтирська	49	18	31	98
7. Зміївська	68	14	15	97
8. Сумська	42	23	19	84
9. Старобільська	29	23	22	74
10. Лебединська	45	—	27	72
11. Куп'янська	43	18	10	71
12. Суджанська	65	26	59	150
13. Путивльська	52	30	49	131
14. Ново-Оскольська	22	25	24	71
15. Рильська	42	19	1	62
16. Острогозька	38	28	29	95
17. Валуйська	33	14	26	73
18. Бирючанська	32	21	35	88
Разом у межах Слобідсько-Української губернії	510	227	352	1089
На північній Слобожанщині.	284	163	223	670
На всій Слобожанщині	794	390	575	1759

¹⁾ Спр. 1819 р., „О чтении нового завета в школах харьковского учебного округа“.

За цими відомостями, де подано різночинців, вільних селян і кріпаків разом, не можна сказати точно про число учнів-селян, а, проте, відомо, що їх було таки зовсім мало, а кріпаків — лише одиниці, що попадали до школи з ласки пана. Найпоширеніша верства соціальна у школах — було дворянство. Хоч школа й була для дітей промислової та торговельної клас, але цих дітей була п'ята частина загального числа, що виявляє невисокий культурний рівень міщанства. Пересічне максимальне число учнів на класу було — 50 (Суджа), а мінімальне — 20 (Рильськ). Високе число учнів у класі в деяких школах погіршувало й без того несприятливі умови навчання.

VIII

Поза цими двома школами початковими був іще тип школи середньої — губерська гімназія, що до нього з обмеженням можна приєднати й пансіони, що так само, як і гімназія, майже всі були в м. Харкові. Життя гімназії, що була єдина на весь край до 50-х років, відбилося найповніше в матеріалах харківської дирекції шкіл, що загинули; і, маючи деякі фрагменти з архіву ш. комітету про гімназію та інші школи Харкова, як от інститут шляхетних дівчат, жіночу — для дочок дворян і купців, сирітську, школу євангелічно-лютеранського т-ва, краще буде використати їх у моїй праці про початкову та середню школу на Україні кріпацької доби. Принагідно треба зазначити, що й нарис про повітову школу написано лише за матеріалами архіву ш. комітету з тієї ж причини — загибелі архіву дирекції шкіл, де мусіли бути повні та вичерпні дані і про ці школи.

Право утримувати пансіон надавалось кожному, хто одержував на те дозвіл від ш. комітету. Особи, що утримували пансіон, були переважно з чужоземців, що на початку XIX ст. у великому числі приїздили, а то й емігрували до російської держави. Пансіони, особливо дівочі, з одмінною програмою, пристосованою до вимог дворянства, де „изящные искусства“ та мови мали не абияке місце, маючи кращих викладачів, а то й професорів Харкова, що охоче йшли вчителювати, зважаючи на чималу платню, відрізнялися від державних шкіл кращою наукою. Певне значіння мало й те, що висока платня з пансіонерів обертала кращі ці заклади на станові дворянські школи, чого не можна сказати, навіть, про гімназію, де вчилися діти різних станів, а це знеохочувало панівні верстви віддавати своїх дітей до державних шкіл. І, справді, проглядаючи списки учнів усіх шкіл, бачимо в пансіонах дітей можновладців та визначних осіб того часу.

З зазначених причин багато різних осіб кинулось закладати пансіони, маючи на оці власну користь та прибуток. Та такі пансіони незабаром виявляли свою суть, число пансіонерів у них усе зменшувалось, а сами вони, проіснувавши якийсь час, припиняли свою діяльність. Такою, наприклад, установою був „інститут семейственного воспитания“ директора шкіл Ейбена, що, за словами візитатора проф. Успенського, „единственно к прибутку содержателя служил“.

Протягом часу з 1803 до 1837 р. р. у Харкові були такі пансіони: чоловічі — Гелейна, Дерезвіль, Ейбена, Реймпольського, Жанель, Коваленкова, Робуша, Зимницького, Роберті, Ольденборгера та Месонье; жіночі — Дегурової, Нагель, де-Басель, Делавін (прелат), фон-Біріх, Півер де-Гумберт, Коваленкової та Шуберт. З них більшість проіснувала лише декілька років¹⁾.

1823 р. було чотири пансіони чоловічі — Робуша, Роберті, Коваленкова та Рейпольського і три жіночі — Делавін, Шуберт та Нагель, що 1823 р. було тимчасово закрито. Пансіон Робуша, відкритий 1821 р., був аристокра-

¹⁾ Архів III комітету, спр. 21, 27, 115, 557, 754, 1053, 1089.

тичний, плата за утримання в розмірі 1300 крб. закривала двері до вступу людям навіть середнього достатку. Багато вихованців їхало вчитися до Москви, Петербургу, деякі вступали до Харківського університету, бо програма пансіону, розрахована на чотирирічний курс навчання, у значній мірі відповідала гімназіальній. Лекційні години між окремими предметами було розподілено так: французька мова — 30 год., німецька — 30, латинська — 12, російська — 10, красне писання — 10, математика — 24, малювання — 16, історія — 14, географія — 14, природознавство — 8, риторика — 8, танці — 8, закон божий — 8, воєнні науки — 2. Трохи більше третини загального числа курсових годин призначено було на чужоземні мови й зовсім невелике число — на точні науки; поважне число годин забирало й малювання, очевидно з кресленням, бо чимало вихованців далі робило воєнну кар'єру.

Пансіон Делавінь відкрився 1817 р.; плату було визначено в 1200 крб. Викладали в ньому переважно лектори та професори університету. З першого ж року навчання було закликано на викладача практики французької мови (переклади) П. Гулака-Артемівського до старших клас, а в молодших був окремий лектор. Викладав він тут до кінця 20-х років. Щоб уточнити дані до його біографії¹⁾ зазначимо, що викладав він теж французьку мову в пансіоні Робуша з 1821 до 1823 р.р.²⁾ і, як відомо, з 1818 р. і в інституті шляхетних дівчат.

Типічну програму дівочого інституту дає нам пансіон Нагель; в ньому 1832 р. викладалося такі предмети: французька мова — 24 г., німецька мова — 12 г., російська мова з літературою — 18 г., історія, географія, малювання, красне писання, танці — по 10 год, арифметика — 8 г., рукоділля — 8 г., риторика — 4 г. Центр уваги програми, що цілком відповідала тодішнім вимогам та поглядам на освіту жінки, — французька мова, далі, поруч інших, танці та малювання, певне місце має й рукоділля; на арифметику призначено невелике число годин, а природничих наук — зовсім немає. Ввесь курс було розраховано на 3 роки.

Невеличке число учнів, кращі лекторські сили міста, добре обставлене навчання — все це створювало об'єктивні умови, що можна було піднести науку в пансіонах досить високо. Числове співвідношення між учителями та учнями можна вважати понадідеальне: на одного вчителя пересічно не припадало й двох учнів, що видно з таких відомостей про число учителів та учнів за 1823 р.:

Назва пансіону	Число учнів	Число вчителів	Примітка
Пансіон Робуша	47	22	До числа вчителів треба включати доглядачів і репетиторів, що працювали з учнями завдання.
„ Роберті	24	17	
„ Делавінь	43	21	
„ Коваленка	44	26	
„ Рейпольського	33	21	
„ Шуберт	18	14	
Разом	206	121	

З повітових міст — пансіони були тільки в одній Охтирці, нагадуючи скоріше хатні школи з навчанням грамоти та рукоділля. Спочатку було їх три: Лаї, Копачової та Захарової: перші два незабаром закрилось. В пансіоні Захарової викладала її дочка — вихованка Смольного інституту — російську грамоту, музику, навчала рукоділля та домашньому господарству³⁾.

¹⁾ „Твори“, П. Гулак-Артемівський, вступна стаття Айзенштока, ст. 24.

²⁾ III. К., спр. 2173.

³⁾ Ibidem, спр. 2970, 2882, 2872.

Не спиняючись на русі учнів протягом часу до 1837 р., зазначимо, що число їх невпинно росло, і цього останнього року по пансіонах було їх:

ч. ч.	Назва пансіону	Учнів			Стать		Разом
		Дворян	Купців і міщан	Різночинців	Хлопців	Дівчат	
1	Роберті.	65	1	—	65	—	65
2	Ольденборгер.	34	3	1	38	—	38
3	Зимницький.	85	12	7	104	—	104
4	Делавінь (Прелат) . . .	41	5	—	—	46	46
5	Нагель.	60	11	4	—	75	75
6	Фон - Біріх.	38	4	—	—	42	42
7	Захарової.	36	—	—	—	36	36
	Разом. . .	358	36	12	207	199	406 ¹⁾

Підсумовуючи дані про число учнів у межах Слобідсько - Української губ. за 1837 р., матимемо: парафіяльні школи — 191, повітові — 1089, пансіони — 406, гімназії — 410, а разом — 2096 учнів. До кінця 20-х років Слобожанщина вела перед щодо цього, переважаючи над іншими губерніями, що видно з відомостей за 1821 р. про всю округу, за винятком Тамбовщини:

1. Слобожанщина (губ.)	1575	учнів
2. Київщина	1546	"
3. Чернігівщина	1278	"
4. Курщина	1203	"
5. Полтавщина.	1195	"
6. Катеринославщина.	1113	"
7. Орловщина	859	"
8. Вороніжчина.	730	"
9. Військо - Донське	607	"
10. Херсонщина.	392	"
11. Таврія	363	"
12. Кубань	277	"

1837 р. наперед виступають: Курщина — 2543, Полтавщина — 2170 та Київщина, що має учнів також більше, ніж Слобожанщина. Та коли взяти на увагу, що в Харкові був університет, колегіум та інші школи, що не підлягали М. Н. Освіти, то Харків зберігав за собою провідну ролю культурного центру України протягом усієї половини XIX ст., а відносно (число учнів до людности міста) він, навіть, переважав над Москвою²⁾.

1834 р., щоб скористувати відомості, що з'явилися за кордоном, нібито в Росії один учень припадає на 1000 душ людности, М. Н. О. офіційно оголосило, що справжнє ставлення — 1 на 210. Та ці дані треба спростувати, як неправдиві, бо в Слобідсько - Українській губ., що разом із іншими вела перед, ставлення — 1 учень на 540 душ людности, а по всій Росії, звичайно, ця цифра ще підносилась; отже, закордонні відомості не далеко відійшли від істини.

Коли ставлення взяти в соціальному розрізі трьох суспільних верств, то матимемо разучі цифри: дворяни — 1 : 10, купці та міщани — 1 : 63, селяни та

¹⁾ Ш К., спр. 1837 р., № 1.

²⁾ Багалей и Миллер, „г. Харьков за 250 лет его существования“.

різничинці — 1 : 2215. Що один учень з селянства та різничинців припадає на 2215 душ людности цієї верстви, — є найкраща ілюстрація освітньої політики дворянської Росії.

Цікаву сторінку в історії шкільництва кріпацької доби посядуть безпосередні керівники шкіл, доглядачі повітових шкіл та директори, особливо останні. Хоч діяльність директорів у всій привабливості розгорнулася на полі правління гімназією, а проте, поминути їх і тут не можна.

До кінця 40-х років було на Слобожанщині 7 директорів; з них перший, Кудрицький, належить, власне, попередній добі, а його наступник Шредер (1808—1814) не розумів гаразд російської мови, був малоздатний, і його перевели до другорядної губернії. Перед своєю педагогічною кар'єрою працював він у „департаменте фамильных дел“. Далі, Ейбена (1814—1818) та Шеншина було усунено за великі зловживання на посаді, обидва вони набили собі руку в цій справі, будучи раніш за адміністраторів у таких країнах як Сибір та Новоросія. За ними пішов поміщик — Лосів, що мало розумівся на справі навчально-адміністративній. Протягом двох років за директора був і знаменитий проф. філософії Чанов, з приставів, що своєю особою відбивав цілу добу. Останнього директора того часу майора Метелеркэмп призначено на посаду по його многолітній військовій службі.

Далі доведеться ще докладно зупинитися на образах та праці тогочасних діячів народньої освіти так само, як і на низці питань, що тут із них деякі лише побіжно згадано¹⁾.

¹⁾ Нарис постав з двох доповідей, зачитаних на засіданні катедри 25/X 1927 р. та в комісії дослідження історії слобідської України 28/V 1928 р. Висловлюю подяку В. Б. Браїловському, архіваріюсу Х. І. Н. Б., що того допомогло завдякую можливість працювати в малоприступному для дослідника архіві.— М. Г.

АКАД. Д. І. БАГАЛІЙ

Критика критики

(Відповідь Ф. Ястребову на його рецензію мого „Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті“¹⁾)

І. Вимоги до критики

В 5-й книжці „Прапора Марксизма“ за 1929-й рік (стор. 167—176) надрукована рецензія Ф. Ястребова на мій „Нарис“ том I-й. Це перша досить широка рецензія на мою книжку. Треба сказати, що я взагалі чекав з великою зацікавленістю критичних зауважень на свою працю, бо завжди визнавав і тепер визнаю необхідність серйозної ґрунтовної наукової критики, що має своїм завданням всебічно освітлювати як позитивні, так і негативні сторони того чи іншого наукового твору і — головне — доводити свої висновки відповідними доказами; без цього критика буде однобока і недоказова; до цього треба додати ще одну вимогу щодо форми викладу — вона одночасно з цим повинна бути пристойною, не лайливою, так би мовити, культурною в виразах, бо інакше буде лише ображати автора, а не переконувати його в помилках; це і право, і обов'язок критики і навіть сам автор повинен в порядку самокритики прагнути до цього; так критика і самокритика органічно об'єднуються в персоні автора і його критиків. Самокритику визнаю необхідною і широко користуюсь нею, готуючи друге видання свого „Нарису“, і своїх „Монографій“.

Такі вимоги до критики я ставив і перед собою, коли виступав з критичним оглядом різних праць по історії України і Росії; так робили і інші українські історики і наслідком їх історичної критики були іноді такі праці, що являлися необхідним додатком до розглянутих ними і набували самостійного дослідчого значіння. Щоб упевнитися у цьому, треба лише згадати про критичну оцінку пр. Дашкевича книжки пр. Антоновича (історія Вел. Кн. Литовського), мої оцінки „Описания старой Малороссии“ Лазаревського і книжки Миклашевського (складені по дорученню Рос. Акад. Наук). Нехай це одначе були винятки, а все ж незалежно од розміру кожна рецензія повинна, на мою думку, відповідати зазначеним вище вимогам. І особливо це треба сказати про такі критичні огляди, що їх поміщено в спеціальних наукових часописах і що вони самі торкаються більш-менш важливих наукових питань. Рецензія Ф. Ястребова надрукована в науковому і ще до того марксівському, значить суто авторитетному часопису і торкається питання, про яке сам рецензент каже так: „у нас, як відомо, надзвичайно обмежена марксистська історична література про Київську Русь і тому всяка дальша дослідча робота істориків марксистів в цьому напрямкові звертає на себе якнайбільшу увагу“ (стор. 167).

Таким чином, і до критики Ф. Ястребова я маю право пред'являти вищезгадані вимоги.

¹⁾ Доповідь, зачитана на засіданні катедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія.

До цих вимог кожний автор (а значить і я) може додати ще одну, що її можливо формулювати так: од кожного автора можна вимагати лише те, що він може, по об'єктивним умовинам, дати. Кожний автор сам може ставити собі мету для своєї праці, обмежувати нею свої завдання, і жоден критик не може вимагати од нього, що йому самому забажається. Це правило просте і елементарне, але на практиці його дуже часто обходиться. Воно, очевидно, не позбавляє можливості для критика висловлювати побажання, щоб автор надалі поширив свій дослід в той чи інший бік, але це не можуть бути вимоги до тієї праці, яку автор дав і в якій він цього зробити не міг або не встиг.

II. Мета мого „Нарису“

Яку ж мету я собі поставив і як її формулював? Який загальний зміст моєї книжки?

Я назвав свою книжку „Нарис“ і в основу його поклав курс Української історії, що його колись викладав в Харківському ІНО після Жовтня. Про характер цього курсу я згадую в своїй „Автобіографії“ (стор. 129—132). Він нагадує своїм пляном відомий „Нарис“ М. І. Яворського (I-й вип.), але одрізняється од нього багатством фактичних даних. Складається він з двох частин — історіографічного вступу (5—124 стор.) і історії України за добу натурального господарства (127—390). В первісному пляні моєї роботи історіографічний вступ був далеко коротший і поширився лише в процесі самої роботи, однак зберіг і зараз свій пропедевтичний характер, і я зараз не дивлюсь на нього, як на спеціальну історіографічну розвідку, бо він був викликаний майже повною відсутністю відповідного, загальноприступного і фактичного по змісту нарису української історичної літератури, про що я й кажу на 124-й стор. своєї книжки. І тому я міг дати і дав чисто фактичний короткий огляд української історіографії без поглибленого марксістського підходу до її явищ, але і без, як мені здається, фактичних помилок.

Передо мною стояла дилема: або не давати ніякого огляду історіографії (і це мені було б легше зробити), чекаючи, поки хто інший складе марксістську історіографію, або дати побіжний суто елементарний, фактичний, але певний огляд, який я й дав, бо єдиний підручник Д. Дорошенка, що вийшов за кордоном, для радянського читача непринятний. До свого історіографічного вступу я додав ще більш стислу і схематичну характеристику теорії історичного матеріалізму, сам називаючи її „загальноприступною і елементарно складеною“ (стор. 124); це вже навіть не огляд, а елементарна характеристика, бо вона дуже потрібна для читачів моєї книжки, особливо для автодидактів — тієї категорії, що не проходила соціальних вузів, де історичний матеріалізм викладається широко.

Як викладач ХІНО, я мав нагоду дуже часто в цьому переконуватися, та про це не мало говорилося і в науковій пресі. В галузі російської і української історіографії я не мало попрацював на своєму довгому віку — читав спеціальні курси історіографії в у-ті і ІНО, вів семінари, надрукував кілька томів історіографічних монографій, як про це кожний може довідатися хочай би з бібліографії моїх праць, в моїй автобіографії — і мені здавалося, що мій історіографічний вступ буде корисний для тих, хто захоче уявити собі зміст української історіографії в її цілому і в головніших етапах її розвитку, хочайби ця спроба і не задовольняла в потрібній мірі вимог діалектичного методу.

Але й характеристику історичного матеріалізму й огляд української історіографії я назвав лише вступом (див. 1 стор. книги), а основною частиною вважав і вважаю сторінки, присвячені історії України-Руси в добу натурального господарства (260 стор. — 2/3 цієї книжки). Тут де-

сять розділів, що в своїй сукупності охоплюють увесь історичний процес за добу натурального господарства на протязі 7 віків і окрім того в 3-х розділах дається огляд праісторії української території. Це є стрижень книги, її основа; історіографічний вступ — це додаток.

Очевидно, що критик моєї книги, щоб мати право дати негативну оцінку книги взагалі, як це він робить, мусів би охопити її своєю критикою також в цілому.

III. Підхід до „Нарису“ критика

Як же підійшов до моєї книги Ф. Ястребов? Який його критичний підхід як з боку методологічного, так і з боку її змісту? Чи рецензія його задовольняє вимоги методології, чи вона всебічна і ґрунтовна, чи дає корисні нові думки і спостереження по суті? Усього цього у ній бракує, і вона, як побачимо, цим науково-критичним вимогам, що треба ставити й до критичних творів, не відповідає. А між тим критик бере на себе відповідальність за правдивість своїх висновків не тільки перед автором книжки, а й перед широким радянським суспільством й сучасною наукою, що так щільно зв'язується зараз з цим суспільством. Раніше такого зв'язку не було — була наука для науки, була й критика для критики, була іноді дуже гостра полеміка, але вона не виходила за межі інтересів вузьких наукових кіл і часто густо до того набувала й персонального характеру. Тепер, коли наука зв'язується з життям і будівництвом української соціалістичної культури, і критика несе велику відповідальність за свої висновки, що мусять бути солідно обґрунтовані, і це особливо торкається марксістської критики. Перед марксістською критикою в галузі української історії стоять зараз дуже відповідальні завдання: критика повинна стояти в рівні цих завдань — сприяти кількісному і якісному зросту праць і їх методологічному удосконаленню.

Звертаюся ж тепер до безпосередньої критики критики Ф. Ястребова як з боку методологічного, так і з боку її змісту, зв'язуючи її з його висновками, стежачи постійно за тим, в якій мірі ці висновки обґрунтовані його доказами. Ми побачимо в ній багацько рішучих безапеляційних висновків, що не доводиться фактами. Як збудована рецензія Ф. Ястребова, яка її архітектоніка? Головну увагу рецензента звернув на мій історіографічний вступ, не на основу книжки — історичний процес України в добу натурального господарства, а в цьому вступі — на мій елементарний виклад теорії історичного матеріалізму: зауваженням на цей останній, що у мене займає $14\frac{1}{2}$ стор. тексту, він одводить $3\frac{1}{2}$ стор., цебто 24% уваги), другій частині мого вступу — укр. історіографії, що у мене займає 102 стор., він одводить 4 стор., цебто менше 4% уваги, добі натурального господарства, що у мене займає 260 стор., останні $2\frac{1}{2}$ стор., цебто 0,26%. Що означають ці цифри? Вони яскраво малюють нам розмір його, так би мовити, кількісної уваги до окремих частин моєї книжки, доводять різочу непропорційність його архітектоніки, знаходяться в рішучому протиріччі з моїми намірами, про які я говорив раніше і з якими обов'язково йому треба було рахуватися, бо коли, скажім, я одверто заявив, що історіографічна частина є лише вступ і досить елементарний, то до нього не можна було ставитися, як до ґрунтового всебічного марксістського викладу.

Але можуть мені на це відповісти, що кількість сторінок у рецензента ще не вирішує остаточно питання про їх вартість і що може оці останні $2\frac{1}{2}$ стор. критики були остільки змістовні відносно основної сутності моєї книжки, остільки вичерпали критично зміст її, що їх було досить для того, щоб знищити значіння моєї книжки. Ми звертаємося зараз до змісту критики Ф. Ястребова і побачимо, що він не давав йому права зробити його негативні висновки ні щодо книжки в цілому, ні щодо окремих її частин.

Оцінюючи об'єктивно ці висновки в цілому, я мушу зауважити, що серед них є й такі, що я їх визнаю правильними і корисними для себе, — це деякі його фактичні вказівки, що завжди бувають цікаві для автора і за них я йому вдячний. Але вони, так би мовити, тонуть в морі необґрунтованих і рішучих догматичних тверджень, що мусять підперти його улюблену основну думку, що моя книга не марксіська. Робиться вражіння, що рецензенту хотілося лише якомога рішуче висловити цю думку, нехтуючи обов'язковими і для марксиста (а може для марксиста особливо?) загальними правилами наукової методології, що в її основі лежать елементарні правила логічних доказів. Він же, навпаки, постійно допускає гіперболі, нанизуючи одну на другу і чисто словесно (а не по суті) підсилюючи одну одною. А як відомо, давненько вже проф. Мандельштам і В. Брюсов дуже закидали нашому землякові — М. В. Гоголю за його гіперболічний стиль, хоч він в поезії більш до речі, ніж в науковому творі мого рецензента — тут йому не місце. Треба сказати, що таких гіпербол найбільше в першій частині — в зауваженнях рецензента, присвячених моему псевдомарксизму. Звертаємось до них.

ІУ. Як рецензент критикує мій конспективний виклад теорії історичного матеріалізму

Починає рецензент свою рецензію вказівкою на те, що він хотів знайти в моїй книжці: 1) перегляд моєї колишньої немарксіської схеми розвитку історії Київської Русі (1914 р.) і 2) і мої нові висновки в порівнянні з марксістськими працями Покровського, Яворського?) почасти Рожкова (стор. 167); бажання цілком правильні і раціональні. Але, висловивши їх, він сам їх не здійснює, бо не робить порівняння ні схеми мого „Нарису“ зі схемою моєї „Русской Истории“ 1914 р., ні навіть висновків мого „Нарису“ з висновками вищезгаданих моїх попередників — марксистів. А коли б він це порівняння зробив, це, поперше, була б його заслуга — таке завдання і місів би взяти на себе справжній критик-марксист, — а подруге, він мусів би прийти об'єктивно до двох висновків, що були неприємні для його критичної схеми, а саме: 1) що в основу свого „Нарису“ я поклав не ту схему, що була колись в моїй „Русской Истории“ [тодішня схема була ідеалістична (це я кажу в порядку самокритики), теперішня — матеріалістична] і 2) що в моєму „Нарисі“ є не мало висновків, що не сходяться з висновками названих авторів. Іноді я просто не схожусь з ними, розвиваючи власні погляди, а іноді вступаю в суперечку з ними, а ще в більшій мірі з буржуазними старими істориками, задовольняючи тут побажання рецензента про необхідність розплутати „палкі суперечення поміж істориками“ Київської Русі (стор. 167), бо сила окремих проблем, як він справедливо зауважує, тут ще не розв'язана (там же). Але зараз же після цих справедливих побажань, які я й виконав, а він цього не закріпив, Ф. Ястребов ставить ще й такі вимоги: він гадав, що я, озброєний єдиною науковою методологією марксизму-ленінізму, виступаю в своїй книзі з нещадною критикою всяких буржуазних концепцій і не тільки щодо Київської Русі, але і щодо всього процесу історичного розвитку України, поскільки в „Нарисі“ цілу сотню сторінок присвячено оглядові української історіографії (стор. 167). Марксісько-ленінську методу діалектичного матеріалізму я визнаю вкупі з критиком єдиним науковим, але це не дає йому права вимагати од мене нещадної критики всяких буржуазних концепцій щодо всього процесу розвитку України. Такої мети я собі не ставив і не міг ставити в книжці, присвяченій лише одній добі українського історичного процесу, і не мав для цього ніякої розумної підстави, бо це окрема тема, окреме завдання, і я,

знаючи сучасних істориків України, не уявляю собі, до кого з них Ф. Ястребов міг би звернутися з вимогою взяти на себе виконання його сподівання. А він серйозно ставить перед мною таку вимогу, навіть більше того: він гадає, що її можна і треба поставити перед кожним представником пролетарської войовничої методології, бо вона цього вимагає від кожного з своїх послідовників. Це вдало зробив М. Н. Покровській в курсі лекцій „Борьба классов и рус. истор. литер“. 1923 і інш. Щодо М. І. Яворського, то хоч він і виступав в свій час представником пролетарської войовничої методології, і сам Ястребов в 1929 р. зачислив його без усяких заперечень до цієї групи, поставивши рядом з М. Н. Покровським, однак зараз марксо-ленінська сучасна історіографія не визнає його „марксистом“. Щодо себе, то повинен щиро і одверто сказати, що войовничим марксистом я не можу бути по своїй науковій природі, по своєму спокійному темпераменту: у мене немає темпераменту, якого потребує нещадна боротьба з буржуазними концепціями на науковому фронті. Я одмежувався і одмежуюсь постійно від своєї старої буржуазної історичної ідеології, рішуче приєднався до пролетарської, але я не можу засудити цілком все в своїх працях з дореволюційних часів, бо в них знайдеться, після ґрунтовної ідеологічної переробки, яку я й проваджу, не мало корисного для нашого часу.

Ф. Ястребов не вбачає ніяких труднощів в наведених їм вимогах щодо освітлення укр. історичного процесу в його цілому тільки тому, що не розуміє їх, забуваючи чи не знаючи про силу складних і спірних питань в новітній історії України, як революція 1905 р. і Жовтнева революція, з приводу освітлення яких точиться гостра полеміка між марксистами-ленінцями, де вони обвинувачували один одного в ухилах, збоченнях, псевдо-марксизмі і навіть антимарксизмі. Цього Ф. Ястребов не хоче знати, а ставить свою неможливу для мене вимогу для того, щоб зробити з цього висновок, що я не марксист і для цього він сам робить короткий огляд основ історичного матеріалізму (стор. 167), де наводить відомі усім положення з марксістської соціології — про клясову боротьбу, про те, що історик-марксист повинен бути одночасно ідеологом пролетарської кляси, не лише визнати диктатуру пролетаріату, а й боротися за неї. Я згоджуюся з необхідністю такої боротьби, сам її веду, тільки не з таким темпераментом, як Ф. Ястребов. На чолі її стоять закладені у нас на Україні спеціальні історичні марксістські заклади і часописи. Гадаю, що тут треба йти єдиним фронтом проти буржуазних істориків, розроблюючи і теорію і освітлюючи історичний процес в окремих монографіях і в курсах, і в школах, і в популярних виданнях і виступаючи не лише в теорії, а і в практиці — в своїй громадській діяльності; моя ж радянсько-громадська праця на користь пролетаріату добре відома і робітникам-пролетарям України, і науковим робітникам, на чолі професійної організації яких я маю високу честь стояти.

Переходячи до критики мого конспективного (правильна назва) нарису історичного матеріалізму, рецензент признається, що в ньому „є ніби то усі складові елементи марксизму: тут і діалектичний матеріалізм, тут і теорія бази і надбудови, суспільні кляси і їхня боротьба, є тут зрештою і диктатура пролетаріату“ (стор. 168).

Є значить усе, та однак критика не задовольняє не зміст, а, як йому здається, розпорошеність викладу матеріалу, немов механічний зв'язок між ним, сам же матеріал, каже він, узято з різних клясиків марксизму (стор. 168). Тут мені дається добра атестація. Але коли ми звернемося до розподілу мого матеріалу, то й тут (мої стор. 9—18) не побачимо механічності; я говорю тут про основні проблеми марксизму — про закономірність історичних явищ, про ролі великих людей в суспільстві, про діалектичний матеріалізм, про суспільство і природу, про

продукційні сили і відносини, про теорію бази і надбудови, про класи і класову боротьбу і, нарешті, про методи—індукцію і дедукцію; такого порядку рецензент не заперечує; між цими проблемами є внутрішній зв'язок і вони в сукупності своїй дають основний зміст теорії історичного матеріалізму. Щодо ясности думок і мови, то мені здавалося (і це я перевіряв на практиці), що з цього боку у мене значні досягнення, бо мій виклад можуть легко розуміти не лише вишівські студенти, а й малопідготовлені читачі і навіть автодидакти, а помилку у мене рецензент не наводить. Виходить, таким чином, що я даю матеріал, який черпаю з класиків марксизму, і викладаю його дуже ясно і не роблю помилок. Чого ж ще треба? А ось чого: я не зрозумів сутності діалектичної методи, бо в абзаці про методи я начеб то волю одірвати індукцію від дедукції і вважаю, що останню можна застосувати до тих явищ, які вже раніше були вивчені на підставі індуктивної методи (стор. 168). Звернувшись до 17—18 стор. моєї книжки, уважний читач не натрапить в них на одірваність цих двох методів—я там лише роблю їх характеристику (проти правильности її рецензент нічого не говорить) і додаю, що історія користується і тим, і другим. І хіба ж це не так? І де ж у мене одірваність? А між тим на цій недоведеній підставі рецензент з природною йому манірою літературного гіперболізму робить висновок, що я тут лише прикриваюсь історичним матеріалізмом, а насправді „скочуюсь до старого ідеалістичного тлумачення“. Треба ще пояснити, що тут взагалі нема мого тлумачення, бо я беру характеристику і відношення між двома методами із популярного курсу політ-економії Богданова, який у всякому разі належить не до ідеалістичної, а до матеріалістичної школи в політекономії.

Погоджуюсь цілком з рецензентом про помилковість свого викладу теорії в випадковості (стор. 168 рец.). Але я вже сам, в порядку самокритики почав робити поправки до своєї неправильної тези, що в історії випадкового нема (стор. 140), бо випадковість є також об'єктивна категорія, як і необхідність—це єдність протилежностей. Уся рецензія Ф. Ястребова просякнута тенденційністю, що зводиться до гіперболі, які нагромаджують Оссу на Пеліон і таким способом можуть робити вражіння (неправильне) якихсь справжніх порушень марксівської теорії, а в дійсності ці вказівки величезні перебільшення або просто занадто енергійна фразеологія, або не зовсім точні стилістичні мої вирази, що автор обов'язково тлумачить, як скочування в бік буржуазности і ідеалізму. Я справді не люблю вживати без потреби якихсь образливих епітетів, бо це вульгаризує стиль, а рецензент і сам без потреби з насолодою їх вживає і вимагає цього од мене. На цьому ґрунті він виступає проти мене з обвинуваченням в бажанні цієї немов „спрощеною“ термінологією змазувати боротьбу, зм'якшити свою критику буржуазних істориків (наприклад, ак. Грушевського). Рецензент, обвинувачуючи мене в спрощеній термінології щодо буржуазної школи істориків, каже, що ця моя простота хуже воровства (Це один з багатьох зразків вульгаризації) цебто злодійства, а сам спрощує і вульгаризує свою термінологію (і не одну термінологію), ставлячи її зразком для мене, в неприпустимій для мого лексикону формі. Боротьбу істориків-марксистів з буржуазними істориками (і, на мій погляд, необхідну) він характеризує як останню боротьбу справжньої науки з буржуазним дурисвітством. Виходить, значить, що я замість наукової оцінки праць акад. М. С. Грушевського повинен був би обмежитися лише оцим крилатим словом, а попросту кажучи, непристойним виразом рецензента, бо яка ж рація виучувати дурисвітство?! Така спрощена оцінка цієї попередньої української історіографії дуже полегшує справу рецензента: він би міг просто в заголовку приклеїти до неї цей ярличок, а далі йшло б порожнє місце і не треба б йому утруднювати себе ознайомленням з цими працями. Щодо мене особисто, то тут Ф. Ястребов вимагає зовсім неможливого—мого

наукового самогубства, бо я, на його думку, не тільки раніше, коли писав свою „Русскую историю“ 1914 р., належав до буржуазної історичної школи, а й зараз, як він говорить, скочуюсь назад в bagno буржуазної ідеології“ (стор. 169)—значить, являюсь не марксистом, а дурисвітом; щодо минулого, то я сам одверто визнаю свою колишню приналежність до буржуазної школи. Щоб надати авторитету своїй рецензії, якою по суті вона не має, Ф. Ястребов починає прикриватися авторитетом „справжньої“ науки, робити оцінку моєї книжки од її ймення. Це мені нагадує думку нашого геніяльного земляка, філософа-лінгвіста О. О. Потребні, який висловився рішуче проти таких заяв від імени науки, кажучи, що така посилка неприпустима, бо наука не є ні жінка, ні наречена вченого, що могла б дати йому таке доручення. А от таке немов доручення проходить червоною низкою через усю критику мого опонента. Правда, я побоююсь, що Ф. Ястребов зробить одвод Потребні, яко буржуазному вченому, але од цього його думка не перестане бути правильною. Коли б я додержувався такого спрощеного правила про оцінку попередніх і сучасних праць з українській історії, мені б не треба було писати свого історіографічного вступу, але постраждав би од цього і Ф. Ястребов, бо не мав би змоги ознайомитися з українською буржуазною історіографією хоча й би по моему концепту.

Рецензент вказує на прогалини в моїй бібліографії про історичний матеріалізм, додаючи до 13 наведених мною в окремій примітці книжок ще 8 назов. В дійсності я навожу більш 13 назов і міг би збільшити їх утрое. А рецензент з приводу цього дозволяє собі зробити безпідставну гіпотезу, що я або не визнаю ленінізм за марксизм нашої доби (звідкіль це взято?), або ж просто не читав перелічених ним Ленінових творів. Але є для логічно мислящої людини ще й третє „або“—що я тут обмежився вказівками лише на ті твори, які були взяті на увагу при складанні конспекта, тому тут нема вказівки і на таку клясичну працю В. І. Леніна як „Развитие капитализма в России“, про яку забув нагадати мені рецензент, але з цього я не роблю безпідставно гіпотези, що вона йому не відома. А що взагалі до марксієвської літератури, то можу сказати, що за нею ретельно стежить в моїй персоні н.-дослідча катедра історії української культури ім. акад. Багалія і набуває її для своєї бібліотеки. Далі рецензент дає мені „похвальний лист“ за останній підрозділ вступу, де висувається на перше місце клясова боротьба („Нарис“, стор. 18—19), хоч його не радує друга половина підрозділу, де я говорю про недостатнє число марксієвських праць з історії України. Але ж це факт—і чому ж критикові не направити було своєї енергії і кипучого темпераменту в цей бік, щоб заповнити хоч якусь малесеньку лягунку, скажімо, з доби Київської Руси, якою він зацікавився, здається, лише з приводу моєї книжки, бо, оскільки мені відомо, нічого не писав про це раніше. Логічно розвиваючи думку про недостатність марксієвської історії літератури, я кажу, що сучасним дослідникам, завдяки цьому, треба користуватися і попередньою немарксієвською літературою, але з тієї умови, що ми зробимо відповідні корективи до висновків цих авторів, цебто дамо свої матеріалістичні висновки замість їхніх ідеалістичних. У чому ж полягає тут моя ересь, коли в тому ж абзаці сам критик каже, що він стоїть безумовно за мій обережний підхід до попередньої марксієвської літератури і за справедливу оцінку її, але не за корективи, а в кінці впадаючи в очевидне протиріччя з собою, забувши, що сказав трьома рядками вище, додає, що діалектики не відкидають буржуазну історіографію, завжди використовують усі корисні досягнення буржуазної історіографії, „вишкарлюючи їх з ідеалістичної оболонки“. Хиба ж наші думки не збігаються? Хиба його „вишкарлювання“ не є по суті мій коректив до висновків? У всякому разі, я також мав на думці вишкарлювати правильні висновки з ідеалістичної оболонки, як мій критик

і це завжди роблю. Критик стоїть за обережний підхід і за справедливую оцінку попередніх не „марксівських праць (стор. 170), а декількома рядками говорить іронічно про мій обережний підхід“. Що це — непотрібна гра словами, чи іронія? Чи може те, що дозволяє собі він, не дозволяє мені? А коли він серйозно говорить про обережність свого підходу, то впадає в протиріччя з собою, іронічно говорячи про мою обережність. Говорячи про корективи чи, за його термінологією, за вишкарлючування, я ні в яким разі не відкидаю необхідності рішучої боротьби з буржуазними історичними концепціями, але з справжніми, а не вигаданими, з справжніми (а не вигаданими) помилками істориків взагалі, в тому і марксистів і марксівських критиків, бо ніхто не має патент на „непогрешимость“ з тих, що безпідставно говорять од імени науки марксизму (як це доведено зараз при ревізії змісту їх праць). Марксизм єдино-правильне і наукове знаряддя, але в невмілих руках воно або не попадає в ціль, або наносить рану самому невдалому войовнику, а то може навіть пошкодити в деякій мірі самій ідеї боротьби, яка безумовно необхідна і актуальна для нашого часу. І той не має певної віри в неминучу і недалеку перемогу діалектичного матеріалізму, хто каже, як наш критик, що корективи висновків буржуазних істориків можуть привести пролетарську ідеологію до скорення перед буржуазною, бо я мав і маю на меті не якийсь компроміс, не якусь, як він каже, „еклектичну юшку“¹⁾, а справжнє певне і повне вишкарлючування здорового корисного зерна чи то в матеріалах, які нам конче потрібні, чи то в висновках; нам треба оволодіти буржуазною істор. літературою і зробити її знаряддям для марксівських висновків, не одмежуючись от цих істориків, що рішуче стали на шлях марксизму, хоч може ще й не зовсім оволоділи марксівською методою, а помагаючи їм удосконалюватися в ній, не зачисляючи їх до ворожого табору. І звідси один практичний висновок: не лише автори історичних праць, а й критики їх мусять бути обережні при складанні своїх оцінок, пам'ятаючи, що на спростування їх помилок потрібен буде час, що його доцільніше було б скористати на творчу роботу, а не на поправку численних хиб критика.

Я розібрав крок за кроком, рядок за рядком усю першу частину критики Ф. Ястребова, бо вона займає центральне місце, сам він їй надає найбільше значення і на підставі її головним чином робить наприкінці підсумки про відсутність у мене марксизму. Критику дуже хотілося довести цю тезу, бо вона б піднімала його авторитет в очах читачів і ставила б його щодо мене в привилегійоване становище професора, а мене в становище учня і це він усердно підкреслює, звертаючись до мене з порадами од імени науки марксизму — іноді хвалить, часто-густо гудить і вже тут з приводу розбору 10 вступних сторінок моєї книжки, дозволив собі грубо назвати її „нестравною еkleктичною юшкою“.

V. Розбор критиком мого історіографічного вступу

Друга частина рецензії присвячена розбору мого історіографічного вступу; вона ще слабша від першої; в першій Ф. Ястребов виявив все таки знайомство з теорією історичного матеріалізму, хоч правда в дуже загальних вузьких межах мого конспективного викладу. У другій частині його замітки і зауваження носять також занадто загальний характер і не свідчать про обізнаність його в українській історіографії взагалі.

Роблячи загальну оцінку мого начерка української історіографії, він каже, що я тут подаю силу дуже цікавого й цінного фактичного до-

¹⁾ Раніше був вираз — смітник історії — покидьки куховарства, тепер сама куховарська страва. Відоме латинське прислів'я, правда, говорить, що про смаки не суперечаться, а французька додає, що стиль — це сама людина. Але гострі тривіальні і образливі вирази ніколи не можуть взм'янути доказів, а навпаки — вносять нездоровий елемент в критику. — Д. Б.

відкового матеріялу. Але додає, що розділ охоплює в стислому огляді біографічні відомості про українських істориків, подає назви їхніх праць та почасти і зміст їх. Така характеристика змісту мого вступу (біографії, назви і почасти зміст) неправильна тому, що нею не вичерпується зміст цих сторінок мого історіографічного нарису. Щоб правильно поставитися до вкладеної мною в ці сторінки праці, рецензенту треба було поставити перед собою питання: а) в якому стані була українська історіографія до моєї спроби, б) чи потрібна була моя спроба, в) яку я сам надавав їм мету і г) як її виконав. І це треба було б вирішити рецензенту, коли б він був в курсі української історіографії взагалі. Але такої підготовки у нього, очевидно, не було, у всякому разі він її ні в чім не виявив. Він не зробив ніяких зауважень щодо повноти мого вступу, між іншим, не звернув уваги на ту прогалину, що я її випадково допустив і що її я заповню в другому виданні своєї книжки, над якими зараз працюю — це на відсутність в огляді М. П. Драгоманова, що висловив свої погляди і на українську історіософію і на представників української історіографії. Оцінка Ф. Ястребова неправильна тому, що він зводить зміст мого начерка до біографій, назов і лише почасти до змісту праць, коли в дійсності тут порядок протилежний: біографічних даних я наводжу не багато, назви займають мало місця, а основним являється зміст праць. Коли ми звернемося, наприклад, до усіх істориків України, про яких сказано у мене ширше, то побачимо, що біографій їх я майже не даю: дивись про Костомарова (стор. 22—25), про Куліша (стор. 25—27), Іванишева (стор. 30—31), Антоновича (стор. 31—37), Левицького (стор. 37), О. Грушевського (стор. 38—40), Яблоновського (49—56), Багалія (56—61), О. Єфіменко (61—64), Яворницького (65—69). Навіть біографія М. С. Грушевського з 16 сторінок взагалі йому одведених, займає 3 стор., та й головним чином на тлі наукової праці (див. стор. 74—76). Рецензент говорить неправильно й не доводячи цього твердження, що я не даю оцінки праць окремих істориків, в дійсності така оцінка дається мною усім головним представникам української історіографії, правда в межах мого конспективного викладу, але так, що виділяються праці більшої вартости од інших праць цього ж таки автора і од праць інших авторів — і мені здавалося, що й малопідготований читач побачить, яке місце в загальній еволюції української історіографії посідають Костомаров, Куліш, Антонович, Лазаревський, Яворницький, Єфіменко і М. С. Грушевський та й інші. Головні етапи розвитку виявляються і в хронологічній і в географічній моїй систематизації матеріялу: одна доповнює другу. В межах географічних утворюються історичні школи, органічною ознакою яких являється обласне порайонове дослідження української історії — як київська документальна школа правобічної України, як галицька школа істориків, як школа польсько-українських істориків, як школа істориків лівобічної України, як харківська школа істориків Слобожанщини, як школа вивчення південної степової України, як школа вивчення історії України у російських істориків. Зрозуміло і мені, і усякому, що поділ на такі школи не може бути до кінця витриманий, бо, скажیم, Антонович працював і в археології, харківська школа виучувала й лівобічну Україну, як і деякі представники київської документальної школи (як Левицький), що О. Єфіменко працювала і в історії правобічної України і т. д. і т. д., а в основній своїй ознаці — обласній розробці історії — цей поділ буде правильний. Але таких зауважень критик не робить і обмежується лише фразою — „а що воно за оці школи, який їхній соціальний зміст — це лишається авторовою таємницею“ (стор. 171). Це не зовсім так, бо хоч і дуже побіжно (недурно ж це є стислий конспект, як його називає сам рецензент), але мною дається і зміст праць істориків різних шкіл (і в першу чергу соціальний), і їхня оцінка, і навіть значіння для сучасних марксистів (як, наприклад, про Антоновича, Лазаревського, Єфіменка,

М. Грушевського). Рецензент, напр., каже, що відносно Антоновича я обмежуюсь „лише зауваженням, що він не був представником марксіських поглядів“ (стор. 170), в той час коли в дійсності я починаю свою соціологічну аналізу з ідеології Антоновича, що в значній мірі odrізняється від ідеології раніших істориків України. Тут я оповідаю про його шляхетське походження, вказую на декабристів і кирило-методіївців, на балагульство і хлопманство, на ролі полонізованого тоді Київського університету і організованих у ньому студентських польських і українських громад і зокрема на українську громаду, на чолі якої став Антонович, на його сповідь і спомини, як джерела для зрозуміння його хлопманства, на утворену ним народницьку ідеологію, на відсутність у нього історіософії, виключаючи лише його „Бесіди про часи козацтва“. Вже після виходу в світ „Нарису“ були надруковані мною „Матеріяли для біографії Антоновича“, в яких є чимало даних для освітлення його ідеології, але ними зможу я скористуватися для другого видання „Нарису“. Тепер щодо М. С. Грушевського. Рецензент каже, що я одвів половину своїх сторінок біографії Грушевського на тлі наукової праці, а половину — історії України-Руси. І це невірно: першому питанню присвячено у мене 3 стор., а другому 5^{1/2} стор., а усього у мене 14^{1/2} стор., а де ж поділися 6 стор.? Вони присвячені схемі історії України-Руси, огляду і оцінці інших праць М. С., окрім історії. І серед них є його вступна лекція у Львівському університеті, що має велике значіння для характеристики його історіософії. Рецензент каже, що я склав панегірик М. С. Грушевському, але цього не скаже він сам. Рецензент не зрозумів правильно мого відношення до схеми акад. М. С. Грушевського, не звернувши уваги на ріжницю значіння цього поняття в спеціальній статті акад. Грушевського. „Про звичайну схему руської історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства“, і в його „Історії України-Руси“. Я визнав правильною схему, викладену в спеціальній статті М. С. Грушевського щодо української історії, в протилежність тим схемам, що викладали Лініченко, Філевич, Флорінський і інші російські централісти шовіністи (стор. 81), хоч і розійшовся з ним в одному основному пункті щодо початку Київської доби: „на мою думку, говорю я, треба буде визнати право на Київську добу, як на початкову і для початкової історії великоруського народу в далеко меншій однач мірі, ніж для початкової історії України“ (стор. 82). Рецензент не зрозумів тут великої ріжниці в моєму погляді з поглядом акад. М. С. Грушевського, який радить замість Київського початку пристосувати лише свій власний великоросійський. І це питання великого принципіального значіння для усіх українських істориків, в тому числі й марксистів. І взагалі кажучи,— „схема“ в такому розумінні, як воно трактується в ст. М. С. Грушевського, цебто про початок української історії в старі князівські часи, є справді справді не тільки раціональна схема початку української історії, а й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства, цебто те, до чого дійшла зараз і марксіська думка істориків і не тільки українських, але й російських, як це виявилось на московському з'їзді істориків марксистів. Мій же рецензент підмінює оцінку „схеми“ початку української історії моєю оцінкою самої історії України М. С. Грушевського, наводячи мої рядки з загальної оцінки цієї послідньої. Я й зараз визнаю велике значіння історії України-Руси для того часу; але не для сучасного моменту; я й зараз повторюю, що в особі М. С. Грушевського українська історіографія досягла найвищого ступеня свого розвитку, що його історія являє підсумки її успіхів, але не задовольняє зараз сучасним вимогам марксіської історичної думки, бо збудована не на єдиному правильному моністичному началі історичного діалектичного матеріалізму і класової боротьби, а на ідеалістичній тріяді національного зародження, занепаду і відродження нації, про що й говорив в

своїй оцінці на стор. 84—86 своєї книжки. Рецензент каже, що я склав панегірик М. С. Грушевському, а я гадаю, що я дав тут, а ще більше в своїй спеціальній розвідці¹⁾ першу широку критичну оцінку наукових історичних праць акад. М. С. Грушевського і не торкнувся лише огляду його публіцистичних писань, мотивуючи це тим, що вони потребують великої попередньої критичної над ними праці, хоч дають цінний матеріал для характеристики його історіософії, світогляду і політичної ідеології. Я, значить, не відкидав важливості такого завдання і в своїй доповіді в Інституті Марксизму колись підкреслював його необхідність, маючи надію, що це спеціальне завдання буде виконано кимсь з наших істориків-марксистів і в першу чергу з тих, що приймають участь в історіографічній роботі Моск. Комуністичної Академії, де навіть була така спеціальна тема про ролю акад. Грушевського в укр. історіографії; для цього необхідно було притягти й матеріали про діяльність М. С. в Центральній Раді, що переховуються в Центральному Архіві революції в Харкові. Спеціальні розвідки такого змісту і характеру на взірць тих, що дає Моск. Комуністична Акад., не могли найти собі місця в моєму короткому конспекті і така спеціальна марксистська праця про М. С. Грушевського складена М. А. Рубачем²⁾, але вона вийшла в світ далеко пізніше мого „Нарису“ і я нею скористуюсь (і не для одного М. С. Грушевського, а й для Костомарова) для другого видання своєї книжки. Таку ж тенденцію відкривати за всяку ціну у мене псевдо- і антимарксизм рецензент виявляє і на 172—173 стор. своєї „критики“, що являє з себе не серйозний розбор, а публіцистичний огляд, де докази не обов'язкові, а їх замінюють гострі вирази. Рецензент не зрозумів мети мого скромного суто бібліографічного начерка „Досягнень в українській історії за десятиріччя Жовтневої революції (1917—1927) на Україні“, на таку мету він не звертає уваги, а ставить свої вимоги, які я собі не ставив, не говорячи про те, що мною було тут зроблено—це його звичайна методологія. Тут мною і особливо н-досл. катедрою, на чолі якої я стою, була пророблена велика і дуже корисна робота: по бібліографічним матеріалам української книжкової палати був складений повний список праць з історії України, історії українського права, російської історії укр. етнографії з етнології за 10 років і до цього додані вступні статті і однією з цих статтів була моя, бо увійшла в мій „Нарис“. Я починаю свій начерк аналізом тих нових умов для праць з історії України, що дав (стор. 89—92) Жовтень, але на нього рецензент не звернув ніякої уваги, хоч він цього заслуговував в більшій мірі, ніж мій розподіл десятиріччя після Жовтня на 3 доби. Рецензент не виступає і проти мого розподілу, але накидається на мене, як то кажуть, мокрим рядном за начебто неправильну характеристику 1-ї доби, як доби національної революції і її виразника Центральної Ради“. Тут, говорить рецензент, я здав усі свої марксистські позиції, скотився до буржуазно-шовіністичної ідеології. А уся моя провина полягає лише в тому, що я не додав до слова національної революції ще й буржуазної, бо організатором Центральної Ради був справді національний буржуа, глитай капіталістичного типу під вивіскою соціалізму, що доручив формулювання своєї ідеології інтелігенту, і національна революція, таким чином, перетворилася в буржуазну контрреволюцію (106 стор. мого „Нарису“). Справедливо заперечуючи марксизм в працях Ос. Гермайзе, Ф. Ястребов посилається на статтю М. І. Яворського і книжку З. Гуревича³⁾, забуваючи,

¹⁾ Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історично-критичний нарис. („Червоний шлях“, 1927 р. № 1 160—217 стор.)

²⁾ Федералистические теории в истории России (Рус. ист. лит. в клас. освещен. т. II. М. 1930, стор. 3—123).

³⁾ Сучасні течії серед укр. історіографії в Зб. „Криза сучасної бурж. науки та марксизму“ 1927, стор. 33—35. З. Гуревич. Псевдо-марксизм на службі укр. націоналізму. („Большовик України“, 1929, № 9).

що я ними не міг в свій час скористуватися, бо вони вийшли в світ пізніше, ніж складався і друкувався мій „Нарис“. Тепер щодо термінів історичний, економічний матеріалізм. На 123-й ст. „Нарису“ я справді помилково вжив термін економічний матеріалізм замість історичного. Але загальна назва до усього розділу у мене правильна — школа історичного матеріалізму (стор. 5) і неправильно мені хоче накинути Ф. Ястребов, що це у мене не термінологічне ототожнення, а й ототожнення змісту.

VI. Розбор рецензентом основної частини моєї праці

Критиці основної частини моєї праці — істор. процесу за доби натурального господарства (261 стор.) рецензент одводить усього 3 стор. своєї критики з 10 сторінок — факт красномовний, що сам за себе промовляє; тут на цю головну ділянку мого „Нарису“ — пороку в його порохівниці вже не вистарчило, бо він був з безумною розкішшю витрачений на коротенький загальний вступ і історіографічний конспект, і в першу чергу на 15 стор. загального вступу. Очевидно, рецензент ішов тут не по нормальній і об'єктивній для критика лінії — важливості відповідної частини книги, а по лінії своїх критичних ресурсів — цебо пороку в своїй порохівниці.

І цій частині рецензент дає взагалі позитивну оцінку, кажучи: „найкраще в цій частині книги, як і в розділі історіографічному, стоїть справа з фактичним матеріалом та з бібліографією. Фактичного матеріалу притягнуто акад. Багалієм чимало і такого, що часто безумовно є матеріалом, корисним не лише для студента чи просто читача, а й для дослідника доби натурального господарства на Україні. Вдало розроблено докладні бібліографічні покажчики з короткими характеристиками історичної літератури подані до кожного з розділів третьої частини книги. Як на позитивну якість цієї частини треба ще й вказати на пошвавлення (?) її цілою сотнею малюнків, взятих здебільшого з першого тому авторської „Русской истории“ (174). До першого археологічного розділу у критика нема зауважень і додагків і значить, на його думку, його збудовано правильно. До 2-го розділу він додає зауваження, що тут нема аналізу соц.-економ. ладу грецьких колоній, клясової боротьби в них, не покладений в основу огляду рабовласницький характер економіки (стор. 174). Це безумовно неправильно, і що це твердження неправдиве, кожний читач моєї книжки може переконатися сам: я кажу, що економічною підвалиною Ольвії була торгівля і перелічую предмети її, що свідчать про розвиток там хліборобства, скотарства і лісного промисла; господарство політій спиралося, кажу я, на рабську, невільницьку працю чужородів (скитів) та й своїх. Цих рабів або забирали на війні як полонених, або купували. І таким чином повноправні громадяни були разом з тим і рабовласниками. Ми бачили вже, що раби були помітним товаром серед усякої сировини (160 — 161). Рабська основа була також і основою поміщицького господарства Пантікапеї (стор. 162). Про клясові відносини я кажу так: „В соціальному ладу Пантікапеї ми бачимо, з одного боку, командний стан багатих поміщиків, що торгували продукцією свого сільського господарства, особливо хлібом, великих промисловців-работорговців, а з другого — рабів і кріпаків. Посередині між ними стояла міська буржуазія у складі дрібних крамарів, ремесників, вільних землеробів, рибалок і інших промисловців, а під ними безправні раби, що їхні діти мусіли насипати, як оповідає Геродот, вали, щоб захистити землю від скитів. Тоді то у цю добу утворилася монархічна влада в Боспорському царстві“ (стор. 163). Рабську основу господарства я описую і в Херсонесі (стор. 166). Соціальний склад населення з його командними клясами і пролетарями я малюю і на основі археологічних даних взагалі (стор. 171). Неправильну думку висловлює рецензент, кажучи, що

я не зв'язую торгівлю з виробництвом (див. про це 160 стор. моєї книжки). Недоведене твердження рецензента, що у мене даних про соціально-економ. устрій скитів наведено ще менше, ніж в попередньому розділі: їх у мене не менше, ніж у першому, є цілий підрозділ під назвою економічна база (стор. 177—181); є і другий ще розділ — археологічні дані про культуру скитів (стор. 182—184). Вигадує рецензент, коли каже, що у мене немає історії скитів, і про це я коротко говорю на стор. 175—177.

Про жоден з усіх останніх дев'яти розділів моєї книжки зокрема рецензент не робить будь-яких спеціальних зауважень, а обмежується лише загальною вказівкою на головний недолік моєї аналізи Київської Русі; в ньому, на його думку, не відбилася діалектика розвитку. Він, правда, примушений і тут визнати цінними фактичною стороною деякі окремі розділи — про торгівлю, про феодалізм то що (стор. 176); але зовсім нічого не каже про них по суті і загадково обмежується словом то що, не перелічуючи й інших розділів, що його задовольняють своїм фактичним змістом — це його звичайна, природна йому маніра. Головний недолік моєї аналізи полягає, на його думку, в тому, що окремі мої розділи розпорошені, не зв'язані між собою внутрішніми зв'язками і тому фактичний матеріал дуже часто губиться, не виступаючи на належне йому місце (стор. 176). Київська Русь, каже рецензент, що являє з себе суспільний організм, суцільну суспільну економічну формацію, яку треба розглядати, як і усяку іншу формацію, як і всякий інший цільний відрізок у виникненні, розвитку та занепаді, з усіма тими протиріччями, що властиві кожному явищеві, в творі акад. Багалія, розкладена по полицкам, пошматована. В „Нарисі“ є все — всі складові частини тодішньої дійсності можна знайти тут. Але вони мертві, одірвані одна од одної. Словом діалектика розвитку Київської Русі не відбита твором акад. Багалія, хоч він і повинний, як марксист, спиратися на діалектичний матеріалізм, орудувати діалектичною методою. Приблизно на тридцять окремих уривків розбито добу IX—XII ст. і багато з них являють з себе окремі самостійні розділи, окремі теми і в кожному майже автор розглядає усі сторіччя, перестрибуючи від IX до XI навіть, XII і навпаки. І це робиться протягом цих 150 сторінок. У фактах та окремих темах губиться розвиток, історична послідовність“ (стор. 174—175). Це було б дуже цінне зауваження, коли б воно було доведене. Я в повній мірі визнавав необхідність показати діалектику розвитку Київської Русі, яко суцільного організму з його трьома етапами — виникненням, далшим розвитком і занепадом, і ці три моменти з усією можливою чіткістю виявив в своєму „Нарисі“, давши еволюцію соціально-економічного, політичного і навіть культурного життя усієї України IX—XV в., розглянувши окремі його сторінки в спеціальних розділах, бо усього цього не можна було збити в одну кучу. Ці розділи унутрішньо зв'язані між собою, а не являють з себе *membra disjecta*, як це здається рецензенту. Може треба було б більше зв'язати їх між собою з зовнішнього боку і дати їх синтезу. Але ж головне і основне — що критик здається нічого не одкидає з того, що мною наведено і не заперечує зокрема пляна мого розподілу. А зауваження критика з приводу цього були б для мене (та й не тільки для мене) найбільш цікаві. Чи я притяг якийсь зайвий матеріал, чи щонебудь важливе оминув? Це питання про зміст історії України за добу натурального господарства — кардинальне і тут зміст мого „Нарису“ значно одрізняється од інших аналогічних праць. Рецензент вигадує якись 30 окремих уривків, на які я розбив добу IX—XII в., коли в дійсності вона у мене розбита пляново на 9 розділів, що в своїй сукупності дають досить повне і певне уявлення про історичний процес у цілому.

В цьому історичному процесі я надавав великого значіння фактору природничому — впливу природи на населення і колонізацію, і цьому присвячено мною окремий розділ, де дається також і еволюція суспільного життя слов'яноруських племен і їх матеріальна культура за родоплеменною і початковою князівською доби (4-й розділ); ніякого перестрибування в дальші часи у мене тут нема; навпаки, складу української території в обласній Русі мною присвячений окремий (9-й) розділ.

В органічному зв'язку з цим розділом знаходиться 5-й, присвячений культу, як одному з виявів цієї культури. Він складений О. П. Ковалівським і являє самостійну розвідку, що стоїть на рівні вимог сучасної європейської науки. Одначе цього орішка рецензент не розкусив і навіть про нього і не згадав. Найважливіший дальший 6-й розділ, присвячений характеристиці натурального господарства в феодалну добу; тут критик, освідомлений з джерелами і літературою, міг би (і повинен був би) зробити будь-які зауваження, тим паче, що тут трактуються спірні питання і до того ж істориками-марксистами, але наш критик скромно і обережно мовчить і навіть не згадує про цей (7-й) розділ, що мною присвячується перетворенню родоплеменною організацією в територіальну, князівську дружинну. 8-й розділ присвячено зародкам феодалізму в князівсько дружинну добу на тлі землеволодіння. Питання про феодалізм в Київській Русі є зараз дуже актуальне і одночасно спірне і тому воно виділено в окремий розділ. Одначе й воно для мого критика не існує — він, очевидно, не в курсі його і сучасної літератури про нього; його не зацікавив і мій екскурс в історію цього питання; це все його не обходить; він не помічає, що я даю феодалізм на Україні в його вишикненні і динаміці, в його діалектичному розвитку — в Київській (XI—XIII), а потім Галицькій Русі пізніших часів (XIV—XV в.). Це якийсь своєрідний далтонізм критика, що позбавляє його можливості побачити, що нового я даю в 6-му і 8-му розділах своєї книжки. Не звертає спеціально уваги мій критик і на 10-й розділ, присвячений також основному питанню в марксистському освітленні Київської Русі — класовим відносинам і класовій боротьбі в обласну добу. А про два останні мої розділи критик також нічого і ніяк не каже, мотивуючи це тим, що вони виходять за межі Київської Русі. Але ж це дивно, бо мій нарис присвячений історії не власне Київської Русі, а України в добу натурального господарства, що не закінчилася занепадом Київської Русі, а захоплює і часи татарської зверхності і історію Волино-Галицької землі. Аджеж повинен „марксист“ Ф. Ястребов знати, коли закінчується доба натурального господарства на думку істориків-марксистів.

Таким чином, в моїх розділах є одночасно і послідовність викладу (немає стрибків) і органічний зв'язок між розділами, і читач, уважно прочитавши мою книжку, ознайомиться і з тим суцільним організмом, що являє з себе Україна Русь в діалектиці свого розвитку. Критик же, не добачаючи усього цього (виключно завдяки своєму далтонізму), немов заповнює цю прогалину, даючи свою соціальну економічну сутність цієї формації на 2 сторінках (175—176) своєї рецензії. Треба однако пояснити, що він її цілком запозичує у М. М. Покровського, посилаючись на його „Русскую историю“ та „Очерк истории русской культуры“. Ми не розуміємо, для кого і для чого наводить Ф. Ястребов цю добре відому усім схему вельмишановного М. М. Покровського. Це мало б рацію тоді, коли б я не висловував — в своїй „Нарисі“ тих же елементів, що і М. М. Покровський — грабіжницької торгівлі — і зовнішньої і внутрішньої експлуатації населення, класової боротьби, феодалізації земельної власності, проблеми міста і села, базуючись увесь час на фактичному матеріалі, притягнувши для цього і перші джерела і літературу, поставившись критично до висновків історичної літератури, в тому

числі й марксієвської, (з М. Н. Покровським на чолі) і розходяться де в чому з ним (в тому числі і в норманському походженню Руси).

І чому я повинен був лише доповнювати і розвивати схему М. Н. Покровського, додаючи потрібні зміни до окремих пунктів, коли перед нами стояли неоднакові завдання, коли М. Н. Покровський дав схему розвитку усеї Руси, а я повинен був дати аналізу історії Руси-України? Одначе я все таки постійно мав на оці схему М. М. Покровського, реставровану критиком з різних місць його викладу. І це рецензент міг би зробити, якби хотів, і з моєю схемою, коли б звів в таку ж загальну характеристику мої висновки з різних розділів мого „Нарису“. І тоді б він упевнився, що мій „розпорошений“ матеріал укладається в схему і до того діалектичну, і побачив би, чим моя схема відрізняється від інших, і це була б робота серйозного, справжнього критика, яку йому, очевидно, трудно було виконати, тому що Київська Русь „є одною з найскладніших для вивчення суспільних суцільних формацій, бо сила окремих проблем тут ще не розв'язана“ (слова критика, стор. 167). Але коли він, справді бажав знайти в моїй роботі нові висновки, посування вперед, і розрив з моєю старою немарксієвською схемою „Русской истории“ (стор. 167), то обов'язково мусів би порівняти сам висновки і аргументацію мого „Нарису“ з моїми колишніми висновками (1914 р.); але він цього не робить — він лише наводить схему М. М. Покровського, та й то опускаючи в ній деякі важливі риси, як наприклад, причину занепаду Київської городянської Руси і розвиток селянської північно-східньої. Він не вирішує одного з основних завдань своєї критики, забувши, що сам поставив його для себе. І таким чином, я повинен констатувати той факт, що критика Ф. Ястребова основного свого завдання не вирішила, бо майже не торкається тієї частини моєї книжки, що являється її стрижнем, що присвячена саме добі натурального господарства; вона являє з себе тут майже порожнє місце, бо залишає без критичного огляду усі дев'ять моїх розділів, і було б методологічно правильніше, коли б критик сам попередив, що ставить своїм завданням не оцінку моєї книжки в цілому, а лише огляд її вступу, і то головним чином тієї його частини, що присвячена елементарній характеристиці теорії історичного матеріалізму. І тим більш неприпустима, особливо для критика, марксиста, методологіста (коли б він їм був), ця, так би мовити, *pars pro tota* — на підставі критики вступних частин книги давати негативну її оцінку в цілому, в тому числі і основної її частини, присвяченої добі натурального господарства, яка зовсім не розглянута ним з боку прикладання до неї діалектичного матеріалізму, коли це повинно було б бути предметом його особливої уваги і мірою мого володіння марксієвським методом.

VII. Висновки

Я не претендую в своєму „Нарисі“ на нове слово теорії марксизму-ленінізму, я всемірно дбав лише про те, щоб викласти цю теорію, в повній згоді з наукою Маркса, Енгельса і Леніна і не дозволяв собі будь-яких власних тлумачень. Але окрім пролетарської теорії марксизму-ленінізму є ще той марксизм-ленінізм, що прикладає цю чітко виявлену теорію до практики, що дає укр. історичному процесу марксієвське освітлення. Тут перед марксистами-істориками стоять на сьогоднішній день велетенські конкретні завдання, що вимагають колективних зусиль, що про них я казав в своєму „Нарисі“. До цього я прикладатиму усі свої сили й надалі, чекаючи допомоги для свого удосконалення од здорової і добре озброєної критики, що стояла б на рівні моїх проблем. Критика Ф. Ястребова, як я це довожу, легковажна, загальна, поверхова, претенціозна, але не доказова. Я погоджуюсь лише з деякими, небагатьма його зауваженнями. Мені дуже жалко,

що я потратив так багато часу, щоб вишкарлюшити з неї декілька здорових зерняток.

Закінчую. Критик дав мені багацько, але безпорадних порад. Я ж йому дам лише одну загальну пораду — не братися передчасно за критичну оцінку таких широких і основних проблем, як історія України в добу натурального господарства, що вимагає знання джерел і літератури, критичного ставлення до них, умілого совісного володіння могутнім методом діалектичного матеріалізму. І тому буде, на мою думку, далеко краще для нього, коли він зосередить свою увагу на невеличких темах з новітньої історії України, що він їх скромно зараз вивчає на підставі архівних матеріалів. А сам я, вже в порядку самокритики в другому, виправленому і доповненому виданню „Нарису“, що над ним зараз працюю, підведу класову підвалину під свій начерк української історіографії, зв'язавши фактичні дані про школи і окремих істориків з їхньою добою і динамікою класового суспільства, і, нарешті, доповню основний відділ — добу натурального господарства — новими даними, що торкаються вірувань, феодалізму на Україні і початкової історії Литви.

З М І С Т

	Стор.
Передмова Д. І. Багалія	3
Академік Д. І. Багалій — Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової	5
Білик — Огляд головніших праць Олександри Яковлевни Єфименкової	17
Ветухов, О. проф. Праці О. Я. Єфименкової, в галузі етнології	33
Хоткевич — Єфименкова (спомини)	37
Н. Б. — Світлій пам'яті дорогої вчительки Олександри Яковлевни Єфименкової (спомини)	45
Акад. Д. м. Багалій — Перші поселенці м. Харкова	49
Соловей — Нариси з історії торгівлі на Слобожанщині в перш. полов. ХІХ століття	55
Козаченко, Ант. — Уваги до вивчення панського господарства першої полов. ХІХ століття	77
Назарець, О. — Кріпацький терор на Лівобережжі 40 — 50 років ХІХ століття	93
Ганцова-Классен, В. — Правобережна Україна підчас польського повстання 1830 року	109
Горбань — Суд та кари гайдамаків лівобережців у Гетьманщині та Слобожанщині	121
Дубровський — Пропащі справи з архіву генерального військового суду	131
Гніп — Початкова освіта на Слобожанщині першої половини ХІХ століття (до 1837 р.)	137
Ак. Д. І. Багалій. — Критика критики	165

INHALT

Vorwort — Akad. Bahalij	3
Charkower Periode O. Efimenkos Fätigkeit — Akad. Bahalij	5
Übersicht der wichtigsten Werke von O. Efimenko — Bilyk	17
Zur Frage über den Umfang der ethnografischen Werke von O. Efimenko — Prof. Wetuchov	33
O. Efimenko (Erinnerungen) — Chofkewitsch	37
Die ersten Ansiedler der Stadt Charkiw — Bahalij	49
Skizzen aus der Handelsgeschichte der Sloboschanschtschina in der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts — D. Solovej	55
Bemerkungen zum Studium der grossadligen Landwirtschaft, in der I Hälfte des XIX Jahrhunderts — Kosatschenko	77
Terror der Leibeigenen Bauern in Livobereschja in 40 — 50 Jahren des XIX Jahrhunderts — Nasaretz	93
Das westliche Dhiprogebiet der Ukraine während den polnischen Aufstandes 1830 — Hanzowa-Klassen	109
Gericht und Strafe der Haidamsken in der Hetmantschina und Sloboschanschtschina — Gorban	121
Verlorene Dokumente aus dem Archiv der altukrainischen generalmilitärgerichtes. — Dubrowskij	131
Elementarbildung in der Sloboschanschtschina in der erste Hälfte des XIX Jahrhunderts — Gnip	137

n/00

Ціна 20.00

M 1842-10

(K-1) 2001